

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
AVRUPA BİRLİĞİ HUKUKU PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**1982 ANAYASASI'NA GÖRE
SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ**

Ahmet ERDEM

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NARİN**

İZMİR-2021

Tez onay sayfası

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “1982 Anayasası’na Göre Siyasi Parti Özgürlüğü” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/06/2021

Ahmet ERDEM

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
1982 Anayasası'na Göre Siyasi Parti Özgürlüğü
Ahmet ERDEM

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
Avrupa Birliği Hukuku Programı

1982 Anayasası'nın demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak gördüğü siyasi partilere ilişkin hak ve özgürlüklerin serbestçe kullanılması büyük öneme sahiptir. Bu durum sadece 1982 Anayasası tarafından değil uluslararası doktrin tarafından da kabul edilmiştir. Siyasi partilerin demokrasiler açısından taşıdığı önemin kaynağı yerine getirdikleri işlevlerdir. Demokrasiler için vazgeçilmez bir yere sahip olan bu işlevlerin sağlıklı şekilde yerine getirilebilmesi ise söz konusu anayasal düzende siyasi parti özgürlüğünün güvence altına alınmış olmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Elbette diğer hak ve özgürlükler gibi siyasi alandaki hak ve özgürlükler de sınırsız değildir. Bu doğrultuda siyasi parti özgürlüğü de kimi durumlarda sınırlanabilir. 1982 Anayasası da 68 ve 69'uncu maddelerinde siyasi partilerin uyacakları esasları ve hangi durumlarda kapatılacaklarını düzenleyerek siyasi parti özgürlüğünün sınırlarını belirlemiştir. 1982 Anayasası'nın siyasi partiler ile ilgili ön gördüğü tek yaptırım siyasi partilerin kapatılmaları değildir. 1982 Anayasası'na göre Anayasa Mahkemesi siyasi partiler hakkında temelli kapatma yerine devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir. Anayasa Mahkemesinin siyasi partilere uygulayacağı yaptırımı belirlemesinde bakacağı husus dava konusu fiillerin ağırlığıdır.

Anayasa Mahkemesi, 1982 Anayasası döneminde çok sayıda siyasi parti hakkında kapatma kararı vermiştir. Bu kararlardan bir kısmında mağdur olduğunu düşünen taraflar Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurmuşlardır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Refah Partisi kararı

dışında Anayasa Mahkemesinin vermiş olduğu kapatma kararlarını yerinde bulmamıştır. Bu çalışmada öncelikle siyasi partiler, genel olarak siyasi parti özgürlüğü ve özellikle 1982 Anayasası'nın siyasi parti özgürlüğü anlayışı ele alınmıştır. 1982 Anayasası döneminde bu özgürlüğün ne ölçüde hayata geçtiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Yanı sıra siyasi parti özgürlüğüne etkisi olduğu düşünülen seçim sistemleri ve siyasi partilerin mali denetimi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Siyasi Partiler, Siyasi Parti Özgürlüğü, 1982 Anayasası, Siyasi Parti Yasakları, Siyasi Partilerin Kapatılması

ABSTRACT
Master's Thesis
Political Party Freedom According To The 1982 Constitution
Ahmet ERDEM

Dokuz Eylöl University
Graduate School Of Social Sciences
Department of Public Law
European Union Law Program

The free use of the rights and freedom of political parties, which the 1982 Constitution determines as one of the indispensable elements of democracy, is of great importance. The importance of freedom has been accepted not only by the 1982 Constitution but also by the international doctrine. The source of the importance of political parties for democracies is the functions they fulfill. The proper performance of these functions, which have an indispensable place for democracy, is directly related to the guarantee of political party freedom in the constitutional order.

Naturally, just like other rights and freedom, rights and freedom in the political sphere are not unlimited. Accordingly, the freedom of political parties may be restricted in some cases. As a matter of fact, the 1982 Constitution determined the limits of political party freedom by regulating the principles to be followed by political parties and identified in what cases they can be closed in articles 68 and 69. The sanction stipulated by the 1982 Constitution for political parties is not only about to dissolve political parties. According to the 1982 Constitution, the Constitutional Court may also decide on political parties to be deprived of state aid partially or completely, instead of permanently closing it. The issue that the Constitutional Court will pay attention to in determining the sanctions to be imposed on political parties is the severity of the actions subject to the case.

The Constitutional Court has banned many political parties after the 1982 Constitution. Political party representatives who think that they are victims of

some of these decisions have applied to the European Court of Human Rights. The European Court of Human Rights did not approve the closure decisions of the Constitutional Court, except for the closure of Refah Party. Therefore in this study, political parties, political party freedom and the understanding of political party freedom of the 1982 Constitution are discussed. Then, extent of this freedom during the 1982 Constitutional period is argued. In addition to these topics, election systems and financial control of political parties, which are thought to have an impact on the freedom of political parties, are emphasized.

Keywords: Political Parties, Political Party Freedom, 1982 Constitution, Political Party Prohibition, Closure of Political Parties

1982 ANAYASASI'NA GÖRE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xvii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM SİYASİ PARTİ KAVRAMI VE SİYASİ PARTİLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

I. SİYASİ PARTİ KAVRAMI	3
A. Doktrinde Tanım Üzerine Tartışmalar	3
B. Mevzuatımızda Siyasi Parti Kavramı	5
1. 1961 Anayasası Dönemi	7
2. 1982 Anayasası Dönemi	7
C. Karşılaştırmalı Hukukta Siyasi Parti Kavramı	8
1. Anayasalara Siyasi Parti Kavramının Girişi	8
2. Avrupa Birliği'nin Temel Metinlerinde Siyasi Parti Kavramı	9
D. Siyasi Parti Kavramı ile Baskı ve Menfaat Grupları Kavramlarının Karşılaştırılması	10
II. SİYASİ PARTİLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ	12

A. Modern Siyasi Partilerin Doğumundan Önce Çeşitli Siyasi Gruplaşma Örnekleri	12
1. Antik Yunan	12
2. Roma	13
3. Orta Çağ Avrupası	13
4. İslam'da Fırkalar	14
B. Modern Siyasi Partilerin Çeşitli Ülkelerde Doğumu	14
1. İngiltere'de	15
2. ABD'de	16
3. Fransa'da	17
4. Almanya'da	17
C. Türkiye'de Siyasi Partilerin Tarihsel Gelişimi	18
1. Cumhuriyet'in İlanından Önce	19
a. İttihat ve Terakki Fırkası	19
b. Hürriyet ve İtilaf Fırkası	21
c. Osmanlı Ahrar Fırkası	22
2. Cumhuriyetin Kurulması ve Tek Parti Dönemi	23
a. Cumhuriyet Halk Partisi	24
b. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	26
c. Serbest Cumhuriyet Fırkası	27
3. Çok Partili Dönemin Başlangıcından 1960 Darbesine	28
a. Demokrat Parti İktidarına Doğru	28
b. Demokrat Parti Dönemi	28
4. 1961 Anayasası Dönemi	30
5. 1980 Darbesinden Günümüze	30
D. Siyasi Partilerin Kökenlerine İlişkin Teoriler	31

1. Kurumsal Teori	31
2. Modernleşme Teorileri	32
3. Kriz Teorileri	33
a. Meşruluk Krizleri	33
b. Bütünleşme Krizleri	34
c. Katılma Krizleri	34
E. Siyasi Partilerin Sosyal Temeli	35
III. SİYASİ PARTİLERİN İŞLEVLERİ	35
A. Menfaatlerin Birleştirilmesi	36
B. Siyasi Devşirme	36
C. Siyasi Sosyalleşme	37
D. İktidarı Kullanma, Eleştirme ve Denetleme	38
E. İletişim ve Etkileşimi Sağlama	38
IV. SİYASİ PARTİ TİPOLOJİSİ	39
A. Yapılarına Göre	39
1. Kadro Partileri	39
2. Kitle Partileri	40
3. Karma Partiler	41
B. İşlevlerine Göre	41
1. Bireysel Temsil Partileri	41
2. Sosyal Bütünleşme Partileri	42
C. Disiplinli Olup Olmamlarına Göre	43
D. Yeni Sınıflandırma Denemeleri	43
V. ÜLKEDEKİ PARTİLERİN SAYILARINA GÖRE SİYASİ PARTİ SİSTEMLERİ	44
A. Tek-Parti Sistemi	44

B.	İki-Parti Sistemi	45
C.	Çok-Parti Sistemi	46
VI.	SİYASİ PARTİLERİN HUKUKİ STATÜSÜ	47
A.	Genel Olarak Siyasi Partilerin Hukuki Statüsü	47
B.	Siyasi Parti Olmanın Hukuki Sonuçları ve Siyasi Parti Ayrıcalıkları	49

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ANLAMI, DÜZENLENMESİ VE SINIRLANDIRILMASI

I.	SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ANLAMI	51
A.	Özgürlük Kavramı	52
B.	Siyasi Parti Özgürlüğünün Bireysel Anlamı	53
1.	Bireysel Anlamda Pozitif Siyasi Parti Özgürlüğü	53
2.	Bireysel Anlamda Negatif Siyasi Parti Özgürlüğü	54
C.	Siyasi Parti Özgürlüğünün Kurumsal Anlamı	54
II.	SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ VE TEMEL HAKLARIN SINIFLANDIRILMASI	55
A.	Temel Hakların Sınıflandırılması	55
B.	Siyasi Parti Özgürlüğünün Temel Hakların Sınıflandırılması İçerisindeki Yeri	56
III.	PARTİ İÇİ DEMOKRASİ VE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ İLİŞKİSİ	56
A.	Parti İçi Demokrasi Kavramı	57
1.	Demokrasi Kavramı	58
a.	Normatif Demokrasi Teorisi	59
b.	Ampirik Demokrasi Teorisi	59
2.	Parti İçi İfadesinin Anlamı	60

3. Parti İçi Demokrasinin Tanımı	60
B. Parti İçi Demokrasi Yükümlülüğü	61
1. 1982 Anayasası Döneminde Parti İçi Demokrasi Yükümlülüğü	61
2. Parti İçi Demokrasi Yükümlülüğüne Aykırılık	62
IV. MİLİTAN DEMOKRASİ	62
A. Militan Demokrasinin Temelleri ve Tanımı	63
1. Sosyo-Ekonomik Temeller	63
2. Siyasi-Hukuki Temeller	63
3. Tanım	64
B. Militan Demokrasi ve Siyasi Parti zgrlğ	64
C. 1982 Anayasası ve Militan Demokrasi Anlayışı	66
1. Başlangıç Bölümü	67
2. Anayasa'nın 1 ila 6'ncı Maddeleri ve 10'uncu Maddesi	68
V. 1982 ANAYASASI'NDA SİYASİ PARTİLERE İLİşKİN DEĞİşİKLİKLER	69
A. 1995 Değışikliğinin Getirdikleri	69
1. Yasak Olmaktan ıkarılanlar	70
2. Kapsamı Daraltılan Yasaklar	71
3. Kapatmayla İlişkili Olmayan Değışiklikler	72
4. Kapatmayla İlişkili Değışiklikler	73
a. Genel Olarak Kapatmayla İlişkili Değışiklikler	73
b. Kapatılan Siyasi Partilerin Mensupları Hakkında Değışiklik	73
B. 2001 Değışikliğinin Getirdikleri	74
C. 2010 Değışikliğinin Getirdikleri	74
D. 2017 Değışikliğinin Getirdikleri	75

VI. 1982 ANAYASASI'NDA SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN DÜZENLENMESİ VE SINIRLANDIRILMASI	76
A. Siyasi Parti Kurma Özgürlüğü	77
1. Genel Olarak Siyasi Parti Kurma Özgürlüğü	77
2. Siyasi Partiler Sicili	78
B. Siyasi Partiye Üye Olma veya Olmama Özgürlüğü	79
C. Siyasi Partilere İlişkin Yasaklar	80
1. Siyasi Partilerin Amaçlarına İlişkin Yasaklar	81
a. Devletin Ülkesi ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü	82
(1) Genel Olarak Devletin Ülkesi ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü İlkesi	82
(2) Siyasi Parti Kapatma Davalarında Devletin Ülkesi ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü İlkesi	86
b. Cumhuriyet İlkesi	89
c. Demokratik Devlet Düzeni	90
d. Laiklik	92
(1) Laikliğin Unsurları	95
i. Din Hürriyeti	95
ii. Din ve Devlet İşlerinin Ayrılması	96
(2) Laiklik İlkesinin Korunması	97
i. Diyanet İşleri Başkanlığının Konumu	98
ii. Zorunlu Din Dersleri	100
iii. İnkılap Kanunlarına Aykırılık	101
iv. Hukukun Din Kurallarına Dayandırılması	102
v. Refah Partisi Hakkında Verilen Kapatma Kararı	103
e. Sınıf veya Zümre Diktatörlüğünün Yasaklanması	105

2.	Siyasal Partilerin Örgütlenme ve Çalışmalarına İlişkin Yasaklar	106
a.	Ticari Faaliyete Girişme Yasağı	106
b.	Yabancılardan Yardım Alma Yasağı	107
3.	Kapatılan Bir Partinin Başka Bir Adla Yeniden Kurulması Yasağı	108
4.	Siyasi Partiler Kanunu 78 ila 96 Maddelerindeki Yasaklar	108
D.	Siyasi Partilerin Türk Anayasa Mahkemesi Tarafından Kapatılması	109
1.	Kapatılmış Parti Kavramı ve Kapatma Nedenleri	110
a.	Parti Tüzük ve Programının Anayasa'daki Yasaklara Aykırılığı	111
b.	Anayasa'ya Aykırı Eylemlerin Odağı Haline Gelme	112
(1)	Genel Olarak Odak Olma	112
(2)	Odak Olmanın Ölçütleri	113
i.	Eylemin Niteliği	114
ii.	Yoğunluk	115
iii.	Zımnen veya Açıkça Benimsenme	115
iv.	Kararlılık	116
c.	Yabancılardan Maddi Yardım Alma	117
2.	Parti Kapatma Davalarının Hukuki Niteliği	117
3.	Parti Kapatma Davalarında Usul	118
a.	Dava Açılması Usulü	118
b.	Yargılamada Usul	119
4.	Parti Kapatma Davalarında Verilebilecek Karar Türleri	121
a.	Davanın Reddi	121
b.	Kapatma Kararı	121

c.	Devlet Yardımından Kısmen veya Tamamen Yoksun Bırakma Kararı	123
E.	Siyasi Partilere İhtar	123
F.	Anayasa Mahkemesinin Siyasi Parti Özgürlüğüne İlişkin Tutumu	124
G.	Siyasi Partilerin Mali Denetimi	125
1.	Siyasi Partilerin Gelir Kaynakları	126
a.	Aidatlar	127
b.	Bağışlar	127
c.	Kamu Yardımları	128
(1)	Doğrudan Kamu Yardımları	129
(2)	Dolaylı Kamu Yardımları	130
d.	Satış Gelirleri ve Parti Mal Varlığından Elde Edilen Gelirler	131
2.	Siyasi Partilerin Giderleri	131
3.	Siyasi Partilerin Mali Denetiminde Yöntem	132
4.	Siyasi Partilerin Mali Denetimi Sonucunda Verilebilecek Kararlar	133
H.	Seçim Sistemi, Seçim Barajı ve Siyasi Parti Özgürlüğü	134
1.	Genel Olarak Seçim Sistemleri	134
2.	Türkiye’deki Seçim Barajı ve Siyasi Parti Özgürlüğüne Etkisi	136
VII.	AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ VE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ	138
A.	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Siyasi Partilere Bakışı	138
B.	Türkiye’de Kapatılan Partiler ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi	140
1.	Türkiye Birleşik Komünist Partisi	143
2.	Sosyalist Parti	144
3.	Özgürlük ve Demokrasi Partisi	146

4.	Halkın Emek Partisi	148
5.	Demokrasi Parti	148
6.	Refah Partisi	149
7.	Sosyalist Türkiye Partisi	152
8.	Demokrasi ve Değişim Partisi	152
9.	Emek Partisi	153
10.	Demokratik Kitle Partisi	154
11.	Halkın Demokrasi Partisi	154
12.	Demokratik Toplum Partisi	155
C.	Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu	157
SONUÇ		159
KAYNAKÇA		165

KISALTMALAR

AIHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AMKD	Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi
AY	Anayasa
AYM	Anayasa Mahkemesi
bkz.	Bakınız
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	Çeviren
DDP	Demokrasi ve Değişim Partisi
DEP	Demokrasi Partisi
DKP	Demokratik Kitle Partisi
DP	Demokrat Parti
DTP	Demokratik Toplum Partisi
DÜHFD	Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
E.	Esas
Ed.	Editör
EP	Emek Partisi
ETA	Euskadi Ta Askatasuna
f.	Fıkra
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HAKPAR	Hak ve Özgürlükler Partisi
HEP	Halkın Emek Partisi
K.	Karar
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
m.	Madde
ÖZDEP	Özgürlük ve Demokrasi Partisi
para.	Paragraf
R.G.	Resmî Gazete
RP	Refah Partisi
s.	Sayfa

SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SP	Sosyalist Parti
SPK	Siyasi Partiler Kanunu
ss.	Sayfadan Sayfaya
STP	Sosyalist Türkiye Partisi
TBB	Türkiye Barolar Birliği
TBKP	Türkiye Birleşik Komünist Partisi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TESEV	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TpCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TUC	Trades Union Congress

GİRİŞ

Bir demokrasi ancak siyasi hak ve özgürlükler temeline dayanırsa sağlam bir şekilde yükselir. Demokratik sistemler ise genellikle parti sistemi üzerinden işlerlik kazanmaktadır. Çağdaş demokrasilerde partisiz örnek bir ülke yok gibidir. Temsili demokrasiye sahip özgür toplumların çeşitliliğe sahip yapısı, siyasi alana farklı örgütlenmeler ve bilhassa siyasi partiler aracılığıyla yansımaktadır. Siyasi partiler ifade özgürlüğünün hayata geçirilmesi bakımından da öneme sahiptir. Her insan ve toplumun gelişmesi için gerekli olan ifade özgürlüğünün kullanım araçlarından biri siyasi partilerdir.¹ Siyasi partiler ifade özgürlüğünün örgütlü olarak kullanıldığı yerlerdir. Siyasi hak ve özgürlükler alanında, partilere ilişkin güvenceyi ifade eden özgürlüğün adı ise siyasi parti özgürlüğüdür.

Siyasi partilerin temsili demokrasiler açısından kendilerinden beklenen işlevleri güvenceli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri için demokratik anayasalar vatandaşların siyasi parti kurma, kurulmuş bir siyasi partiye üye olma ve üyelikten ayrılma haklarını güvence altına almıştır. Diğer hak ve özgürlükler gibi siyasi parti özgürlüğü de sınırsız değildir. Bu doğrultuda siyasi partilerin denetlenmesi görevi de 1982 Anayasası tarafından Anayasa Mahkemesine verilmiştir. Esasen bu durum sadece 1982 Anayasası'na özgü değildir. Zira 1961 Anayasası da 1982 Anayasası gibi siyasi partilerin uyacakları kuralları belirlemiş, bu kurallara uymamaları durumunda Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılabileceklerini hüküm altına almıştır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca çok sayıda siyasi parti kapatılmıştır. İlk dönemlerde hükümetler tarafından kapatılan siyasi partiler ve askeri yönetimlerce feshedilen siyasi partiler dışında çok sayıda siyasi parti de Anayasa Mahkemesi kararlarıyla kapatılmıştır. Anayasa Mahkemesinin siyasi parti kapatma kararları ve siyasi parti özgürlüğü konusu geçmişten beri çokça tartışılmıştır. Bu tezin yazıldığı günlerde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, Halkların Demokratik Partisi (HDP) hakkında iddianame hazırlığı içerisindeydi. Bu durum önümüzdeki günlerde de siyasi parti özgürlüğü konusunun Türkiye'nin siyasi gündeminde tartışılmaya devam edileceğinin göstergesidir.

¹ Arzu Durmuş, **Siyasi Partilerin Kapatılması ve Yüce Divan Kararlarını Tartışmak**, Beta yayınları, İstanbul, 2001, s. 19.

Anayasa Mahkemesi tarafından verilen siyasi kapatma kararlarından bazıları Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi önüne taşınmış, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Refah Partisi kararı dışındaki kararların Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni ihlal ettiği hükmüne varmıştır. Bu çalışmada Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları göz önünde bulundurularak siyasi parti özgürlüğü konusunda her iki mahkemenin ortaklaştığı ve ayrıştığı noktalar göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır.

İki bölümden oluşan tezin ilk bölümünde siyasi parti kavramı üzerinde durularak hangi kuruluşlara siyasi parti denilebileceği tespit edildikten sonra siyasi partilerin tarihsel gelişimi ve modern anlamda siyasi partilerin öncüllerinden farklılıkları anlatılmıştır. Siyasi partilerin tarihsel gelişimi anlatılırken hem Türkiye'deki hem de yurtdışındaki örnekler incelenmiş, ayrıca siyasi partilerin kökenlerine ilişkin teorilere değinilmiştir. İlk bölümde son olarak siyasi partilerin demokrasi için taşıdıkları önemin kaynağı olan işlevler ve siyasi partilerin hukuki statüsü incelenmiştir.

Tezin ikinci bölümünde genel manada siyasi parti özgürlüğü kavramı üzerinde durulmaktadır. Siyasi parti özgürlüğünün bireysel ve kurumsal anlamları tespit edilmeye çalışılırken, demokrasi, özgürlük ve militan demokrasi kavramlarına yer verilmiştir. Siyasi parti özgürlüğüne ilişkin 1982 Anayasası'nda geçmişten günümüze norm bazında yapılan değişiklikler ve yapılan yargılamalar incelenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda 1982 Anayasası ve bu dönemde yürürlüğe girmiş olan 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'ndaki siyasi partilere ilişkin yasaklar, siyasi parti özgürlüğünün kullanımına ilişkin düzenlemeler incelenmiştir. Sonrasında Anayasa Mahkemesinin siyasi partileri, siyasi parti yasakları açısından ve mali açıdan nasıl denetlediği üzerinde durulmuştur. Siyasi parti özgürlüğü perspektifinden ülkemizdeki seçim sistemi ve seçim barajına da değinildikten sonra Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde ve genel olarak insan hakları sınıflandırmalarında siyasi parti özgürlüğünün yerine değinilmiştir. Bu kapsamda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Türkiye'den yapılan siyasi parti kapatma kararlarına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi nezdinde yapılan yargılamalara yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYASİ PARTİ KAVRAMI VE SİYASİ PARTİLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

I. SİYASİ PARTİ KAVRAMI

A. Doktrinde Tanım Üzerine Tartışmalar

“Siyasi Parti” kavramı geçmişte dilimizde “Siyasi Fırka” olarak kullanılan kavramın günümüz Türkçesindeki karşılığıdır. Örneğin kurulduğunda Cumhuriyet Halk Partisinin ismi Halk Fırkasıdır.² Fırka kelimesine yakından bakıldığında insan topluluğu anlamına geldiği görülmektedir.³ Tarih boyunca dini veya siyasi bir görüş etrafında eklemlenen topluluklar için fırka kelimesi kullanılmıştır. Fırka kelimesi zaman zaman bir görüş veya ideolojiye ihtiyaç duymamış çıkar grupları için de kullanılabilmektedir. Günümüzde fırka kelimesinin yerini Fransızca kökenli parti kelimesi almıştır. Parti kelimesi “part (bölüm, parça)” kökeninden gelmektedir.⁴ Fırka kelimesi de ayrılma ve bölünme kökeninden gelmekte ve bu sebeple etimolojik açıdan parti kelimesiyle benzeşmektedir.⁵

Siyasi parti tanımlarına geçmeden önce belirtmemiz gerekir ki anayasa hukukçuları, siyaset bilimciler ve sosyologlar, siyasi partileri pek çok şekilde tanımlamıştır; ancak siyasi parti tanımı üzerinde bir görüş birliği oluşmamıştır.⁶ Özbudun, siyasi partileri, “halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet mekanizmasının kontrolünü ele geçirmeye veya sürdürmeye çalışan sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip siyasal topluluklar” olarak tanımlamaktadır. Özbudun bu tanımı yaparken siyasi partilerin bir ideolojik grup olarak görülmediğinin altını çizmektedir. Zira ideolojik açıdan farklı seslerin çıktığı pek çok örnek de mevcuttur.⁷

² Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti İktidarının Kurulması (1923-1931)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 40.

³ Şükrü Haluk Akalın ve diğerleri, **Türkçe Sözlük**, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 869.

⁴ Sartori, **Parties and Party Systems**, ECPR Press, Colchester, 2005, s. 4.

⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1980, (kurumlar), s. 256.

⁶ Ergun Özbudun, **Siyasi Partiler**, AÜHF Yayınları, Ankara, 1983, (partiler), s. 1.

⁷ Özbudun, (partiler), ss. 4-5.

Teziç, siyasi partileri ortak görüşleri paylaşan insanların siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla kurdukları örgüt olarak tanımlamıştır.⁸

Özbudun’a benzer şekilde Heywood; siyasi partileri, seçim veya başka yollarla yönetim iktidarını kazanma amacıyla örgütlenen bir insan grubu olarak tanımlamıştır.⁹ Teziç ve Özbudun’un tanımları arasında açık şekilde görülen ideoloji unsurunun siyasi parti tanımında olup olmamasına dair ayrılık, literatürde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

LaPalombara ve Weiner’e göre ise siyasi parti tanımı dört ögeye dayanmalıdır: 1-Merkezdeki yöneticilerin yaşamlarını aşan sürekli bir örgüt; 2- Tüm ülke örgütüyle düzenli ve çeşitli ilişkiler kurabilecek yerel örgüt; 3- İktidarı bilinçli olarak kullanma isteği (etkileme yeterli bir koşul değildir); 4- Seçimle ya da başka yoldan halkın desteğini kazanmak.¹⁰

Tunaya, siyasi partileri, “Siyasal parti, belli bir siyasal program¹¹ üzerinde birleşmiş kişilerin, bu programı normal seçim yoluyla gerçekleştirme amacını güderek, kurmuş oldukları bir topluluktur.” şeklinde tanımlamaktadır. Tunaya, ideolojiye önem vermeyen tanımlamaları eksik bulmuştur. Öte yandan günümüzde ortak bir ideoloji pek çok partide muğlaklaşmış ve ideolojiye önem verilmeyen, her ideolojiye hitap edebileceği iddiasında olan “merkez partiler” ortaya çıkmıştır.¹²

Payashoğlu, siyasi partileri devlet iktidarını ele geçirmek ve bu şekilde fikir ve menfaatlerini gerçekleştirmek amacıyla teşkilatlanan ve buna müsait bir özgürlük ikliminin mevcut olduğu, genel seçimlerin yapıldığı, kısaca demokratik bir yönetim ortamı içerisinde faaliyet gösteren insan topluluğu olarak tanımlamıştır.¹³

Sarıbay, siyasi partileri kendini politik bir etiketle tanımlayan, yasal ve meşru bir yoldan, sürekli ve istikrarlı bir örgüt aracılığıyla seçmenlerin desteğini alarak devlet mekanizmasını ele geçirip elde tutmaya çalışan politik topluluk olarak tanımlamıştır.¹⁴

⁸ Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, (partiler), s. 6.

⁹ Andrew Heywood, **Siyaset**, çev. Fahri Bakırcı, Felix Kitap, Ankara, 2019, (siyaset), s. 335.

¹⁰ Joseph LaPalombara ve Myron Weiner (Ed.), **Political Parties and Political Development**, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1969 s. 6.

¹¹ Aynı doğrultuda doktrin birliğine önem veren bir başka tanım için bkz. Suavi Tuncay, **Parti İçi Demokrasi ve Türkiye**, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000, 2. Basım, s. 28.

¹² Tunaya, (kurumlar), ss.246-247.

¹³ Arif Payashoğlu, **Siyasi Partiler**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1952, s. 12.

¹⁴ Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler**, Alfa Yayınları, Bursa, 2001, s. 6.

Aliefendioğlu'na göre ise siyasi parti, demokratik bir idarede, iktidarın getirdiği yetkileri kullanan ya da iktidarı serbest seçimler elde etmek için özgür bir ortamda yarışan ve belli bir programa bağlı olan kişilerin bir araya gelerek oluşturduğu siyasi örgüttür.¹⁵

Öğretide tek partili sistemlerdeki tek partinin, parti tanımının kapsamına alınıp alınamayacağına dair görüş ayrılıkları vardır.¹⁶ Kapani ve Özbudun, siyasi parti tanımlaması yapılırken seçim ve siyasi yarışma üzerinden gidilmesini tek partili sistemleri dışarıda bırakması nedeniyle mahzurlu bulmuştur.¹⁷ Nitekim Payaslıoğlu, siyasi partileri tanımladıktan sonra yaptığı tanımın tek partiyi dışarıda bıraktığını belirtmiştir.¹⁸ Öte yandan Özcan ve Yanık'a göre partilerin temeli demokratik çoğulculuk ve yarışmada yatmaktadır. Bu doğrultuda Özcan ve Yanık, tek partiyi gerçek anlamda siyasi parti olarak kabul etmemek gerektiğini söylemektedir.¹⁹

Belirtmemiz gerekir ki, siyasi partileri bir program etrafında toplanmış, siyasal iktidarı elde etmek ya da paylaşmak amacını güden, sürekli bir örgüte sahip kuruluşlar²⁰ olarak tanımlayan Kapani'ye göre parlamentoyu merkeze alan siyasi parti tanımı Batı Avrupa dışındaki dünyanın pek çok ülkesindeki örnekleri kapsamaması nedeniyle geniş çaplı kuramsal modele elverişli değildir.²¹

B. Mevzuatımızda Siyasi Parti Kavramı

1961 Anayasası'ndan önceki Anayasalarda siyasi parti kavramının yer almadığı görülmektedir. 1961 Anayasası (m.56-57)²² ve 1982 Anayasası'nda (m.68 ve

¹⁵ Yılmaz Aliefendioğlu, "Siyasal Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri", **Anayasa Yargısı**, Cilt:16, 1999, s. 96.

¹⁶ Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 22.

¹⁷ Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, BB101 Yayınları, Ankara, 2015, (politika), s. 174; Özbudun, (partiler), s. 2; "Demokratik rızanın idamesi amacını şart koşturmak suretiyle parti kavramını aşırı derecede sınırlandırmak doğru değildir." Ergun Özbudun, "M. Duverger'in 'Siyasal Partiler'i ve Siyasal Parti İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:21, Sayı:1, 1964, s. 46.

¹⁸ Payaslıoğlu, s. 12.

¹⁹ Hüseyin Özcan ve Murat Yanık, **Siyasi Partiler Hukuku**, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2014, s. 11.

²⁰ Halk desteğini de ekleyen bir tanım için bkz. Öz, s. 23.

²¹ Kapani, (politika), s. 174-176.

²² 20 Temmuz 1961 tarih ve 10859 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
"Madde 56: Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usûlüne göre partilere girme ve çıkma hakkına sahiptir. Siyasî partiler, önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunurlar.

69)²³ ise siyasi parti kavramı kullanılmış olmakla birlikte siyasi parti kavramına ilişkin bir tanımlama yapılmamıştır.

Siyasî partiler, ister iktidar ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır. (Ek: 30/6/1971 - 1421 S. Kanun/md. 1) Son milletvekili genel seçimlerin muteber oy sayısının en az yüzde beşini alan veya bu seçimlerde Millet Meclisinde grup teşkil edecek sayıda milletvekilliği kazanmış bulunan siyasî partilere Devletçe yapılacak yardım kanunla düzenlenir.”,

“Madde 57: Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymayan partiler temelli kapatılır.

(Değişik: 2. ve 3. Fıkra) Partilerin iç çalışmaları faaliyetleri, Anayasa Mahkemesine hangi hallerde ve ne suretle hesap verecekleri ve bu mahkemece malî denetimlerin hangi hallerde ve nasıl yapılacağı, demokrasi esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.

Siyasî partilerin kapatılması hakkındaki davalara Anayasa Mahkemesinde bakılır ve kapatma kararı ancak bu Mahkemece verilir.” Maddenin değişikliklerden sonraki hali verilmiştir.

²³ 9 Kasım 1982 tarih ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası

“Madde 68 – (Değişik: 23/7/1995-4121/6 md.)

Vatandaşlar, siyasi parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir. Parti üyesi olabilmek için onsekiz yaşını doldurmuş olmak gerekir.

Siyasi partiler, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.

Siyasi partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler.

Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez.

Hakimler ve savcılar, Sayıştay dahil yüksek yargı organları mensupları, kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri, yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri, Silahlı Kuvvetler mensupları ile yükseköğretim öncesi öğrencileri siyasi partilere üye olamazlar.

Yüksek öğretim elemanlarının siyasi partilere üye olmaları ancak kanunla düzenlenebilir. Kanun bu elemanların, siyasi partilerin merkez organları dışında kalan parti görevi almalarına cevaz veremez ve parti üyesi yüksek öğretim elemanlarının yüksek öğretim kurumlarında uyacakları esasları belirler.

Yüksek öğretim öğrencilerinin siyasi partilere üye olabilmelerine ilişkin esaslar kanunla düzenlenir.

Siyasi partilere, Devlet, yeterli düzeyde ve hakça mali yardım yapar. Partilere yapılacak yardımın, alacakları üye aidatının ve bağışların tabi olduğu esaslar kanunla düzenlenir.”

“Madde 69 – (Değişik: 23/7/1995-4121/7 md.) Siyasi partilerin faaliyetleri, parti içi düzenlemeleri ve çalışmaları demokrasi ilkelerine uygun olur. Bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir.

Siyasi partiler, ticari faaliyetlere girişemezler.

Siyasi partilerin gelir ve giderlerinin amaçlarına uygun olması gereklidir. Bu kuralın uygulanması kanunla düzenlenir. Anayasa Mahkemesince siyasi partilerin mal edinimleri ile gelir ve giderlerinin kanuna uygunluğunun tespiti, bu hususun denetim yöntemleri ve aykırılık halinde uygulanacak yaptırımlar kanunda gösterilir. Anayasa Mahkemesi, bu denetim görevini yerine getirirken

Sayıştaydan yardım sağlar. Anayasa Mahkemesinin bu denetim sonunda vereceği kararlar kesindir.

Siyasi partilerin kapatılması, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır.

Bir siyasi partinin tüzüğü ve programının 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir. Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. (Ek cümle: 3/10/2001-4709/25 md.) Bir siyasi parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.

1. 1961 Anayasası Dönemi

1961 Anayasası'nda siyasi partilerin tanımlanmadığını belirtmiştik, her ne kadar Anayasada böyle bir tanımlama olmasa da 1961 Anayasası döneminde yürürlükte olan 13 Temmuz 1965 tarihli ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun²⁴ 1'inci maddesi siyasi partileri şöyle tanımlamaktadır: "Siyasi partiler, toplum ve devlet düzenini ve kamu faaliyetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliği ve özel kanunlarına göre mahalli idareler yoluyla ve belirli görüşleri yönünde yönetmek, denetlemek ve etkilemek için sürekli çalışma amacı güden kuruluşlardır".²⁵

2. 1982 Anayasası Dönemi

1982 Anayasası'nda da tanımlanmamış olan siyasi parti kavramı bu dönemde yürürlüğe giren 24 Nisan 1983 tarih ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun²⁶ 3'üncü maddesinde:

Anayasa ve kanunlara uygun olarak; Cumhurbaşkanı, milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir Devlet ve toplum düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanmış tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır.

(Ek fıkra: 3/10/2001-4709/25 md.) Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fıkralara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir.

Temelli kapatılan bir parti bir başka ad altında kurulamaz.

Bir siyasi partinin temelli kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan kurucuları dahil üyeleri, Anayasa Mahkemesinin temelli kapatmaya ilişkin kesin kararının Resmî Gazete'de gerekçeli olarak yayımlanmasından başlayarak beş yıl süreyle bir başka partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve deneticisi olamazlar.

Yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partiler temelli olarak kapatılır.

(Değişik fıkra: 3/10/2001-4709/25 md.) Siyasî partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenmeleri, kapatılmaları ya da Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmaları ile siyasî partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir."

Maddelerin değişikliklerden sonraki güncel hali verilmiştir.

²⁴ Yayımlandığı Resmi Gazete: Tarih:16.07.1965 Sayı:12050.

²⁵ Siyasî partilerle ilgili ayrıntılı düzenlemelere yer veren ilk kanun olan 648 sayılı SPK'nın kabulü ülkemizde Siyasî Partiler Hukuku'nun oluşumu açısından olumlu bir gelişmedir. Yanık, (hukuk), s. 14.

²⁶ Yayımlandığı Resmi Gazete: Tarih:24.04.1983 Sayı:18027.

şeklinde tanımlanmıştır.²⁷

Anayasa Mahkemesi ise 1982 Anayasası döneminde verdiği bir kararında siyasi partileri şu şekilde tanımlamıştır: “...Partiler belli siyasal düşünceler çerçevesinde birleşen yurttaşların özgürce kurdukları ve özgürce katılıp, ayrıldıkları kuruluşlardır. Kamuoyunun oluşumunda önemli etkisi olan partiler, yurttaşların istem ve özelemlerinin gerçekleşmesine çalışan ve siyasal katılımları somutlaştıran hukuksal yapılardır.”²⁸

C. Karşılaştırmalı Hukukta Siyasi Parti Kavramı

1. Anayasalara Siyasi Parti Kavramının Girişi

Siyasi parti kavramına ilk kez 1947 İtalya Anayasası’nda değinilmiştir. İki yıl sonra 1949 yılında Almanya Anayasası’nda da siyasi parti kavramına yer verilmiş bu ülkelerden sonra ülkemizin de aralarında bulunduğu pek çok ülke siyasi partilerle ilgili düzenlemeler yapmıştır.²⁹ Federal Almanya Siyasi Partiler Kanunu’nun 2’nci paragrafının 1’inci fıkrasına göre:

*Partiler devamlı olarak veya uzun zaman için Federasyon veya bir federe devlet ülkesi içinde siyasi iradenin oluşumunu etkileme ve Alman Federal Meclisinde veya federe meclislerde milletin temsiline katılmak isteyen, fiilî durumu, özellikle teşkilâtının genişliği ve sağlamlığı, üye sayısı ve kamu oyundaki görünüşü bakımından amacıyla bağdaşır ciddiyette olduğu konusunda yeter derecede itimat uyandıran vatandaş birlikleridir.*³⁰

Bu fıkra da yapılan tanımlama genel olarak başka ülkeler tarafından da ölçü alınan bir tanımdır.³¹

²⁷ Perinçek’e göre siyasi partilerin demokratik düzenin temellerini hedef alan bir amaç güdemeyecekleri siyasi partilerin yasaklanması sebebidir bu hususun ayrıca tanımda yer alması yanlıştır. Doğu Perinçek, **Anayasa ve Partiler Rejimi**, 4. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, (rejim), s. 88.

²⁸ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.01.1998 tarihli ve E:1997/1, K:1998/1 sayılı kararı, RG:22,02,1998, Sayı:23266, s. 253.

²⁹ Özcan ve Yanık, s. 12.

³⁰ Bundesgesetzblatt 27.7.1967, Nr. 44, s. 773—781 de yayınlanmıştır. Madde çevirisinin alındığı çeviri için bkz. Doğu Perinçek, “Federal Almanya Siyasi Partiler Kanunu”, **AÜHF Dergisi**, Cilt:24, Sayı:1, Ocak 1967, s. 105-123, ss. 105-16.

³¹ Fazıl Sağlam, **Siyasi Partiler Hukukunun Güncel Sorunları**, Beta Basım, İstanbul, 1999, (sorunlar), s. 40.

2. Avrupa Birliği'nin Temel Metinlerinde Siyasi Parti Kavramı

İlk başta Avrupa'nın sorunlarına odaklanan ve Avrupa çapında seçim kampanyası yürüten ulusaşırı siyasi partiler ortaya çıkmaya da parlamenterler Avrupa Parlamentosu içerisindeki gruplarda bir araya gelerek organize olmuştur. Bu durum gün geçtikçe değişmekte ve ulusal partilerle koordinasyon içerisinde çalışan Avrupa düzeyindeki Avrupa parti organizasyonları yaygınlaşmaktadır.³²

Siyasi partiler ilk olarak Maastricht Antlaşması'nda kendilerine yer bulmuştur. Madde 138A düzenlemesi, “Avrupa düzeyinde siyasi partiler, Birlik içinde entegrasyon unsuru olarak önemlidirler. Bir Avrupa şuurunun oluşmasına ve Birlik vatandaşlarının siyasi iradelerini ifade etmelerine katkıda bulunurlar” şeklindedir.³³

Maastricht Antlaşması ile yasal çerçeveye oturtulan siyasi partiler Amsterdam Antlaşması ile hukuksal bir çerçeve içerisine yerleştirilmiştir. Amsterdam Antlaşmasından sonra Avrupa Birliği'ni Kuran Antlaşma'nın 191'inci maddesi benzer bir düzenlemeyi içermiştir. 191'inci maddeye göre “Avrupa düzeyinde siyasi partiler, Birlik içinde entegrasyon unsuru olarak önemlidirler. Bunlar bir Avrupa bilincinin oluşmasına ve Birlik vatandaşlarının siyasi iradelerini ifade etmelerine katkıda bulunurlar.”³⁴

Avrupa siyasi partileri konusunda önemli bir düzenleme de “Avrupa Parti Tüzüğü”dür. Hristiyan Demokratlar, Avrupalı Demokratlar, Sosyalistler ve Yeşiller Grubu tarafından Avrupa Parlamentosuna sunulan ve Amsterdam Antlaşması 191'inci maddeye dayanılarak hazırlanmış olan tüzük 15 Şubat 2000 tarihinde parlamento tarafından kabul edilmiştir. Tüzük Avrupa siyasi partilerinin demokratik temellerinin sağlamlaştırılması amacını ortaya koymaktadır.³⁵

Son olarak Avrupa Birliği'nde siyasi partiler anayasal statüye erişmiştir. Lizbon Antlaşması'ndan sonra güncel haliyle Avrupa Birliği Antlaşması'nın Birliğin

³² John McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, çev. Doğançan Özsel, Adres Yayınları, Ankara, 2015, s. 299.

³³ İktisadi Kalkınma Vakfı, “Avrupa Birliğini Kuran Andlaşma”, çev. Can Baydarol, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A5-tr.pdf>, (18.05.2021), s. 60.

³⁴ İktisadi Kalkınma Vakfı, “Amsterdam Antlaşması, Bütünleştirilmiş Haliyle Avrupa Birliği Kurucu Antlaşmaları”, çev. Cenk Bolayır, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A6-tr.pdf>, (18.05.2021), s. 62.

³⁵ Hüseyin Gül, **Avrupa Siyasi Partilerinin Ortaya Çıkışı ve Avrupa Halk Partisi-EPP**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s. 37.

Demokratik Prensipleri'nin düzenlendiği II'nci başlık 10'uncu maddenin 4'üncü bendinde “Avrupa düzeyindeki siyasi partiler, Avrupa siyasi bilincinin oluşturulmasına ve Birlik vatandaşlarının iradesinin ifade edilmesine katkıda bulunurlar.”³⁶ ifadesi yer almaktadır.

Öte yandan siyasi partiler Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nda da yer bulmuşlardır. Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın özgürlükleri düzenleyen 2'nci bölümü 12'nci maddenin 2'nci bendi “Birlik düzeyindeki siyasi partiler, Birliğin vatandaşlarının siyasi iradesinin ifade edilmesine katkıda bulunurlar” şeklindedir.³⁷ AİHS'nin benzer mahiyetteki 11'inci maddesi ile kıyaslandığında Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nın açıkça siyasi partileri vurguluyor olması siyasi partilere verilen önemi göstermektedir. Nitekim maddenin ilk bendinde de siyaset alanında örgütlenme özgürlüğü vurgulanmaktadır.³⁸

D. Siyasi Parti Kavramı ile Baskı ve Menfaat Grupları Kavramlarının Karşılaştırılması

Demokratik düzen içerisinde bireyler tarafından meydana getirilen çeşitli toplumlar içerisinde en önem toplumlar siyasi partilerdir.³⁹ Siyasi partiler dışındaki toplumlardan menfaat grupları⁴⁰ dar bir konu odağına sahip olmaları ve geniş ideolojik, programsal özelliklere nadiren sahip olmalarıyla siyasi partilerden ayrılırlar.⁴¹ Bir menfaat grubu organize bir şekilde siyasal karar merkezlerini etkileme

³⁶ T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, “Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma”, 2011, <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>, (18.05.2021).

³⁷ Kamuran Rençber, Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri, 3. Baskı, Dora Yayınları, Bursa, 2018, s. 599.

³⁸ Gül, s. 44.

³⁹ Siyasi partiler kadro ve örgütlerinin geniş olması ve zaman zaman yan örgütleri de içerisine alması bakımından diğer sosyal gruplardan örgütsel olarak ayrılmaktadır. Bunun dışında kuruluş ve faaliyet alanları ile amaç ve yöntem bakımından da siyasi partiler diğer gruplardan ayrılmaktadır. Siyasi partiler dar odakları olmamaları ve doğrudan doğruya siyasi iktidarı ele geçirme amacı olmasıyla diğer sosyal gruplardan kesin olarak ayrılmaktadır. Münici Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013, (hürriyetler), s. 272.

⁴⁰ Savcı'ya göre Türkiye'deki en geniş ve etkili menfaat grubu köylülerdir. Öte yandan köylüler kimi kooperatifler dışında örgütlenmiş değildirler. Bahri Savcı, “1959 Kilyos Semineri, Türkiye’de Siyasi Partiler ve Tazyik Grupları”, **Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1978, s. 134.

⁴¹ Heywood, (siyaset), s. 369.

faaliyetine sistemli olarak girişse bile siyasi parti değil baskı grubu niteliğini haiz olacaktır.⁴²

Ülkemizdeki köylü nüfusu menfaat gruplarına örnek olarak gösterirken, çeşitli tüzel kişilikler altında toplanmış ve görece bilinçli sanayici grubunu baskı grubu olarak nitelendirebiliriz. Baskı grupları, ülkenin karar alma organlarını (örneğin parlamento) etkilemeye çalışarak kimi yasaların çıkartılmasına kimi yasaların ise engellemesine yönelik faaliyette bulunurlar. Faaliyetlerini gerçekleştirmek için kendilerine eski parlamenter ya da bakanları sözcü olarak seçmeleri dünyada rastlanan bir durumdur.⁴³

Siyasal partiler ve baskı grupları arasında temel fark baskı gruplarının etkileme amacıdır. Bir diğer temel fark ise baskı gruplarının kendi başlarına yönetime talip olmamalarıdır. Yani baskı grupları menfaatleri doğrultusunda karar alınmasını istemekle birlikte bizzat karar alıcı organı işgal etmeyi hedeflemezler.⁴⁴ Siyasi partiler gibi siyasi iradenin oluşumunu doğrudan etkileyemeyen baskı grupları, siyasi kurum ve kişilerle ilişkiler kurarak siyasi iradenin oluşumunu dolaylı olarak etkilemeye çalışırlar.⁴⁵ Siyasi partilerin tek amaçlarının politik olması, onları baskı gruplarından ayıran bir diğer özelliktir.⁴⁶ Nüfuzlarının fazlalığıyla bazen görünmeyen hükümet⁴⁷ olarak adlandırılan baskı grupları; çok önemli olmakla birlikte seçimlerde adayları, mecliste milletvekilleri, dallanıp budaklanmış bir teşkilatlarının olmayışıyla siyasi partilerden ayrılırlar.⁴⁸ 19'uncu yüzyıl işçi hareketi gibi geniş çaplı hareketler ise kendi içlerinde az çok bir siyasal kümeler çeşitliliği yaratmalarıyla siyasi partilerden ayrılmaktadır.⁴⁹ Son olarak, günümüzde oldukça sık görülen ve siyasi iktidarı şiddet kullanarak ele almaya çalışan ordu içi gizli örgütlenmeler asla parti olarak görülemez.⁵⁰

⁴² Kapani, (politika), s. 208; Baskı gruplarına dönüşmek için menfaat gruplarının örgütlülüğe ve sürekliliğe sahip olması gerekir. Sarıbay, s. 11.

⁴³ Teziç, (partiler), s. 9-11.

⁴⁴ Kapani, (politika), s. 209; Teziç, (partiler), s. 8.

⁴⁵ Perinçek, (rejim), s. 100.

⁴⁶ Sarıbay, s. 11.

⁴⁷ Poggi günümüz İtalyan uygulamalarında partilerin çeşitli iltimaslarla bireyleri birbirine ve partiye eklemleyen yeni rolünden bahseder. Poggi'nin partilerin gerçek rolü dediği çıkar gruplarının partilerin rolü üzerinde yarattığı dönüşüm için bkz. Gianfranco Poggi, **Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, çev. Aysun Babacan, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 190.

⁴⁸ Payaslıoğlu, s. 15.

⁴⁹ Tom Bottomore, **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Erol Mutlu, Teori Yayınları, Ankara, 1987, ss. 22-23.

⁵⁰ Aslan Delice, **Anglo-Sakson Örnekler Işığında Siyasal Parti ve Seçim Yasaları**, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2020, s. 40.

II. SİYASİ PARTİLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ

A. Modern Siyasi Partilerin Doğumundan Önce Çeşitli Siyasi Gruplaşma Örnekleri

Modern siyasi partiler, her ne kadar yeni buluşlar olsalar da tarih aynı görüşte olan insanların birleşerek çıkarlarını korumaları ve etkilerini yaymalarına dair örneklerle doludur. Lipson, bir parti sistemini oluşturanın çıkarların temsil edilmesi, politikaların oluşturulması, iktidar için savaşılmaması, hükümete gelinmesi veya hükümetin eleştirilmesi yoluyla örgütlü grupların sürekli etkileşimi olduğunu söylemektedir.⁵¹ Bu bölümde, parti sistemini oluşturan istençlere sahip, tarihte var olmuş topluluklardan örneklere yer verilecektir.

1. Antik Yunan

Batı'daki gelişmiş pek çok siyasi ve sosyal kurum gibi siyasi partilerin de ataları diyebileceğimiz oluşumları, Antik Yunan medeniyetinde bulmamız mümkündür.⁵² Antik Yunan'da toprak mülkiyetinin belli başlı ailelerde toplanmasının sona ermesiyle, iktisadi yapı küçük köylü çiftlikleri etrafında yükselmeye başlamıştır. Bu durum “hoplit sınıfı” doğurmuştur. Orta halli bu köylü kitlesi dışında kalan kitleler içinse 4'üncü ve 5'inci yüzyıllarda “demos” terimi kullanılmaya başlanmıştır. Demos; genellikle yoksul köylü, sanatkârlar ve dükkân sahiplerinden oluşmuştur. Atina'nın antik çağlardaki siyasi evrimi, büyük oranda bu iki grup arasındaki mücadelenin sonucudur.⁵³ Bu sınıflar dışında kalan Aristokrat ya da Eupatrid kesimin önderleri Miltiades, Aristides, Cimon ve Thukydides idi. Delos Birliği'ni Atina İmparatorluğu'na dönüştürme politikasına karşı birlikte hareket eden ve birlikte oy kullanmaya sevk eden kişi ise Thukydides'dir. Bunlar bir partileşmenin ilk taktikleridir.⁵⁴

⁵¹ Leslie Lipson, **Demokratik Uygarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 263.

⁵² Lipson, s. 263.

⁵³ Çağdaş Sümer, “Eski Yunan'da Siyasal Çatışma: Atina ve Sparta'da Sınıf Mücadelesi”, **Bilim ve Gelecek**, Mart 2014, <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2014/03/01/eski-yunanda-siyasal-catisma-atina-ve-spartada-sinif-mucadelesi/>, (9.03.2021).

⁵⁴ Lipson, s. 264.

2. Roma

Roma’da yaygın olarak bilinen “patrici” ve “pleb” çatışması bir başka sınıf mücadelesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumun seçkin tabakasını oluşturan patriciler, pleblerin yaklaşık onda biri kadardır. Bu iki sınıf, sosyal açıdan homojen ve oldukça kalabalık iki parti olarak görülmüştür. Patriciler nüfus olarak toplumun oldukça küçük bir kesimini temsil etmelerine karşın plebler üzerinde yönetme hakkına sahiptiler. Bu durum Roma’yı bir “soylular cumhuriyeti” hüviyetine büründürmüştür. İlerleyen zamanlarda pleblerin içerisinde zenginleşen kesimler ortaya çıkmıştır. Zenginleşen plebler ile zaten zengin olan patricilerin iç içe geçmeleriyle “Optimales” adında melez bir sınıf doğacaktır. Optimales sınıfı, Roma aristokrasisinin sınırlandırılmasına karşı çıkmıştır.⁵⁵ Öte yandan yine Roma İmparatorluğu ikiye ayrılırken kurulmuş olan Doğu Roma İmparatorluğu’nda halk kırmızı, beyaz, yeşil ve mavi renklerle temsil edilen partilere ayrılmıştır.⁵⁶

3. Orta Çağ Avrupası

“Guelphler” ile “Ghibelline” adında iki grup bu döneme damgasını vurmuştur. İki grup arasındaki mücadele Almanya’da başlamış, ardından İtalya’ya uzanmıştır. Guelphler papalık yanlısı, Ghibellineler ise imparatorluk yanlısıydı. Her ne kadar bazı aristokrat aileleri bu bölünmede taraf olup etki alanlarındaki toplulukları iki taraftan birine sürükleyip bu bölünmeyi toplumsallaştırmışlarsa da bu iki grup temelde iktisadi bir ayrılığa dayanmamaktaydı. Siyasi bir ilke temsil edilmiyordu. Aynı şeyler İngiltere’de on beşinci yüzyılda gerçekleşen Gül Savaşları için de söylenebilir.⁵⁷ Guelphler ile Ghibellineler arasındaki çatışma Armanyaklarla Burgundiyalılar, Mihver taraftarlarıyla demokrasi taraftarları, Batıcılarla Doğucularla olduğu gibi uluslararası rekabetleri devlet içine taşıyan diplomatik türde bir çatışmadır.⁵⁸

Orta çağ Avrupa’sının güçlü kralları varken toplumda partilere rastlamak oldukça güçtür. Buna rağmen saray çevresinde bazı toplumsal taleplerin sözcülüğü

⁵⁵ Turgay Uzun (ed.), *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, Orion Kitabevi, Ankara, 2013, ss. 7-8.

⁵⁶ Tunaya, (kurumlar), s. 256.

⁵⁷ Lipson, s. 264.

⁵⁸ Duverger, (partiler), s. 309.

vazifesini gören kimi aristokratlar var olmuştur. Monarşilerin koşulları gereği, monarşinin hüküm sürdüğü ülkelerde örgütlenme yoktur. Buna istisna olarak, istediği anda örgütlenme kapasitesine sahip kilise zikredilebilir. Örgütlenmenin mümkün olmamasının yanı sıra -İngiliz meclisi dışında- danışma faaliyetinin muhatabı olan resmi yapılara da rastlanılmamaktadır.⁵⁹

4. İslam'da Fırkalar

İslam dünyasında aslında dini gözüken kimi fırkalaşmaların temelinde siyasi ayrılıklar yatmaktadır. İslam dininin ilk yıllarında buna en canlı örnek Hariciler ve Şia olmuştur. Hariciler⁶⁰, İmamet (Devlet Başkanlığı) zorunlu olmadığını ancak yine de bir devlet başkanı seçilecek olursa bunun Kureyş kabilesinden olmasının zorunlu olmadığını savunmuşlardır. Tunaya, Şia'yı geniş ve dinsel bir parti olarak görmüştür. Şia'ya göre İslam Peygamberinin vefatından sonra onun yerine geçme hakkı Ali ve haleflerininindir.⁶¹ Şia, Ali'den önceki halifeleri iktidarı gasp etmiş kimseler olarak görmektedir. Şia mutlak monarşi yanlısıyken karşıtları olan Ehli Sünnet mezhebi taraftarları halifenin seçimle gelebileceğini kabul etmektedir.⁶²

B. Modern Siyasi Partilerin Çeşitli Ülkelerde Doğumu

Modern siyasi partilerin ortaya çıkışı on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) olmuştur.⁶³ İngiltere parlamentosundaki Tory ve Whig'ler o tarihlerde mevcut olsa da İngiliz partilerinin modern nitelikleri kazanması 1832 tarihli seçim reformundan sonra olacaktır.⁶⁴

⁵⁹ Lipson, s. 265.

⁶⁰ Hariciler kökenleri Halife Osman zamanına kadar dayanan ancak esasen Sıffin Savaşı'nda hakem meselesi ile ortaya çıkan bir fırkadır. Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâriciler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler#1>, (16.05.2021)

⁶¹ Şia kelimesi anlam olarak "taraftar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" manasına gelmektedir. Mustafa Öz, "Şia", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia#1>, (16.05.2021).

⁶² Tunaya, (kurumlar), ss. 256-257.

⁶³ Özbudun, s. 28.

⁶⁴ Tunaya, (kurumlar), s. 258.

1. İngiltere’de

İngiltere’de modern siyasi partilerin doğumundan önce, parlamento içerisinde Tory’ler⁶⁵ ve Whig’ler⁶⁶ adlı iki grup oluşmuştur. Tory’ler krala yakın olan gruptu ve ilerleyen yıllarda muhafazakâr partinin oluşumuna kaynaklık ettiler.⁶⁷ Whig’ler ise burjuvazinin oluşmasından sonra ortaya çıkan serbest ticaret, parlamentonun yetkilerinin arttırılması ve siyasal özgürlükler gibi gündemleri olan, bugünkü Liberal Parti’nin atası sayılabilecek gruptur.⁶⁸ Bu dönemde Tory ve Whig’lerin parlamento dışında hiçbir örgütleri olmadığı gibi parlamento içinde de gelişmemiş bir yapıya sahiplerdir.⁶⁹ Bu nedenle bunlar günümüzde siyasi parti denilince anlaşılan yapılara henüz dönüşmemişlerdir.⁷⁰

İngiltere’de siyasi partilerin doğumunu 1832 yılı sonrasında başlatmak gerekmektedir.⁷¹ Parlamento içerisindeki klikleri siyasi parti haline getiren olay oy hakkının genişlemesi olmuştur.⁷² Açacak olursak, parlamento içerisindeki gruplar, genişleyen oy hakkı⁷³ ile hızla sayıları yükselen seçmen kitlelerine ulaşabilme ve toplumun kılcallarına erişme ihtiyacı hissetmiş, bu ihtiyaç -ya da mecburiyet- modern siyasi partilerin doğmasını sağlamıştır. İngiltere’de siyasi partilerin doğumunu tetikleyen oy hakkının yaygınlaşması dışında özellikle sosyalist partilerin Avrupa’daki kuruluşunda ön ayak olan sendikaların etkisine bir örnek de yaşanmıştır. İngiliz İşçi Partisi 1899 yılında Sendikalar Kongresi’nde (TUC) alınan kararla kurulmuştur.⁷⁴

⁶⁵ “Bugünkü Muhafazakâr Parti’yi destekleyenlerin önceli olan monarşi yanlıları” Atılğan ve Özdemir, s. 242.

⁶⁶ “Bugünkü Liberal Parti’nin önceli olan anayasal çözüm yanlıları” Atılğan ve Özdemir, s. 242.

⁶⁷ Evans’a göre Tory’ler ile Muhafazakâr Parti özdeş görülemez. Muhafazakâr Parti, Tory’leri içerir ama daha geniş ve kapsamlı bir temele dayanır. Eric J. Evans, **Political Parties in Britain 1783-1867**, Methuen, Londra, 1985, s. 36.

⁶⁸ Teziç, (partiler), s. 13.

⁶⁹ Özbudun, s. 31.

⁷⁰ Justin Fisher, **British Political Parties**, Prentice Hall-Harvester Wheatsheaf, Hertford, 1996, s. 2.

⁷¹ Kapani, (politika), s. 175; Özbudun, (partiler), s. 30.

⁷² Teziç, (100 Soruda), s. 14.

⁷³ “Üç reform yasası (1832, 1867, 1884’teki) erişkin erkeklerin büyük çoğunluğuna oy hakkı kazandırmıştır. 1918 ve 1928 yasaları ise oy hakkını genelleştirmiştir.” Leslie Lipson, **Demokratik Uygarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 68.

⁷⁴ Kapani, s. 176.

2. ABD’de

ABD’nin ilk federal Anayasası’nı hazırlayanlar; toprak sahipleri, tüccarlar ve bankerlerden oluşan büyük mülkiyet sahibi sınıftır. ABD’nin ilk başkanı ABD’nin o zamanki en zengin kişisidir.⁷⁵ Modern siyasi partilerin İngiltere’de doğumunu sağlayan 1832 seçim reformundan önce, ABD’de siyasi gelişmelerin daha hızlı olduğu görülmektedir. ABD’de oy hakkı sömürge döneminde verilmeye başlanmıştır. 19’uncu yüzyılın başlarında Avrupa ülkelerinden farklı olarak, kendine has özellikleri olan toplumu sebebiyle ABD’de yeni tip siyasi örgütlenmeyi gerektirecek kadar geniş bir seçmen kitlesi vardır.⁷⁶ Endüstri devrimi daha önce gerçekleştirilmiş, modern anayasa 1787 yılında ilk olarak burada yapılmıştır. İki eğilim -Federalistler ve Anti Federalistler- daha sonra Cumhuriyetçi Parti’yi ve Demokrat Parti’yi oluşturacaktır. Alexander Hamilton liderliğindeki Federalistler kapitalist sanayinin savunucularıken Thomas Jefferson liderliğindeki Anti Federalistler daha halkçı bir yapıya sahiptir.⁷⁷ Amerikan toplumu büyük burjuva ve küçük burjuva liberalizmi olarak iki genel gruba bölünmüştür. Federalist partinin çözülmesiyle küçük burjuva liberalizmi mutlak egemenliğini ilan etmiştir.⁷⁸ İngiliz hakimiyetinden 1776 yılında kurtulan ABD’de ekonomik çıkarları birbiriyle çatışan toplumsal grupların varlığı, yeni kurulan ülkenin siyasi yapısının oluşumunu belirlemiştir. Esasen ABD’deki ilk parti bölünmesi toprak sermayesi ve sanayi sermayesi arasındaki bölünmeye dayanır.⁷⁹ Elitist örgüt yapısına sahip federalist parti karşısında halkla daha kuvvetli bağlar kuran cumhuriyetçi partinin 1800 yılında yapılan seçimi kazanmasıyla, ABD modern parti hayatının temelleri daha 18’inci yüzyıl sonlarında atılmıştır.⁸⁰

ABD esasen iki partili sisteme sahip olmakla birlikte, ABD’de her zaman küçük partiler de olmuştur. Bu partiler, genellikle Germen ve Latin asıllı kimselerin kurduğu sol eğilimli partilerdir. Bunlara örnek olarak, 2010 seçimlerinde kısmi bir

⁷⁵ Niyazi Berkes, **Siyasi Partiler**, Yurt ve Dünya Yayınları, Ankara, 1946, s. 76.

⁷⁶ Özbudun, (partiler), s. 28.

⁷⁷ Tunaya, (kurumlar), s. 258.

⁷⁸ Özbudun, (partiler), s. 29.

⁷⁹ Berkes, ss. 77-78.

⁸⁰ Özbudun, (partiler), s. 30.

başarı da sağlayan ve adını Amerikan bağımsızlık mücadelesindeki bir olaydan alan Çay Partisi örnek gösterilebilir.⁸¹

3. Fransa’da

Toplumsal değişimlerin beşiği olan Fransa’da daha çok sınıflar üzerine kurulmuş olan siyasi partilerin kökenleri, Fransız İhtilalinden önceki yıllara kadar gitmektedir.⁸² 1789 yılında Fransız Kurucu Meclisi’nde partilerin doğumu yöresel grupların, parlamento gruplarını ve parlamento gruplarının ideolojik grupları ortaya çıkarmasının tipik bir örneğidir. Versailles’da toplanmaya başlayan aynı bölgelerden gelmiş Etats Gêneraux üyeleri, yalnızlıktan kurtulmak ve bir yandan da yöresel çıkarları savunmak için planlama yapmak amacıyla ortak bir mekânda bir araya gelme isteği içerisindeydiler. Breton milletvekillerinin bir kahve salonu kiralamasıyla ilk teşebbüs gerçekleşmiştir. Bu toplantılarda milletvekilleri, ülke siyasetine dair bazı noktalarda da ortaklaştıklarının farkına vardılar. Zamanla aynı görüşleri paylaşan diğer bölgelerin milletvekillerini de üyeliğe almaya başladılar. Bu şekilde “Breton Kulübü” ideolojik bir hale bürünmüştür. Meclis, Paris’e taşındığında ise kulüp üyeleri bir manastırın yemekhanesini toplantı salonu olarak kiraladılar ve tarihe bu sebeple “Jacobin”⁸³ adıyla geçtiler.⁸⁴

4. Almanya’da

1848 İnkılabı yapılanaya kadar Almanya’da örgütlenmiş bir siyasi parti yoktur.⁸⁵ Fikri temelleri bu tarihten öncesine dayansa da Alman Siyasi Partileri ancak 1848 yılından sonra örgütlendiler. Alman parti sisteminin en önemli özelliği, çok erken tarihlerden itibaren çok partili olmasıdır. Almanya’da 1848 İnkılabı’ndan 1871 yılında

⁸¹ Özcan ve Yanık, s. 19.

⁸² Naki Cevat Akkerman, **Demokrasi ve Türkiye’de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar**, Ulus Basımevi, Ankara, 1950, s. 19.

⁸³ Oxford Sözlük’e göre “Jacobin” keskin devrimci anlamına gelmektedir. Bu kelimenin günümüzdeki anlamıdır. Kelime geçmişte ise Dominikan rahipleri için kullanılmıştır. Breton Kulübü üyeleri manastırın yemekhanesinde toplandıkları için kendilerine “Jacobin” adı takılmıştır. Oxford İngilizce Sözlük, “Jacobin”, <https://www.lexico.com/definition/jacobin>, (22.05.2021).

⁸⁴ Duverger, (partiler), s. 17.

⁸⁵ Akkerman, s. 20.

2'nci Alman Reich'inın kurulmasına kadar geçen sürede, çeşitli toplumsal grupları temsil eden çok sayıda parti kurulmuştur. 1918'de Reichstag'da on birden fazla, 1930'da ise irili ufaklı on beşten fazla parti vardır.⁸⁶ Fransa örneğinde olduğu gibi Almanya'da da 1930 yılına, yani Hitler iktidara gelene kadar kurulan partilerin genel olarak sınıfları temsil ettiği görülmektedir.⁸⁷

C. Türkiye'de Siyasi Partilerin Tarihsel Gelişimi

İkinci Meşrutiyet'in 1908 yılındaki ilanı, ordu içerisindeki İttihatçı subayların eylemlerinin sonucudur. Meşrutiyet devriminin getirdiği düşünce, ifade ve toplantı özgürlüğünün⁸⁸ etkisiyle halk meşrutiyeti sokaklara dökülerek kutlamıştır.⁸⁹ Daha sonra parlamento içinde ve dışında ilk defa gerçek manada siyasi partiler kurulmuştur. Türkiye'de dönemin siyasi partileri, toplum kuvvetlerinin veya ekonomik beklentilerin tetiklemesiyle değil, idareci gruplar arasındaki güç savaşlarından doğmuştur. Türkiye'de kurulan ilk siyasi partiler sosyal ve ekonomik temelli toplumsal bölünmelere dayanmıyordu. Bu sebeple bu partiler, "elit partisi" olmuşlardır. Dönemin siyasi partilerinin bir başka ortak özelliği ise "Osmanlı Rönenansı" arzularıdır.⁹⁰

1908'den Osmanlı İmparatorluğu'nun 1. Dünya Savaşı'ndan mağlubiyetle ayrıldığı 1918 yılına kadar kurulan siyasi oluşumların en önemlisi, 1908 yılının iki kabinesini etkisi altında bulunduran ve bünyesinden yedi kabine çıkaran İttihat ve Terakki Cemiyeti (daha sonra İttihat ve Terakki Fırkası)'dır.⁹¹

⁸⁶ Berkes, s. 160-161.

⁸⁷ Akkerman, s. 21.

⁸⁸ İkinci Meşrutiyet'in 31 Mart tehlikesini atlatan mebusları, artık bir mevhume haline gelmekte olan Padişahın karşısında, Meclisin bağımsızlığını sağlamak amacıyla tüm dikkatlerini Kabine-Meclis münasebetleri üzerinde toplamışlardı. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996, s. 37.

⁸⁹ Erick Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner, 25. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, (modernleşen), s. 146.

⁹⁰ Füzûzan Hüsrev Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 42.

⁹¹ Mehmet Kabasakal, **Türkiye'de Siyasi Parti Örgütlenmesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 23.

1. Cumhuriyet'in İlanından Önce

a. İttihat ve Terakki Fırkası

1889 yılının mayıs ayında Askeri Tıbbiye'den bir grup öğrenci “İttihad-ı Osmani” adında bir cemiyet kurdular. O sırada yurtdışında bulunan Jön Türklerin⁹² yayınlarını takip eden bu cemiyet, Paris'te bulunan Ahmet Rıza grubu ile temasa geçti ve adını “İttihat ve Terakki” olarak değiştirdi. Paris'teki Jön Türkler de aynı isimle kurdukları cemiyeti, anavatandaki cemiyetin bir kolu olarak kabul ettiler.⁹³ Çağdaş parti anlayışı açısından bu oluşumu siyasi parti olarak kabul edemeyiz.⁹⁴

Genç Türkler zaman zaman fraksiyonlara ayrılıp birbirine düşse de bu çatışmaların galibi İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. Cemiyet, gizli bir örgüt olarak İtalyan Karbonari mason teşkilatı⁹⁵ model alınarak örgütlendi. Her hücreye ve hücrelerdeki her bir üyeye bir numara verildi. Anayasa'yı ve parlamentoyu tekrar canlandırma amacı güttüğünü söyleyen cemiyet, hızla öğrenciler arasında takipçi sayısını arttırdı.⁹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti pek çok tarihsel aşamaları geçirdikten sonra siyasi partiye dönüşmüştür.⁹⁷ İttihat ve Terakki Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönüşümün sonucudur.⁹⁸ Gizli örgüt olarak kurulan İttihat ve Terakki Cemiyetinin bu “gizli” kısmı, fırkanın merkez komitesi elinde kullanılan güçlü bir aparat olarak kalmıştır.⁹⁹ Tunaya, fırkalaşmadan sonra da komitacı davranışın bırakılmamasını; İttihatçılar, Türk Jakobenleriydi diyerek vurgular.¹⁰⁰ Bizi ilk siyasi parti olarak ilgilendiren ise 1908 ihtilalinden sonraki İttihat ve Terakki Fırkası'dır.

⁹² “Türkiye tarihi çalışmalarında bu deyim 19'uncu yüzyıl sonunda ve 20'nci yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu için mücadele eden grupları tanımlamak için kullanılmıştır.” Erik Jan Zürcher, **Savaş Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, (Geçiş), s. 141.

⁹³ Tökin, s. 32.

⁹⁴ Özcan ve Yanık, s. 27.

⁹⁵ Tunaya'ya göre Terakki ve İttihad, Karbonarilerden çok Bulgar “İç Örgüt”ü örnek alınarak oluşturulmuştur. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 1. Cilt, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, (Gelişmeler 1), s. 132.

⁹⁶ Ernest Edmondson Ramsour (çev. Hacasan Yüncü), **Genç Türkler ve İttihat Terakki**, Etkin Kitaplar, İstanbul, 2009, s. 27-31.

⁹⁷ Kabasakal, s. 23.

⁹⁸ Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971, s. 39.

⁹⁹ Uzun, s. 32.

¹⁰⁰ Tunaya, (Gelişmeler 1), s. 132.

1908 İhtilali'ne kadar geçen yaklaşık yirmi yılda Jön Türkler kendi içerisinde -geneli yurtdışında- hiziplere bölünmüş, farklı adları taşıyan örgütler kurmuş, yayınlar yaparak etkisini toplumsallaştırmaya çalışmıştır. Bazen kendi içinde çatışan bazen uzlaşan bu gruplar, neticede temel iki gruba ayrılmıştı. Bu gruplar, daha merkeziyetçi bürokratların kurduğu Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'dir. 2'nci Abdülhamit, 23/24 Temmuz gecesi Meşrutiyeti ilan etmiş ve Kanun-ı Esasiyi yürürlüğe tekrardan koymuştur. İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra hızla siyasi partiler¹⁰¹ ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci Meşrutiyet dönemi olan 1908-1919 yılları arasında dört genel seçim ve bir ara seçim yapılmıştır. Seçimlerin yapıldığı ortam modern demokratik bir ortam görüntüsünden oldukça uzaktır. Şiddet kullanarak muhaliflerini bastırmanın oldukça yaygın olduğu bu dönemde baskın çıkan grup İttihat ve Terakki Fırkası olmuştur. 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Fırkası mutlak bir zaferle çıkmıştır. Bu seçim sürecinde İttihat ve Terakki Fırkası aleyhtarlarında kimi etnik grupların ön planda oldukları görülmektedir. 31 Mart olayından sonra muhalefet genişlemiş, mecliste 70 mebus sayısına kadar ulaşmıştır. Muhalif gruplar tek çatı altında toplanmak maksadıyla 21 Kasım 1911 Tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkasını kurmuşlardır. 1911 ara seçimlerinde bir oyla galip gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarihe sopalı ve dayaklı seçim¹⁰² olarak geçen 1912 genel seçiminde zorla bastırılmış, 1914 seçimleri ise İttihat ve Terakki'nin, iktidarını pekiştirdiği bir seçim olmaktan öteye gitmemiştir.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın yönetim anlayışı kimilerince eleştirilmektedir. Cleveland'a göre 1913 yılında Enver, Talat ve Cemal Paşalar devlet yönetiminde tamamen hakimiyet kurmuştur.¹⁰³ Akkerman'a göre İttihat ve Terakki Fırkası daima tenkitlere karşı tahammülsüz bir iktidar partisi olarak yaşamış, muhaliflerini baskı altında tutmaktan çekinmemiştir.¹⁰⁴ Özellikle 1913 sopalı seçimlerinden sonra tek parti diktatörlüğü, istibdat dönemini aratır olmuştur.¹⁰⁵ İttihatçılar, Müslüman halkın çıkarlarıyla kendilerini özdeşleştirmiş ve "dış mihraklar" kadar "iç mihraklar" da

¹⁰¹ Bu dönemde kurulan partiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Tökin, s. 42-52.

¹⁰² Tökin, s. 51.

¹⁰³ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, s. 153

¹⁰⁴ Akkerman, s. 30.

¹⁰⁵ Özcan ve Yanık, s. 28.

düşman olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁶ İttihat ve Terakki ekonomik anlamda liberal görüşlere sahip olsa da siyasi arenada özgürlükçü değildir. Cemiyet, Osmanlı Devleti'nin dağılmaması güdüsüyle daha merkezîyetçi bir tutum içerisinde olmuş ve seküler milliyetçiliği¹⁰⁷ devlet politikası haline getirmiştir.¹⁰⁸ Bu tutuma rağmen “uyarlı ve monist” bir İttihat ve Terakki düşüncesinden bahsetmek mümkün değildir. Öte yandan partinin, 1908 öncesi yeraltı örgütü döneminde üyelerin sahip olduğu görüşlerle, 1908 sonrası dönemde partinin uygulamaları arasında bir paralellik bulmak mümkündür.¹⁰⁹

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi, yalnızca Osmanlı Devleti'nin değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sonunu getiren süreci başlatmıştır.¹¹⁰

b. Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Hürriyet ve İtilaf Fırkası İkinci Meşrutiyet döneminin en büyük muhalefet partisidir.¹¹¹ 26 Kasım 1911 tarihinde Albay Sadık Bey'in kurduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile memlekette iktidara karşı siyasi faaliyetler gelişmeye başlamıştır.¹¹² Hürriyet ve İtilaf Fırkası esas olarak 1911-1913 dönemi ve mütareke sonrasında 1919-1920 arasında¹¹³ faaliyet göstermiştir. Göz önünde bulundurulması gereken, fırkanın etkili olduğu dönemi, 1911-1913 arasındaki dönemdir. Bu dönem İttihat ve Terakki Cemiyetinin devlete mutlak hâkim olmasıyla son bulmuştur. Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısında birleşen muhalif gruplar aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtlığı dışında ortak bir siyasi görüşe sahip değildir. Zürcher, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı hemen hemen hiçbir ortak noktaları olmayan muhafazakâr ve liberallerin yığını olarak tanımlamıştır.¹¹⁴ Partinin tamamı ittifak halinde görüşlere sahip olmasa da çeşitli

¹⁰⁶ Zürcher, (geçiş), s. 76.

¹⁰⁷ Milliyetçilik ve Türkçülüğün benimsenmesi Prens Sabahattin ve takipçilerinin yoğun eleştirilerine mazhar olmuştur. Sencer, s. 43.

¹⁰⁸ Kemal Karpat, **Ortadoğu'da Millet-Milliyet-Milliyetçilik**, Timaş, İstanbul, 2015, s. 108; Sarıbay, s. 38.

¹⁰⁹ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24

¹¹⁰ Sarıbay, s. 38.

¹¹¹ Uzun, s. 57.

¹¹² Midhat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları**, Ankara, 2011, s. 3479

¹¹³ Bu dönemde yeniden canlanan parti resmi siyasette başat güç olsada, İttihatçıların etkinlikleri yeraltıyla sınırlı kalmadı. Zürcher, (modernleşen), ss. 207-208.

¹¹⁴ Zürcher, (modernleşen) s. 158.

unsurlarının ortaklaştığı muhtelif konular vardır. Ekonomide serbest piyasanın savunulması ve katı merkeziyetçiliğe karşı alınan tutum bunlar arasında önde gelenlerdir.¹¹⁵

1911 ara seçimlerinin bir oy farkla kazanılması fırka için büyük bir başarı olsa da bu seçimleri gören İttihat ve Terakki Cemiyeti muhalefete karşı daha da sertleşmiş, bu süreç Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sonunu getirmiştir.¹¹⁶ Mahmut Şevket Paşa'ya yapılan suikast üzerine partinin birçok mensubu Sinop'a sürülmüştür. Bir kısım üyeler ise yurtdışına kaçmıştır. Çalışamaz hale gelen parti siyaset sahnesinden çekilmiştir.¹¹⁷

1908'den itibaren perde arkasından da olsa iktidarı elinde tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Halaskar Zabitân grubunun ortaya çıkması, Trablusgarp savaşı gibi pek çok iç ve dış karışıklıkla cemiyet iktidardan uzaklaşmıştır. Bunun üzerine cemiyet, reaksiyoner bir tavır alarak Babı-Ali Baskını'nı gerçekleştirmiştir. Bab-ı Ali Baskını sonrasında artık Osmanlı Devleti'nde tek parti yönetimi kurulmuştur.¹¹⁸

c. Osmanlı Ahrar Fırkası

Osmanlı Ahrar Fırkası, Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan gerçek anlamda ilk muhalefet partisidir.¹¹⁹ Fırka, Prens Sabahattin'in Osmanlı topraklarında öncüsü olduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyetçi düşünce sisteminin savunucusu olmuştur.¹²⁰ Fırkanın fikir babası olmasına karşın Prens Sabahattin hiçbir zaman partiye katılmamış hatta bu sebeple fırka, kuruluşunda lider koltuğunu boş bırakmıştır. Fırka, aralarında Ahmet Fazlı ve Dr. Nihat Reşat gibi¹²¹ kişilerin de bulunduğu kadrolar tarafından 14 Eylül 1908 günü kurulmuştur. Giriş ve 25 maddeden oluşan, Nurettin Ferruh Bey tarafından yazılmış parti programında, genel olarak Avrupa liberal partilerin programlarından esinlenilmiştir.¹²² Ahrar Fırkası, seçimlerde ağır bir mağlubiyete uğrasa da seçimlerden sonra diğer partilerden

¹¹⁵ Uzun, s. 62.

¹¹⁶ Sarıbay, s. 39.

¹¹⁷ Tökin, s. 51.

¹¹⁸ Sarıbay, s. 39; Uzun, s. 71.

¹¹⁹ Sencer, s. 45.

¹²⁰ Mehmet Ö. Alkan (Ed.), **Prens Sabahaddin Bütün Eserleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 140.

¹²¹ Bu kişilerin ortak noktaları Prens Sabahattin'le Paris'te Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti kurucusu olmuş olmalarıdır.

¹²² Sencer, s. 45.

mebusların kendisine katılmasıyla küçük de olsa mecliste bir gruba¹²³ sahip oldu.¹²⁴ Ahrar Fırkası kurulmasından kısa bir süre sonra, 31 Mart olayının yarattığı kaos ortamı içerisinde baskılara ve Divan-ı Harb kararlarına dayanamayarak yok olmuştur. Fıkranın ömrü bir yılı geçmemiştir.¹²⁵

Osmanlı Ahrar Fırkası'nı anlayabilmek için Jön Türkler arasındaki iki ana grubun İttihatçılar ve Liberaller olduğunu göz ardı etmemek gerekir. Osmanlı Ahrar Fırkası işte bu liberallerin arasından çıkmıştır. Liberaller Osmanlı toplumunun üst sınıflarına mensup, iyi eğitim görmüş, genellikle Fransızca bilen kimselerdir. İttihatçıların örnek aldığı Almanya ve Japonya modelinin aksine Britanya'yı örnek alma taraftarıydılar. İttihatçıların "Türkçülük" ideolojisini sahiplenmesine karşılık Liberallerin "Osmanlıcılık" ideolojisiyle hareket ettikleri söylenebilir.¹²⁶

2. Cumhuriyetin Kurulması ve Tek Parti Dönemi

Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulduğunda, Meşrutiyet "fırkalarının" üyeleri kabarık bir sayı tutarlar. Meclis üyelerinin büyük bir kısmı İstanbul Mebusanı'ndan gelmiştir. İttihat ve Terakki mensupları çoğunluktadır. Örneğin ilk Millet Meclisi'nde olan Doktor Rıza Nur, Hürriyet ve İtilaf'ın kurucularındandır.¹²⁷ Cumhuriyetin ilanından sonra ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulmasıyla tek parti meclise hakîm olmuştur.

Tek parti döneminde birkaç defa çok partili siyasi hayata geçiş denemesi olmuştur. Bu dönem içerisinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dışında kurulan en önemli partiler; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır. Bu iki parti dışında 26 Eylül 1930'da Adana'da kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkası, 29 Eylül 1937'de Edirne'de Mimar Kazım Tahsin Bey tarafından kurulan Türkiye

¹²³ Parti özellikle Rum, Ermeni, Arap ve Arnavut mebuslarca benimsenen elliden fazla üyeli bir gruba sahip olmuştur. Sencer, s. 47.

¹²⁴ Uzun, s. 81-86.

¹²⁵ Uzun, s. 106.

¹²⁶ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 2. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994, ss. 54-55.

¹²⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Cilt, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, (Gelişmeler 2), s. 87.

Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi sayılabilir.¹²⁸ Başka örneklerle birlikte bu iki parti de hükümet kararıyla kapatılmıştır.

a. Cumhuriyet Halk Partisi

Sosyolojik kökenlerinin Osmanlı dönemine kadar götürülmesi mümkün olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarihi, bu özelliğiyle adeta Türkiye tarihinin bir panoramasıdır. Kuruluş yılları milli mücadele yıllarına denk gelen partinin öncü kadroları, geçmişin İttihat ve Terakki mensuplarıdır.¹²⁹ CHP ülkeyi 1923'ten 1946'ya kadar yirmi üç yıl boyunca tek parti olarak yönetmiştir.¹³⁰ Yetkin'e göre bu süreçte CHP komünist ya da faşist parti örgütlenmelerinden ne kadar etkilenirse etkilensin, iktidar gerekli olduğunda bu sistemlerin dışında veya onlara karşı tutum takınabilmiştir.¹³¹ 1922 yılında İttihat ve Terakki yöneticileri, cemiyeti tekrar diriltmek amacını güdüyorlardı. O sırada milli mücadelenin başarılı ilerleyişi ile popülaritesi oldukça artmış olan Mustafa Kemal Paşa'ya cemiyetin başkanı olmasını teklif ettiler.¹³² Mustafa Kemal'in bu teklifi reddetmesini Müdafai-i Hukuk Grubu'nu¹³³ "Halk Fırkası"na dönüştürme adımı ve cumhuriyet fikri izlemiştir. Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu partisi CHP, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin¹³⁴ devamı¹³⁵ olarak kuruldu.¹³⁶ Kahraman'a göre ise bir parti kurma düşüncesi, önceden beri Mustafa Kemal'in zihnindedir.¹³⁷ Fırkanın ismi halkçılık

¹²⁸ Sencer, s. 147-148.

¹²⁹ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1, Kavramlar Kuramlar Kurumlar**, Agora Kitaplığı, İstanbul, (kavramlar), 2008, s. 133-149; Sarıbay, s. 43.

¹³⁰ Kerem Kılıçdaroğlu, **Gelişmekte Olan Demokrasilerde Siyasi Partiler ve Parti Stratejileri**, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 104.

¹³¹ Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 42.

¹³² Zürcher, (modernleşen) s. 238.

¹³³ Sencer, s. 91; TBMM kurulduğunda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti meclis üyelerine egemen durumdaydı.

¹³⁴ Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla beraber Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, Meclis'te meydana gelen gruplaşmalar nedeniyle, Meclis çalışmalarının koordinasyonu ve mebusların konsolidasyonu adına Mustafa Kemal Paşa başkanlığında bir grup teşekkül ettirmiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya yakın mebuslar bu grup içerisinde yer almıştır. bkz. Gökberk Yücel, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ana Akım Siyasi Partiler (1889-1930)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020, s. 116.

¹³⁵ Zürcher'e göre doğrudan bir devamlılık yoktur. Zürcher, (geçiş), s. 12.

¹³⁶ Sarıbay, s. 43.

¹³⁷ Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-2 1920-1960**, 2. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012, (dönem), s. 30.

ilkesinden gelmektedir. Zira Mustafa Kemal halkçılığa dayandığı için adı Halk Fırkası olan bir fırka kuracağını açıklamıştır.¹³⁸

İttihat ve Terakki’de olduğu gibi Türkçü fikirlerin CHP kadrolarında da etkili olduğu görülür.¹³⁹ Bu benzeşmenin sebebi iki partinin kurucu kadrolarının Ziya Gökalp’in fikirlerinden etkilenmiş olmalarıdır.¹⁴⁰ CHP kadroları Türkçü fikirlerden etkilenmiş olsa da partinin ideolojisi bundan ibaret değildir. CHP’nin 2. Kurultayı kuruluşun dört yıl sonra 15 Ekim 1927’de toplandığında Mustafa Kemal, daha sonra “Nutuk” olarak adlandırılacak olan konuşmasını yapmıştır. Bu konuşma ile “Cumhuriyetçilik”, “Halkçılık”, “Milliyetçilik”, “Laiklik”, CHP’nin dört temel ilkesi olarak benimsenmiştir.¹⁴¹ 1935’te parti programına “İnkılapçılık” ve “Devletçilik” olmak üzere iki ilke daha eklenmiştir.¹⁴² Bu ilkeler CHP’nin altı oku haline gelmiş, partinin amblemini oluşturmuştur. 5 Şubat 1937’de ise bu ilkelere Anayasa’da yer verilmiştir.¹⁴³ CHP’nin programlarında ilan edildiği üzere, Kemalizm (Atatürkçülük) bir siyasi ideolojidir. Bütünlüğü ve sürekliliği olduğu, uzun ömürlü olacağı, özel adının bulunduğu partinin programlarında hep ifade ve iddia edilmiştir.¹⁴⁴ Öte yandan uzun bir geçmişe sahip olması CHP’nin tarihi süreç içerisinde doğal olarak ideolojik dönüşümler¹⁴⁵ yaşaması sonucunu doğurmuştur. Belki de bu dönüşümlerin ilk örneği 9 Eylül 1923 günü yayınlanan Halk Fırkası Nizamnamesi’nde yer alan “halk mefhumu herhangi bir sınıfa münhasır değildir” ifadesidir. Kahraman, bu ibareyi Mustafa Kemal’in başlangıçtaki sol düşünce ihtimalinden vazgeçtiğini gösterme çabası olarak yorumlamaktadır.¹⁴⁶

CHP’nin Mustafa Kemal Atatürk’ten sonraki lideri olan İsmet İnönü, partideki kendisine ait yetkilerini arttırma yoluna gitmiştir. Milletvekillerinin CHP genel başkanı, başkan vekili ve parti sekreteri tarafından atandığı, CHP ile ilgili kararların kurultaylardan çok parlamentoda alındığı, partinin yüksek düzeyde bürokrasiye tam

¹³⁸ 7 Aralık 1922 tarihli Hakimiyet-i Milliye’den aktaran Tunçay, s. 40.

¹³⁹ Sarıbay, s. 43.

¹⁴⁰ Zürcher, (modernleşen), s. 199, s. 280; Kahraman, (kavramlar), s. 114.

¹⁴¹ Hüseyin Aykol, **Türkiye’de Siyasi Parti Kapatmanın Tarihi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, ss. 183-184.

¹⁴² CHP, “CHP Tarihi”, 05.06.2015, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>, (05.02.2021).

¹⁴³ Ahmad, s. 93.

¹⁴⁴ Taha Parla, **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 21.

¹⁴⁵ Kılıçdaroğlu ise CHP’nin her ne kadar sola kaymış olsa da Kemalizm’den asla vazgeçmediğini söylemektedir. Kılıçdaroğlu, s. 105.

¹⁴⁶ Kahraman, (dönem), s. 37.

hâkim olduğu; Duverger'in tanımıyla kadro partisi özelliklerinin taşındığı bu dönem 1945 yılındaki parti içi çatışmalara kadar sürmüştür.¹⁴⁷ Aşağıda değinileceği üzere bu çatışmalar Demokrat Parti'nin doğumuna kadar sürecektir.

1924 Anayasası çok partili hayatın önüne geçecek bir hükme sahip değildir. Öyle ki Anayasa, siyasi partilerle ilgili herhangi bir hükme yer vermemiştir. 1909 Cemiyetler Kanunu, 1938 yılına kadar yürürlükte kalmış ve 1924 Anayasası'nın 70'inci maddesi ile dernek kurma hakkı tanınmıştır. Mevzuatın hiçbir engel içermemesine rağmen CHP, kısa süreli denemeler hariç, uzun süre tek parti olarak kalmıştır.¹⁴⁸

b. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Birinci meclis döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çalışma arkadaşları¹⁴⁹ olan isimlerden Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Adnan Adıvar gibi isimlerin önderliğinde, 17 Kasım 1924'te Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi kurulmuştur. Bu parti Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır (TpCF).¹⁵⁰ Fırkanın tescilinin ertesi günü hacimli bir bildirgeyle fırka, programını açıklamıştır.¹⁵¹ TpCF'nin kuruluşunda 22 tane Cumhuriyet Halk Fırkası mensubu milletvekili rol almıştır. Parti, esas olarak yapılan devrimlerin hızı ve derinliği noktasında Mustafa Kemal Paşa yönetiminden farklı düşünüyordu. TpCF'nin görüşü yapılacak değişikliklerin devrimsel değil evrimsel nitelikte yapılmasıdır. Parti programı, daha önce Prens Sabahattin'in öncüsü olduğu liberal fikirlerinden esintiler¹⁵² taşısa da partinin kurucuları "Sarıksız Muhafazakârlar" olarak damgalanmıştır. İktidar tarafından sınırları çizilmiş bir muhalefet olması için kurulmasına izin verilmiş olan TpCF hükümetin kendisine biçtiği rolün dışına çıkarak iktidar alternatifi olunca, fırka için tehlike çanları çalmaya başlamıştır. Dini inançlara

¹⁴⁷ Özlem Kasa, **Bir Örgüt Olarak Siyasi Partiler (CHP Örnek Olayı)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014; Aynı yönde bkz. Tuncay, s. 46.

¹⁴⁸ Özcan ve Yanık, s. 29.

¹⁴⁹ Sarıbay, s. 48.

¹⁵⁰ Sencer, s. 130-131; Tökin, s. 69.

¹⁵¹ Erik Jan Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 79.

¹⁵² Sarıbay, s. 49; Tökin, s. 70.

saygılı olarak kendini tanımlayan¹⁵³ fırka ile Şeyh Sait isyanı arasında bağlantı kurulmuştur.¹⁵⁴ Sonuç olarak rejim tarafından tehlike olarak algılanan fırka Vekiller Heyeti kararıyla 5 Haziran 1925 yılında Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca kapatılmıştır.¹⁵⁵ İlerleyen süreçte İzmir Suikasti yargılamalarıyla TpCF'li altı milletvekili idam edilmiştir. TpCF'nin kapatılmasıyla ülkede tek parti yönetimi kaldığı yerden devam etmiştir.

c. Serbest Cumhuriyet Fırkası

12 Ağustos 1930'da -Sencer'e göre tamamen güdümlü ve güvenilir¹⁵⁶ bir muhalefet olarak- Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün teklifiyle Ali Fethi Okyar başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur.¹⁵⁷ Atatürk'ün parti kurması yönündeki telkinine Ali Fethi Okyar, Atatürk'ün kendilerine ve CHP'ye tarafsız olarak yaklaşması konusunda güvence isteğiyle cevap vermiştir. Atatürk ise buna karşılık yeni partinin cumhuriyetçilik ve laiklik konusunda taviz vermemesini istemiştir.¹⁵⁸ Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın genel talepleri serbest girişim, tekellerin lağvedilmesi ve ifade özgürlüğü olmuştur.¹⁵⁹ Aydemir'e göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın fikir adamı İkinci Meşrutiyet devrinin ve Cumhuriyetin ilk yıllarının dikkat çeken siması Ağaoğlu Ahmet Bey'dir.¹⁶⁰

Serbest Cumhuriyet Fırkası rejimin sınırlı alanda tutma çabasına rağmen hızla yüksek sayıda üyeye ve geniş kitlelerin desteğine sahip olarak iktidar alternatifi olmuştur. Devrimlerin aleyhinde olan kitleler, partinin arkasına yığılmaya başlamıştır. Durum bu hale gelince Mustafa Kemal Atatürk, duruma el atmak ve partiye cephe almak zorunda kalmıştır.¹⁶¹ Kuruluşundan yalnız 97 gün sonra 17 Aralık 1930 tarihinde Serbest Cumhuriyet Fırkası kendisini feshederek kapanmıştır. Bu kapanışın ardında, partiyi kurarken eşit yarışma koşullarına sahip olma noktasında

¹⁵³ “Efkar ve itikadatı diniyeye de hürmetkar”; Akkerman, s. 38.

¹⁵⁴ Uzun, s. 120.

¹⁵⁵ Tökin, s. 71.

¹⁵⁶ Sencer, s.142.

¹⁵⁷ Sarıbay, s. 49; Tökin, s. 72-73.

¹⁵⁸ Zürcher, s. 264.

¹⁵⁹ Fethi Okyar partinin “ekonomik yönden liberalist” olduğunu açıklamıştır. Tökin, s. 74.

¹⁶⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı**, 5. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 81.

¹⁶¹ Tökin, s. 74-75.

muktedirlerden aldıkları teminatın karşılık bulmadığı görüşü vardır.¹⁶² Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin de başarısızlıkla sonuçlanması çok partili siyasi hayata geçme çabalarının bir yana bırakılması için bir gerekçe oluşturmuştur. Çok partili siyasi hayata ancak İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonraki yeni konjonktürde geçilebilmiştir.¹⁶³

3. Çok Partili Dönemin Başlangıcından 1960 Darbesine

a. Demokrat Parti İktidarına Doğru

Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra çok partili olarak girilen ve CHP galibiyetiyle neticelenen ilk seçimde, seçim güvenliğiyle alakalı soru işaretleri doğmuştur. 1950 yılında seçim kanununda yapılan değişikliklerle daha güvence altına alınmış bir seçimle Demokrat Parti iktidara gelmiştir. 1960 darbesine kadar Demokrat Parti'nin seçimlerde mutlak galibiyetlerini sürdürerek Türk siyasi hayatına damga vurduğu görülmüştür. Kırklı ve ellili yıllar pek çok siyasi partinin doğumunun yaşandığı yıllar olmuştur.¹⁶⁴

b. Demokrat Parti Dönemi

Tek partili siyasi hayattan çok partili siyasi hayata geçilmesi dünyada çok defa kanlı olmuştur ancak Türkiye bu geçişi barışçıl ve başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir.¹⁶⁵ Demokrasisi oturmuş toplumların siyasi yaşantılarında bir hükümetin seçim kaybettikten sonra iktidarı bırakması ve yerini muhalefetin alması alışılmış bir durumdur. Türkiye'de bu sakin geçiş ise yenidir. Bu durum sadece ülke için değil tüm bölge için de geçerlidir. Bu yeni bir çağın başlangıcını simgelemektedir.¹⁶⁶ Çok partili hayata geçilmesinden 1960 darbesine kadar geçen

¹⁶² Uzun, s. 124

¹⁶³ Yetkin, s. 18.

¹⁶⁴ Bu dönem içerisinde Demokrat Parti dışında kurulan partiler için bkz. Tökin, ss. 81-85.

¹⁶⁵ Özcan ve Yanık, s. 32.

¹⁶⁶ Bernard Lewis, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 9.

süreçte kurulan pek çok irili ufaklı partiye rağmen içlerinden sıyrılan ve ayrı önemi haiz olan parti, Demokrat Parti (DP) olmuştur.¹⁶⁷

CHP içindeki politik çatışmanın açık bir muhalefete dönüşmesi; Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan¹⁶⁸ tarafından 7 Haziran 1945 tarihinde verilen “Dörtlü Takrir”le başlamıştır.¹⁶⁹ Dörtlü Takrir adı verilen bildirgenin¹⁷⁰ meclis başkanlığına verilmesinden kısa bir süre sonra İsmet Paşa tarafından demokratik düzene geçmenin gerekliliği vurgulanmıştır.¹⁷¹ Aynı zaman zarfında, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan gazetesinde açık muhalefete geçmiş, ilerde partinin de temel iddialarını oluşturacak olan liberal demokrat düşünceleri öne sürmeye başlamışlardır.¹⁷² 21 Eylül 1945 tarihinde CHP grubu yazdıkları yazıların parti disiplinine aykırı olduğunu uzun tartışmalar sonucunda karara bağlayarak Menderes ve Köprülü’yü partiden ihraç etmiştir.¹⁷³ Sonuç olarak çok partili düzene geçilmesinin önündeki engeller kalkınca 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti kurulmuştur. Demokrat Parti’nin, Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın 1930’da ve Müstakil Grup’un milli mücadele esnasında davrandığı gibi, meşruluğuna fiilen meydan okumadan hükümeti diri tutacak bir muhalefet olarak varlık süreceği sanılmıştır ancak kısa sürede bu tahminin yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴

Demokrat Parti’nin iktidarına kadar geçirdiği serüvende partinin lideri, mutlak olarak Celal Bayar’dır. Parti 1950 seçimlerini kazandıktan sonra partinin başına ve başbakanlık koltuğuna Adnan Menderes geçmiştir. Demokrat Parti her ne kadar CHP içerisinden çıkmış ve iki partinin ideolojisi benzer yanlar taşısa da temel fark Celal Bayar’ın şu sözlerine yansımıştır: “Batılılaşma artık devletten millete doğru değil, milletten devlete doğru olmalıdır.”¹⁷⁵ Bu sözlerle paralel şekilde geliştirilmiş partinin sloganı olan “yeter söz milletin” ifadesi bu döneme damga vurmuştur.¹⁷⁶

¹⁶⁷ Sencer, s. 221.

¹⁶⁸ “İlk üçü ama özellikle Celal Bayar Türk siyasal hayatının belirgin çehrelerindendir.” Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s. 10.

¹⁶⁹ Dörtlü Takrir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sencer, ss. 198-199.

¹⁷⁰ Bildirgenin tam metni için bkz. Cemil Koçak, **Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları İkinci Parti**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 214-216.

¹⁷¹ Sencer, s. 194.

¹⁷² Eroğul, s. 11.

¹⁷³ Kahraman, (dönem), s. 199.

¹⁷⁴ Ahmad, ss. 150-151.

¹⁷⁵ Sarıbay, s. 53.

¹⁷⁶ Özcan ve Yanık, s. 31.

27 Mayıs 1960 darbesine kadar tek başına iktidarını koruyan ve darbeye birlikte kapatılan Demokrat Parti'den bu süreç içerisinde Millet Partisi (20 Temmuz 1948), Türkiye Köylü Partisi (19 Mayıs 1952), Hürriyet Partisi (20 Aralık 1955) doğmuştur.¹⁷⁷

4. 1961 Anayasası Dönemi

27 Mayıs 1960 günü Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koymuştur.¹⁷⁸ Darbenin gerçekleştirilmesinden sonra ancak 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle tekrar seçimlerin yapılması ve çok partili siyasi hayatın yaşanmaya devam etmesinin önü açılmıştır.¹⁷⁹ Artık seçimler yapılabilecektir ancak seçimlere Demokrat Parti'nin devamı olduğu iddiasındaki partiler giremeyecektir. Yeni kurulan partiler¹⁸⁰ 27 Mayıs'ın ruhuna aykırı hareket edemeyeceklerdir. CHP ve İsmet Paşa bu yeni düzenden memnundur yapılacak seçimleri kazanacaklarını düşünüyorlardır ancak seçim sonuçları Demokrat Parti'nin mirasçısı olarak kabul edilen Adalet Partisi'nin zaferiyle sonuçlanmıştır.¹⁸¹ 1971 muhtırasıyla "12 Mart Rejimi" denen dönemi de kapsayan bu yılların dört temel unsuru vardır: "Demokratikleşme, istikrarsızlık, kutuplaşma ve sivilleşmeme".¹⁸²

5. 1980 Darbesinden Günümüze

12 Eylül 1980 darbesinin yapıldığı ortamı doğuran çeşitli sebepler vardır. Bu sebepler arasında günden güne artan anarşi ve terör olayları ve TBMM'de uzlaşmanın sağlanamaması sebebiyle Cumhurbaşkanı seçiminin yapılamaması sayılabilir. Sonuç olarak darbe gerçekleşmiş ve bir ara rejim kurulmuştur. 27 Mayıs ara rejimi siyasi partileri kapatarak çok partili sisteme bir kez daha ara verilmesine sebep olmuştur. Milli Güvenlik Konseyi (MGK)'nin gözetim ve denetiminde, Danışma Meclisi'nce

¹⁷⁷ Sarıbay, s. 56.

¹⁷⁸ Sencer, 256.

¹⁷⁹ Tökin, s. 103.

¹⁸⁰ Bu partilerden en etkili ve uzun süre siyasi hayatı domine edeni Demokrat Parti'nin mirasçısı olan Adalet Partisi oldu. Bu dönemde kurulan partiler için bkz. Tökin, ss. 103-108.

¹⁸¹ Uzun, s. 200.

¹⁸² Murat Yanık, **Parti İçi Demokrasi**, Adalet Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2013, s. 31.

hazırlanan yeni Anayasa 7 Kasım 1982’de halkoyuyla kabul edilmiş, 9 Kasım 1982’de Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Anayasa’nın kabulünün ardından 22 Nisan 1983 yılında halen yürürlükte bulunan 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu kabul edilmiştir. MGK’nın siyasi parti faaliyetlerine izin verdiğini duyurması üzerine çok partili siyasi hayat kaldığı yerden devam etmiştir. MGK siyasi partilerin tekrar kurulmalarına izin verse de pek çok partinin kuruluşunu da veto etmiştir.

2021 yılında Türkiye’de seksenin üzerinde siyasi parti mevcuttur. 1980 sonrasında pek çok siyasi parti kurulmuş olmakla birlikte militan demokrasi anlayışının farklı yorumlarıyla çok sayıda partinin kapatılmış olduğu görülmektedir. Parti kapatma süreci yapılan anayasal değişikliklerle zorlaşmış olsa da henüz çağdaş-çoğulcu demokrasiler seviyesine ulaşılmamış olması kayıp olarak görülmektedir.¹⁸³

D. Siyasi Partilerin Kökenlerine İlişkin Teoriler

Pek çok yazar, siyasi partilerin doğumunu çeşitli teorilerle açıklama çabasına girmiştir. Bu teorileri belirli başlıklar altında toplamak mümkündür. Siyasi partilerin kökenine ilişkin teorilerden önde gelenlerine aşağıda değinilecektir.

1. Kurumsal Teori

Kurumsal teori, partilerin gelişimini açıklarken partilerin parlamento içerisindeki gelişimine odaklanır. ABD ve İngiltere’de modern siyasi partiler daha önce de değinildiği gibi parlamento içerisinde doğmuşlardır. Kurumsal teori, modern siyasi partilerin ilk kez görüldüğü ABD ve İngiltere örneklerini doğru bir şekilde açıklamaktadır.¹⁸⁴ Günümüzde ise modern siyasi partilerin daha çok parlamento dışında doğduğunu görülmektedir. Modern örnekleri açıklama konusunda kurumsal teori yetersiz kalmaktadır.¹⁸⁵ Otoriter ve totaliter sistemlerle, bağımsızlıklarını geç elde etmiş, az gelişmiş ülkelerdeki bağımsızlık savaşlarını yürüten milliyetçi partilerin pek çoğu parlamento dışında doğmuştur.¹⁸⁶

¹⁸³ Özcan ve Yanık, s. 35.

¹⁸⁴ Yanık, s. 34-35.

¹⁸⁵ Yanık, s. 35; Kapani, (politika), s. 176; Özbudun, (partiler), 21.

¹⁸⁶ Özbudun, (partiler), s. 21.

Tarihsel süreçte parlamento içerisinde partilerin nasıl doğduğuna önceki kısımlarda değinilmiştir. Aşamalarını özetleyecek olursak; bunların genel oluşumu önce parlamento gruplarının doğması, bu grupların yerel seçim komitelerini yaratması ve bu iki unsur arasında devamlı bir bağlantı kurulması kronolojisi¹⁸⁷ içerisinde gerçekleşmektedir.¹⁸⁸ Kurumsal teori parlamentoyu oluşturanlar ile bunları seçecek olanlar arasında köprü işlevine ihtiyaç duyulduğu için siyasi partilerin ortaya çıktığını söylemektedir. Bu teoriye, partilerin doğuşunu tek nedene ve son aşamaya bağlaması, seçme hakkının genişlemesi ve parlamentoların günümüzdeki hallerine evriminin arka planındaki sosyolojik sebeplere önem vermemesi sebebiyle eleştiriler yöneltilmektedir.¹⁸⁹

2. Modernleşme Teorileri

Modernleşme teorileri modern siyasi partileri karmaşık bir süreç olan modernleşmenin ürünü olarak görmektedir.¹⁹⁰ Bu teori istisnaları olsa da genel manada doğrudur ve siyasi partiler gerçekten de sosyo-ekonomik düzeyi yüksek¹⁹¹ toplumlarda ortaya çıkmıştır.¹⁹² Sosyal modernleşmenin, siyasal katılımı arttırdığını söyleyen Özbudun'a göre bu durum siyasi partilerin gelişimine olumlu olarak yansır ancak siyasal katılmayı modernleşme dışında etkileyen unsurlar da vardır.¹⁹³ Bir toplumda siyasi partilerin olmamasını modernleşmemiş toplum yapısına bağlamak sakıncalı olabilir. Bu noktada, siyasi partilerin hiç doğmadığı ve siyasi partilerin doğduğu ancak daha sonra zorla ortadan kaldırıldığı toplumları ayırmak gerekmektedir.¹⁹⁴ Siyasi partiler karmaşık ve çok yönlü toplumsal süreçlerin sonuçlarında doğarlar. Bu nedenle, siyasi partilerin bir ülkedeki doğumunda modernleşmenin dışındaki faktörlerin de eş zamanlı bulunabileceğini göz ardı etmemek gerekir.¹⁹⁵

¹⁸⁷ Bir partinin kurulduktan sonra yapacağı ilk iş seçim komitelerine sahip bulunmadığı yörelerde teşkilatlanmaktır. Kabasakal, s. 13.

¹⁸⁸ Kapani, (politika), s. 175; Özbudun, (partiler), s. 20, Sarıbay s. 6.

¹⁸⁹ Öz, s. 25.

¹⁹⁰ Özcan ve Yanık, s. 35; Özbudun, (partiler), s. 21; Sarıbay, s. 7.

¹⁹¹ "Siyasal partiler kapitalist modernliğe özgü örgütlerdir." Atılgan ve Özdemir, s. 240.

¹⁹² Kapani'ye göre siyasi partilerin doğumuna etki eden çeşitli etkenlerden en önemlisi sosyal gelişme (modernleşme) dir. Kapani, (politika), s. 177; Ayrıca aynı doğrultuda görüş için bkz. Özbudun, (partiler), s. 21.

¹⁹³ Özbudun, (partiler), s. 23-24.

¹⁹⁴ Sarıbay, s. 8.

¹⁹⁵ Öz, 27.

3. Kriz Teorileri

Kriz teorileri, bir ülkedeki politik elitlerin karşılaştığı belli sorunlara ve bu sorunlar karşısında gerçekleştirmek istediklerine yönelik bir tespitte bulunmaktadır.¹⁹⁶ LaPalombara ve Weiner, modern siyasi partilerin doğma ve gelişmesine sebep olan temel etkenin tarihsel krizler olduğunu ve bunların önde gelenlerinin üç tane olduğunu söylemektedir.¹⁹⁷

a. Meşruluk Krizleri

Meşruluk krizi, iktidar gücünün kim veya kimler tarafından kullanılacağına dair anlaşmazlığın doğurduğu krizdir.¹⁹⁸ Meşruluk krizinde sosyal oydaşma (consensus) bozulmuştur.¹⁹⁹ Tarihsel açıdan bakıldığında, monarşi yerine halk egemenliğinin getirilmesi üzerine tartışmaların yapılması veya sömürülen toplumlardaki bağımsızlık isteği, pek çok ülkede siyasi partilerin doğumuna sebebiyet vermiştir.²⁰⁰ Örneğin 18'inci yüzyıl Fransa'sında ihtilalci gruplar monarşiye son verip halk iktidarını tesis için uğraşmışlardır. Bu durum, pek çok siyasi partinin doğumuna sebebiyet vermiştir. Öte yandan ülkemizde İttihat ve Terakki Partisi, monarşik meşruluk ilkesine karşı mücadeleden doğmuş bir parti²⁰¹ Cumhuriyet Halk Partisi ise ülkeyi sömürgeleştirmeye çalışan dış güçlere karşı verilen mücadeleden doğmuş bir parti olarak sayılabilir.²⁰²

¹⁹⁶ Sarıbay, s. 6-7.

¹⁹⁷ LaPalombara ve Weiner, s. 15.

¹⁹⁸ Özcan ve Yanık, s. 36; Sarıbay, s. 7.

¹⁹⁹ Meşruluk krizinde toplumda ülkeyi kimin yöneteceğine dair ortak fikir kaybolmuştur. Bu krizin temelinde ülkeyi yönetenlerin yönetme konusundaki yeterliliklerinin ne ölçüde olduğu ve egemenliğin dayandığı halk nezdinde ne ölçüde meşru oldukları konusundaki şüpheler yatmaktadır. Davut Dursun, **Siyaset Bilimi**, 2. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 257.

²⁰⁰ Özbudun, (partiler), s. 24.

²⁰¹ Sarıbay, s. 7.

²⁰² Özbudun, (partiler), s. 25.

b. Bütünleşme Krizleri

Bütünleşme krizleri ulus-devlet olma yolunda karşılaşılan güçlükleri ifade eder.²⁰³ Din, dil, ırk ayrımları toplumlarda ulus-devlet olmanın önüne çıkmak veya azınlık haklarını savunmak amacıyla partilerin doğumlarına sebep olabilir.²⁰⁴ Bu siyasi partilerin ortaya çıkması toplumun bütünleşmesine engel olabilmektedir. Toplumun büyük parçasını oluşturan kesimle bütünleşemeyen, ortaklık kuramayan ve bu sebeple kendi içine kapanan bir kesimin varlığı bütünleşme krizine işaret etmektedir.²⁰⁵ Sosyal modernleşmenin ulusal bütünleşmeye olumlu katkıda bulunacağı görüşü hakîmdir. Öte yandan aşırı bölünmüş toplumlarda bu varsayım bizi her zaman doğru sonuca ulaştırmayabilir.²⁰⁶

c. Katılma Krizleri

Yerleşik düzenin sahibi olan toplumların seçkinleri, kimi coğrafyalarda bazı toplum kesimlerinin yönetime katılmalarının önüne geçebilmektedir. Katılma krizleri bu durumu ifade etmek için kullanılan bir terimdir.²⁰⁷ Siyasal seçkinler, toplumsal kesimlerin yönetime katılma isteklerini meşru görmediklerinde katılma krizinin doğumu kaçınılmazı güç bir hale gelir.²⁰⁸ Modern siyasi partilerden pek çoğu toplumun içerisindeki bir sosyolojik grubun siyasal sisteme etki etme, katılma talebiyle doğar.²⁰⁹ Batı demokrasilerinde liberal partiler hükümdar karşısında orta sınıfların siyasal katılma talebiyle ortaya çıkarken işçi partileri ve sosyalist partiler ise işçi sınıfının siyasal katılma talebini karşılama amacını gütmüşlerdir. Siyasal katılma, siyasi partilerin doğumuna sebep olurken siyasi partilerin faaliyetlerinin yaygınlaşması da siyasal katılımı arttırmaktadır. Örneğin ülkemizde çok partili siyasi hayata geçilmesi siyasete olan ilgiyi ve siyasi iktidarda pay sahibi olan kesimleri arttırmıştır.²¹⁰

²⁰³ Sarıbay, s. 7.

²⁰⁴ Özbudun, (partiler), s.25; Yanık, s. 36.

²⁰⁵ Dursun, 257.

²⁰⁶ Özbudun, (partiler), s. 25.

²⁰⁷ Yanık, s. 36.

²⁰⁸ Sarıbay, s. 7.

²⁰⁹ Bu siyasi partileri kuranların veya bağımsız olarak siyasal sisteme entegre olmak isteyen kişi veya grupların yöneticiler tarafından engellenmesi sonucu ortaya çıkan çatışma katılım krizinin tanımını oluşturmaktadır. Dursun, s. 257.

²¹⁰ Özbudun, (partiler), s. 26.

E. Siyasi Partilerin Sosyal Temeli

Bütün sosyal unsurlar siyaset arenasında temsil edilemese de çoğulcu demokratik sistemlerde var olan sosyal bölünmeler genel manada siyasi partiler aracılığıyla yansıtılmaktadır.²¹¹ Toplumsal grupların sözcülüğünü yapan siyasi partiler görülmektedir.²¹² Siyasi partilerin sosyal temelleri, toplumsal bölünmeler ve bu bölünmelerin oluşturduğu gruplarda bulunmaktadır. Nitekim Sencer, Türkiye'deki siyasi partilerin oluşum süreçlerini ve tarihlerini anlatarak sosyal sınıf ve kategorilerin, siyasi ideolojilerin temsilcisi olan siyasi partileri temellendirmiştir.²¹³

Yücekök'e göre modern siyasi partilerin ilk doğduğu yerlerden biri olan İngiltere örneği ele alındığında, siyasi partilerin sosyal temelini çok değişik unsurların oluşturduğu görülmektedir. İngiltere'de modern siyasi partilerin doğumunun miladı olan 1832 yılına kadar olan süreçte sanayi devriminden Tahıl Kanunu'na (Corn Law) pek çok gelişmenin etkisi vardır. Yaşanan tüm bu olaylar toplumda çeşitli sosyal grupları oluşturur.²¹⁴ Nitekim siyasi partiler eliyle gerçekleştirilen modern iktidar mücadelesi siyasi partilerin sosyal temelini oluşturmaktadır.

III. SİYASİ PARTİLERİN İŞLEVLERİ

Dayanaksız bir iddia olmayan siyasi partilerin demokratik sistem için vazgeçilmezliği iddiasını kanıtlamak için siyasi partilerin işlevlerinin irdelenmesi gerekmektedir. Siyasi partilerin yapılarına ve içerisinde bulundukları toplumun siyasi gelenek ve anayasalarına bağlı olarak değişim gösterebilen siyasi parti işlevleri oldukça çeşitlidir.²¹⁵ Aşağıda, yalnızca en önde gelen işlevlere değinilecektir.

²¹¹ Sarıbay, s. 8.

²¹² Yanık, s. 37.

²¹³ Sencer incelemesinin amaçlarından birini "siyasi davranışların sosyo-ekonomik nesnel karakteristiklere göre biçimlendiği" varsayımını temellendirme olarak göstermiştir. Sencer, s. 6.

²¹⁴ Ahmet N. Yücekök, **Siyaset'in Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, ss. 106-109.

²¹⁵ Yanık, s. 62.

A. Menfaatlerin Birleştirilmesi

Toplumdaki menfaatler oldukça çeşitli ve dağınıktır. Bu menfaatlerin siyasi kararlara etki edebilmesi için bir araya getirilmeleri gerekmektedir. Siyasi partilerin en önemli işlevlerinden biri bu menfaatleri bir araya getirmeleri, birleştirmeleri, bağdaştırmaları ve belli başlı bir siyaset alternatifine indirgemeleridir.²¹⁶ Bu işlevin gerçekleştirilmediği bir toplumda, seçmen kitleleri dağınık ve karmaşık menfaat yumakları ve politik eğilimler arasında neyi, kimi seçeceği belirsiz şekilde siyasi katılımdan mahrum kalır.²¹⁷ Siyasi partiler genellikle tek bir sosyal menfaatle kalmadan birden fazla menfaati temsile kalkarlar. Bunun sebebi siyasi partilerin oy tabanlarını genişletme çabasıdır.²¹⁸ Demokratik sistemlerde menfaatlerin birleştirilmesi konusunda en önemli rol siyasi partilere aittir.²¹⁹ Siyasi partilerin menfaatlerin birleştirilmesi işleviyle toplumsal temsil işlevi arasında bir bağlantı vardır. Menfaatlerin birleştirilmesinin uzun vadede kamu politikalarının ve siyasal istikrarın üzerinde önemli etkileri vardır.²²⁰

B. Siyasi Devşirme

Demokratik sistemlerde siyasi iktidar kadrolarına gelecek kişiler siyasi parti kadrolarından devşirilir. Siyasi devşirme işlevi²²¹ ile kadrolara kişilerin getirilmesi amacı yerine getirilir. Oy hakkının genişlemesiyle siyasi partiler temsil sürecinde birincil bağlantı mekanizması olarak ortaya çıkmıştır.²²² Bağlantı mekanizması olmanın yanında siyasi partiler, seçimlerde aday gösterme yoluyla kadroların tanınmasını ve yetiştirilmesini işlevini de gerçekleştirir.²²³ Geleceğin liderleri parti içerisinde sosyalleşir ve politikacı özellikleri edinir.²²⁴ Devletin yönetici makamlarının

²¹⁶ Sarıbay, s. 10; Özbudun, (partiler), s. 93.

²¹⁷ Kapani, (politika), s. 180.

²¹⁸ Yanık, s. 63.

²¹⁹ Özbudun, (partiler), s. 93.

²²⁰ Atılman ve Özdemir, ss. 244-245.

²²¹ Kimi kaynaklarda “elit yetiştirme” olarak isimlendirilmiştir. Örneğin, Atılman ve Özdemir, s. 245.

²²² Russell J. Dalton ve diğerleri, **Political Parties and Democratic Linkage How Parties Organize Democracy**, Oxford University Press, New York, 2011, s. 5.

²²³ Yanık, s. 64.

²²⁴ Moshe Maor, **Political Parties and Party Systems Comparative Approches and The British Experience**, Routledge, Londra, 1997, s. 98.

doldurulması siyasi partilerin başlıca fonksiyonlarından birini meydana getirir. Hatta bu fonksiyona siyasi partilerin asgari fonksiyonu denir, zira siyasi partilerin programatik fonksiyona sahip olmalarını zorunlu görmeyen yazarlar bile devşirme fonksiyonuna büyük önem vermektedir. Modern demokratik sisteme sahip olmayan ülkelerde partilerin devşirme fonksiyonunun ellerinden alındığı ve devşirme fonksiyonunun siyasi parti dışı organizasyonlar tarafından yapıldığı görülebilmektedir.²²⁵

C. Siyasi Sosyalleşme

Siyasi sosyalleşme, siyasi sistemdeki rollerin bireyler tarafından öğrenilmesi ve siyasi kültürün sahiplenilerek devam ettirilmesi olarak tanımlanır.²²⁶ Modern demokrasilerde siyasi partiler, siyasi kültürün toplum içerisinde yayılmasında etkili araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasi partiler, halk içinde destek arama çabaları sırasında kitleleri siyasal açıdan eğitme²²⁷ ve mobilize etme faaliyetine de girişmektedir.²²⁸ Bu roller siyasi sosyalleşme tanımının içerisinde yer almaktadır.²²⁹ Siyasi partiler bir eğitim ocağı veya siyaset okulu şeklinde vatandaşları, siyasi süreçlerin işleyişleri, bu sürecin aktörleri ve siyasi kurumlarla ilgili temel bilgilerle donatır.²³⁰

Siyasal sosyalleşme fonksiyonunun iki temel yönü vardır. Bunlardan ilki, mevcut siyasi kültür, değer ve inançların içselleştirilmesi; diğeri ise mevcut siyasi kültür, değer, inançların değiştirilmesidir. Totaliter sistemlerdeki tek partilerin ve demokratik sistemlerdeki Komünist ve Faşist partilerin daha çok ikinci fonksiyona yöneldikleri görülmektedir. Demokratik sistemlerin içerisindeki bu komünist ve faşist partiler toplumun genel siyasi kabullerini reddeden bir alt kültür yaratmaktadır.²³¹

²²⁵ Özbudun, (partiler), s. 98.

²²⁶ Özbudun, (partiler), s. 108.

²²⁷ Siyasi partiler sayesinde vatandaşların yeteri kadar bilgilenecek, siyasete aktif katılmak ve siyasete etki etmek açısından ihtiyaç duydukları bilgi daha ulaşılabilir olmuştur. Bir siyasi partinin çoğunlukla seçmenin kabataslak da olsa bildiği bir tarihi, geçmişlerinin uzantısı bir şimdiki zaman hedefleri ve gelecek planları vardır. Dahl, ss. 202-203.

²²⁸ Sarıbay, s. 10.

²²⁹ Kapani, (politika), s. 180.

²³⁰ Erdoğan, (anayasa), s. 257.

²³¹ Özbudun, (partiler), s. 108.

D. İktidarı Kullanma, Eleştirme ve Denetleme

Devlet iktidarını ele geçirme ve kullanma çabası, siyasi partilerin siyasi iradenin oluşumuna doğrudan katılma amacını gütmeleri sebebiyle ortaya çıkmaktadır.²³² Partinin temel yeteneğinin ve iktidarı elde etme potansiyelinin siyasi partilerin nihai hedefi ve varoluş gayesi olan iktidar sahibi olma amacı karşısında önemi yoktur. Potansiyel az olsa ve partinin yeteneği sınırlı bulunsu bile siyasi parti iktidarı kullanma amacını güder.²³³

Muhalefet partilerine bugünün muhalefeti yarının iktidarı diye bakılan modern demokrasilerde, muhalefet partileri iktidarı eleştirirken²³⁴ iki amaç güder: Bir yandan alınacak siyasi kararları etkilemek, diğer yandan ise kendi çözüm önerileri etrafında toplumsal kamuoyu oluşturarak iktidara gelmek.²³⁵ Siyasi partiler bu eleştirileri yaparken halk adına ve halka karşı sorumluluk içerisinde bulunurlar.²³⁶ Öte yandan iktidar partisi ise seçimlerde çoğunluğun teveccühünü kazanarak iktidara gelmiş ve iktidarı kullanma işlevini gerçekleştirmektedir. Siyasi partiler iktidarı kullanarak ana amaçlarını gerçekleştirmiş olurlar. Bu role “hükümet etme” veya “yönetme” denilebilir.²³⁷ Siyasi partilerin hükümet etme fonksiyonu, tüm fonksiyonlar içerisinde en göze çarpanı ve belki de en önemlisidir.²³⁸

E. İletişim ve Etkileşimi Sağlama

Siyasi partiler aynı zamanda iktidar ile yönetilenler arasında bir iletişim kanalı vazifesini de görür.²³⁹ Siyasi partilerin bir başka işlevini oluşturan bu kanal, partinin alt ve üst katmanları arasındaki etkileşimi sağlar. Siyasi partiler halkı oluşturan her bir ferdi ilgilendiren konularda siyasi irade ile vatandaşlar arasındaki bağı kuran araçlardır. Siyasi katılım süreci bu bağ sayesinde gerçekleştirilir. Nitekim bugün totaliter rejimlerde dahi zoraki bütünleşme çabaları bulunmaktadır. Bu bütünlük

²³² Perinçek, (rejim), s. 94.

²³³ Atılğan ve Özdemir, s. 244.

²³⁴ Sarıbay, s. 10.

²³⁵ Kapani, (politika), s. 182.

²³⁶ Lipson, s. 263.

²³⁷ Kapani, (politika), s. 181; Özbudun, (partiler), s. 147.

²³⁸ Payaslıoğlu, s. 84.

²³⁹ Yanık, s. 65.

iktidardan vatandaşa doğru bir telkinle yapılmaya çalışılmaktadır. Demokrasilerde ise halihazırda vatandaşın hemen hemen tüm problemleriyle ilgili olarak siyasi katılım eğilimleri mevcuttur. Bu dönüşümü Sigmund Neumann “bireysel temsil” partilerinden “demokratik bütünleşme” partilerine yönelik olarak tanımlamaktadır.²⁴⁰

IV. SİYASİ PARTİ TİPOLOJİSİ

Hiçbir siyasi kurum veya kuruluş, bir ülkenin siyasi atmosferini o ülkedeki seçim sistemi ve siyasi partiler kadar etkilememektedir. Yine bir ülkedeki siyasi kurumlar içerisinde hiçbir kurum bu kadar çeşitlilik göstermemektedir.²⁴¹ İşte bu çok sayıda çeşitlilik gösteren siyasi partiler, farklı yönleriyle pek çok sınıflandırmaya tabii tutulmuşlardır. Bu ayrımların en önemlileri Duverger ve Neumann’ın ayrımlarıdır.²⁴² Bu iki ayrıma öncelik verirken, diğer çalışmalara da değinmek yerinde olacaktır.

A. Yapılarına Göre

Duverger’in “kadro partisi-kitle partisi” ayrımı genellikle kabul görmekte ve ülkemizde de temel alınmaktadır. Siyasi partiler, kadro ve kitle partileri olarak ikiye ayrılmaktadır. Günümüzde iki kategorinin ortasında karma partiler diye isimlendirilen siyasi partilerin de ortaya çıktığı görülmektedir.²⁴³ Kadro ve kitle partileri arasındaki temel fark, seçmen kitlesinin büyüklüğünün değil yapılarının farklı olmasıdır.²⁴⁴

1. Kadro Partileri

Bu kategorideki siyasi partiler, Batı demokrasilerinde iktidar mücadelesinde ilk ortaya çıkmış olan siyasi partilerdir. Kadro partileri 19’uncu yüzyılda parlamentoların içerisinde doğan ve liderliği, elit yapısını, şahsi ilişkileri temel alan

²⁴⁰ Zübeyir G. Tokgöz, **Demokratikleşme Sürecinde Siyasi Partiler**, Günce Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 26.

²⁴¹ Robert A. Dahl, **Demokrasi Üzerine**, Çev. Betül Kadioğlu, 6. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2021, s. 147.

²⁴² Kapani, (politika), s. 182.

²⁴³ Tuncay, s. 41; Yanık, s. 40.

²⁴⁴ Kapani, (politika), s. 182.

partilerdir. Ulusal ve yerel yöneticileri bir araya getiren komiteler aracılığıyla örgütlenmişlerdir.²⁴⁵ Üye sayılarını arttırmak gibi niceliksel hedefler gütmeyen bu partiler; üyelerini nüfuzlu, zengin, seçkin²⁴⁶ kişiler arasından seçerek üyelerinin niteliklerine önem vermektedirler. Buradaki amaç, siyasi partinin göstereceği adayların maddi, manevi desteklenmesini sağlamaktır. Kadro partileri, genel oy ilkesinin kabulüyle ve siyasal demokrasinin yerleşmesiyle birlikte niteliklerinden taviz vermek durumunda kalmış ve kapılarını halka açmıştır.²⁴⁷ Demokrasi mücadelesinin ilk evrelerinde ortaya çıkan bu partilerin üstün bir siyasi sınıfın amaçlarını yerine getiren siyasi kuruluşlar olmaları anti-demokratik bir örgütlenme biçimi olarak görülebilir.²⁴⁸

2. Kitle Partileri

Sosyalist akımların ve oy hakkının yaygınlaşması gibi etmenlerle kitleler politika sahnesinde yer almaya başlamış bu durum kitle partilerini ortaya çıkarmıştır. Sosyalist partiler kitle partilerinin en tipik örneğidir.²⁴⁹ En başta mali zorluğun olması nedeniyle üyelerden toplanan aidata muhtaç olan kitle partileri, seçimlere katılabilmek ve seçim masraflarını karşılamak için çok sayıda üye toplama çabasına girmişlerdir. Elbette kitle partileri sadece mali açıdan değil siyasal açıdan da çok sayıda üye toplama ve bu üyeleri sürekli olarak ideolojik eğitime tabii tutma isteği içerisinde olmuşlardır. Daha çok sosyalist partililerin öncülüğünü yaptığı kitle partisi tekniğinde amaç, üyelerin eğitilerek iktidarı ele geçirebilecek bir elit oluşturmaktır.²⁵⁰ Siyasi partilerin programatik karakteriyle kitle partisi olması arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Kadro partileri mutlaka bir doktrine ihtiyaç duymazlar ancak kitle partileri açısından doktrin zorunlu görülmektedir.²⁵¹ Parti genel merkezi ile partiyi parlamentoda temsil

²⁴⁵ Aykut Aykutalp, “Siyasal Parti Tipolojileri ve Türkiye”, **Siyasal Partiler, Seçim Sistemleri ve Türkiye**, (Ed. Atıl Cem Çiçek, Adem Çelik, Berkan Hamdemir), Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s. 83.

²⁴⁶ Sarıbay, s. 22.

²⁴⁷ Kapani, (politika), s. 183.

²⁴⁸ Tuncay, s. 45.

²⁴⁹ Sarıbay, s. 23.

²⁵⁰ Kapani, (politika), s. 184.

²⁵¹ Özbudun, (partiler), s. 97.

eden milletvekili grubu arasında dengeli bir ilişki olması ve bu milletvekillerinden katı bir oy disiplini aranması kitle partilerinin diğer önemli özelliklerindendir.²⁵²

3. Karma Partiler

Siyasi partilerin yukarıda değindiğimiz iki tipinde belli özelliklerini taşıyarak melez²⁵³ bir yapıda olabilmelerini göz önünde bulunduran Duverger’de yeni çalışmalarında dolaylı partiler ve azgelişmiş ülkelerin partileri gibi yeni tipler ortaya koymuştur. Dolaylı partiler kolektif üye temeline yaslanır yani bunların üyeleri bireylerden ziyade sendikalar, kooperatifler gibi topluluklardır. Öte yandan Duverger, bazı az gelişmiş ülkelerde gözüken ve daha çok kitle partilerine benzetilebilecek kendine has ara partiler olduğunu söylemektedir.²⁵⁴

B. İşlevlerine Göre

Amerikalı siyaset bilimci Neumann, siyasi partileri işlevlerine göre sınıflandırmıştır. Neumann, siyasi partileri “bireysel temsil partileri” ve “sosyal bütünleşme partileri” olarak ikiye ayırmıştır. Neumann’a göre sosyal bütünleşme partileri kendi içlerinde “demokratik bütünleşme partileri” ve “totaliter ya da toptan bütünleşme partileri” olarak ikiye ayrılmaktadır.²⁵⁵

1. Bireysel Temsil Partileri

Bireysel temsil partileri daha çok Amerika Birleşik Devletleri’nde görülen, seçim zamanı faaliyet gösteren seçim bittikten sonra ise kış uykusuna yatan siyasi partilerdir. Parti örgütü oldukça gevşektir ve partinin işlevi aday göstermekten ibarettir. Bu tip siyasi partiler disiplin ve ideoloji yönünden zayıftır dolayısıyla

²⁵² Bu tipteki partiler sosyal demokrat parti örneklerinde olduğu gibi sıkı bir parti disiplini, demokratik merkeziyetçilik ve ideolojik doktrinasyon gibi sosyal alanın tamamına yönelik kuşatma faaliyeti içindedir. Aykutalp, s. 85; Tuncay, s. 47.

²⁵³ Tuncay bu partilere her iki tipin özelliklerini taşıyan “program-uygulama partileri” demektedir. Tuncay, s. 41.

²⁵⁴ Kapani, (politika), s. 185-186.

²⁵⁵ Özcan ve Yanık, s. 42.

gösterilen adaylar geniş bir hareket serbestisine sahiptir.²⁵⁶ Bireysel temsil partileri, üyeleri üzerinde mutlak hakimiyet kurmayan partilerdir.²⁵⁷

2. Sosyal Bütünleşme Partileri

Bu tip partiler üyelerini ideolojik bir çatı altında toplayarak sadece seçimden seçime değil sürekli olarak üyeleriyle etkileşim halinde olan partilerdir. Üyelerinden geniş bir katılım beklemenin yanı sıra bireysel alanına çekilmiş seçmeni toplumsal alana çekmeye ve mobilize etmeye yönelmektedirler.²⁵⁸ Sosyal bütünleşme partilerinin üyelerin hayatını politikaya endeksleme eğilimi totaliter partiler düzeyinde değildir. Üyelerin hayatına etkisi bakımından sosyal bütünleşme partileri; daha müdahaleci ve görece totaliter partilere yakın olan otoriter bütünleşme partileri ve totaliter partilerin tam zıddı konumda bulunan demokratik bütünleşme partileri olarak ikiye ayrılırlar.²⁵⁹ İlk örneklerinin Kara Avrupası'ndaki sosyalist partiler arasından çıktığı daha sonra sağ kanattan Katolik partilerinde katıldığı demokratik bütünleşme partileri açık seçik bir sosyal sınıfa yaslanmaktadır. Toptan bütünleşme partilerinin demokratik bütünleşme partilerinden en önemli farkı, toptan bütünleşme partilerinin çok daha disiplinli olması, üyelerinin adeta bir ordudaki asker gibi olmaları, parti üyeleri arasında parti ideolojisine adeta iman edilmesi gösterilebilir. Toptan bütünleşme partileri daha çok totaliter yapıdaki komünist ve faşist partilerle vücut bulur.²⁶⁰ Bu tip partilerin örgütlenme biçimleri ülkeden ülkeye büyük farklılıklar içermemektedir. Örneğin komünist partiler tek başlarına iktidarda bulundukları ülkelerde de zayıf veya kuvvetli olarak bulundukları çoğulcu rejimlerde de benzer işlevleri gerçekleştirmektedir.²⁶¹

²⁵⁶ Kapani, (politika), s. 186-187.

²⁵⁷ Sarıbay, s. 11.

²⁵⁸ Sarıbay, s. 12.

²⁵⁹ Sarıbay, s. 13.

²⁶⁰ Kapani, (politika), s. 187-188.

²⁶¹ Maurice Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982, ss. 257-258.

C. Disiplinli Olup Olmamalarına Göre

Siyasi parti yöneticilerinin kendilerinden alt kademede bulunan parti kadrolarının üzerlerinde sahip oldukları otoriteye göre partiler serbest ve disiplinli partiler²⁶² olarak ikiye ayrılmaktadır. Yumuşak ya da gevşek parti olarak da adlandırılabilen serbest partilerde, adından da anlaşılacağı üzere üye, parlamenter ya da bakanlar üzerinde katı bir baskı yoktur. Disiplinli partilerde olduğu gibi serbest partilerde de yöneticiler, parti mensuplarının siyasi faaliyetlerini yönlendirme çabası içerisinde olabilmektedir. Öte yandan disiplinli partilerden farklı olarak serbest partilerde, parti üst kademesinin kararına aykırı davranan ve uymayan şahıslar için partiden uzaklaştırma gibi etkili bir yaptırım uygulanmamaktadır.²⁶³ Serbest partilerin, “serbest” sıfatını kazanmalarında en önemli faktör onların ideolojik bir birlik halinde olmamalarıdır. Serbest partilerin bu durumları onların ortak bir karar almalarını zorlaştırmaktadır.²⁶⁴ Serbest partinin zıddı olan disiplinli partilerde ise serbest partinin aksine üyelere parti tüzük, program ve kararlarına sıkı şekilde bağlılık aranmaktadır. Örneğin parti grup kararının aksi yönde oy kullanan bir parlamenter disiplin cezalarına, tekrar eden hallerde ise geçici veya kesin uzaklaştırmayla muhatap olabilmektedir. Son olarak disiplinli parti-serbest parti ayrımının otokratik parti-demokratik parti ayrımıyla özdeş olmadığını belirtmeliyiz. Zira disiplinli partilerin otokratik olmadığı İngiltere gibi ülkeler bulunmaktadır.²⁶⁵

D. Yeni Sınıflandırma Denemeleri

Pek çok yeni siyasi parti kategorisinin zaman içerisinde ortaya çıktığı görülmüştür. Bunlardan Otto Kirchheimer’in “Catch-All Party”²⁶⁶ olarak adlandırdığı parti tipi Kapani’ye göre en ilginçidir. Sınıf çizgilerini aşarak mümkün olduğunca

²⁶² Burada üzerinde durulması gereken kavram “parti disiplini” kavramıdır. Parti disiplini çok tartışılan fakat gerekliliği konusunda üzerinde mutabakata varılamayan bir kavramdır. Bazı yazarlara göre parti disiplini, yönetim kararlarının parti üyelerince sürekli kabulü ile ortaya çıkan bir tutarlılığı ifade etmektedir. Ali Fuat Gökçe, “Siyasi Partilerde Parti İçi Demokrasi ve Disiplin Algısı: Türkiye”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, Yıl:5, Sayı:9, 2013, s. 72.

²⁶³ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 23. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2019, (anayasa), s. 406.

²⁶⁴ Rıfat Karakoç, *Parti İçi Demokrasi: Türkiye, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri Karşılaştırması*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017, s. 34

²⁶⁵ Teziç, (anayasa), ss. 406-411.

²⁶⁶ Hepsini Yakala partileri olarak çevrilebilir.

geniş kitlelere ulaşmaya çalışan, ideolojik tonu hafif, pragmatizm ağırlıklı bu tip partilere²⁶⁷ ülkemizden geçmişte iktidar olmuş Anavatan Partisi örnek verilebilir. Günümüz Türkiye'sinde ise son zamanlarda kurulan pek çok partinin ideolojik tonunu olabildiğince hafif tutarak daha geniş toplum kesimlerine erişme çabasına girdiği görülmektedir. Teziç'in "toplayıcı partiler" dediği bu partiler, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki süreçte Kıta Avrupası ülkelerinde ortaya çıkmışlardır.²⁶⁸ Sonradan ortaya çıkan bir tür olan toplayıcı partiler gibi yukarıda saydığımız klasikleşmiş sınıflandırmaların da işlevsiz kalması karşısında pek çok yeni niteliğe göre siyasi partiler yeni ayrımlara tabii tutulabilir.²⁶⁹ Yeni parti modellemelerinin hız kesmeden devam edeceği ön görülmektedir.²⁷⁰

V. ÜLKEDEKİ PARTİLERİN SAYILARINA GÖRE SİYASİ PARTİ SİSTEMLERİ

Yukarıda tek partili sistemlerdeki hâkim partinin siyasi parti kavramı içerisine girip girmeyeceğine dair tartışmalara yer verilmiştir. Bu sebeple, bu bölümde siyasi parti sistemlerini de ele almak elzem görülmektedir.

A. Tek-Parti Sistemi

Tek-parti sisteminde, devlet iktidarı daima tek bir partinin elindedir. Çok-parti sistemlerinde de iki-parti sistemlerinde de iktidarın tek bir partinin elinde olduğu görülebilir; ancak tek-parti sisteminde, bir muhalefet ve bu muhalefetin iktidara gelebilme ihtimali dahi yoktur.²⁷¹ Tek-parti sistemlerini her zaman çok-parti sistemlerinden veya partisiz sistemlerden ayırt etmek kolay olmayabilir, zira çok partili gibi gözüken kimi sistemler aslında tek partili; tek partili gibi gözüken kimi

²⁶⁷ Kapani, (politika), s. 189-190.

²⁶⁸ Teziç, (anayasa), s. 406.

²⁶⁹ Bu faktörler şunlardır: parti içinde iktidar dağılımı, liderin rolü, parti disiplinin derecesi, kararların alınmasına katılım, ideolojinin ağırlığı, partinin parlamento grubu ile diğer kurulları arasındaki ilişki, parti üyelerinin söylem tutarlılığı, üyelerle parti arasındaki ilişkinin niteliği. Kapani, (politika), s. 189.

²⁷⁰ Burada yer vermediğimiz yeni sınıflandırma girişimleri için bkz. Şeref İba, **Siyasi Partiler ve Seçim Hukuku**, 4. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2020, s. 36.

²⁷¹ Payaslıoğlu, s. 60.

sistemler ise aslında partisiz sistemlerdir. Tek partili sistemleri partisiz sistemlerden ayırt ederken siyasi partilerin temel unsurlarını gözden kaçırmamak gerekir. Ortada bir siyasi partinin var olduğunun kabul edilebilmesi için asgari bir örgütsel özerklik aranmaktadır. Siyasi parti olarak adlandırılan oluşum bir sosyal grubun iktidarını maskeleyerek için kullanılan içi boş bir kalıptan ibaret²⁷² ise aslında orada bir siyasi parti yoktur. Örgütsel özerkliğin belirtilerinden biri, siyasi partinin biçimsel yapısıyla ilgili birtakım kuralların mevcut olmasıdır. Bir diğer örgütsel özerklik unsuru ise siyasi partiyi benzeri yapılardan ayıran bir ideolojisinin bulunmasıdır. Tek parti sistemiyle partisiz sistemi ayırt edecek en önemli unsur ise partinin geleneksel statüden veya devlet bürokrasisinden bağımsız bir siyasal devşirme mekanizması oluşturup oluşturmadığıdır.²⁷³

Tek partiyle totaliter partiyi özdeş görme eğilimi olgularla yalanlanmaktadır, zira totaliter olmayan tek partiler mevcut olduğu gibi plüralist rejimlerde de totaliter partiler vardır.²⁷⁴ Öte yandan bir tek partili sistemi çok partili sistemden farklı kılan, ülkenin yüksek yöneticilerinin devşirilmesi ve kamusal siyasetin saptanması süreçlerinin tek bir siyasi parti tarafından yürütülmesi ve diğer partilere kayda değer bir rol bırakılmamış olmasıdır. Eğer sistemi kontrol eden parti uzun yıllar iktidarda olsa da değişmesi ihtimali hissedilebilir ise orada tek partiden değil hâkim partiden söz edilebilir.²⁷⁵

B. İki-Parti Sistemi

ABD, İngiltere ve Yeni Zelanda gibi “çoğunlukçu” seçim sistemlerinin bulunduğu ülkelerdeki demokrasiler iki partili sisteme sahiptir.²⁷⁶ İki-parti sistemi tabiriyle ifade edilmek istenilen, fiilen yalnız iki siyasi partinin mevcut olması değil mevcut siyasi partiler içerisinde yalnız ikisinin başlıca rolü oynamasıdır.²⁷⁷ Burada

²⁷² Az gelişmiş ülkelerde bulunan tek partili sistemlerdeki siyasi partiler “parti” niteliği taşımaktan ziyade kendi liderlerinin de ifade ettikleri gibi bütün toplumu kapsama iddiasındaki birer “hareket” ya da “cephe” niteliği taşırlar. Münci Kapani, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, (uluslararası), s. 107.

²⁷³ Özbudun, (partiler), s. 111-112.

²⁷⁴ Maurice Duverger, **Siyasi Partiler**, Bilgi Yayınevi, Ankara, (partiler), s. 335.

²⁷⁵ Özbudun, (partiler), s. 113.

²⁷⁶ Andrew Heywood, **Siyaset Teorisine Giriş**, çev. Hızır Murat Köse, 8. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, (teori), s. 87.

²⁷⁷ Payaslıoğlu, s. 48.

belirleyici olan unsur, iktidarı ele geçirme yolunu düzenleyen kurallardır. Öyle ki ülkede ikiden fazla siyasi parti olsa da bu kurallar, iktidarın çoğunluğu temsil eden iki siyasi parti arasında el değiştirmesi sonucunu doğurur ve bu sebeple sistem iki partili şekilde işler.²⁷⁸

İki-parti sistemini fonksiyonel açıdan ele alacak olursak temel üç özelliğe sahip olduğu görülmektedir: Sadece iki parti parlamento çoğunluğu için mücadele edebilir durumdadır; bunlardan en azından biri tek başına hükümet kurabilecek çoğunlukta; iktidarın iki parti arasında el değiştirme olasılığı yüksektir.²⁷⁹ İki-parti sistemi, partilerin seçmene karşı sorumluluklarını en iyi belirten sistemdir. Siyasi partilerden biri iktidardayken kolayca yanlış yaptıkları veya hiç yapamadıklarıyla ilgili seçmenler tarafından sorumlu tutulur ve iktidardan indirilir. İki partili sistemlerde çoğunluğa yönelik iki siyasi parti merkeze ve birbirlerine yaklaşmıştır. İktidar değişimi sık ve yumuşak geçişlerle gerçekleştiği için her an iktidara gelebileceğinin bilincinde olan siyasi partiler demagojiden uzak durmaya çalışır.²⁸⁰

C. Çok-Parti Sistemi

Sartori, çok-parti sistemlerini ılımlı (veya sınırlı) çok parti sistemi ve aşırı (veya kutuplaşmış) çok-parti sistemi olarak ikiye ayrılması gerektiğini söyler. Biçimsel açıdan bu ayrım beş rakamı önemlidir. Eğer beş partiden fazlası mevcutsa aşırı çok parti sisteminden bahsetmek gerekir. Sartori, bu ayrım biçim farklılığı gibi fonksiyon farklılığının da mevcut olduğunu söylemektedir. İlimli çok parti sisteminde, sistem aşırı kutuplaşmamış ve siyasi partiler arasında ideolojik mesafe fazlaşmamıştır. Siyasi partiler daha çok iki eğilim etrafında kümelenmiştir. Buradan hareketle ılımlı çok parti sistemini daha çok iki-parti sistemine benzetmektedir. Aşırı çok parti sisteminde ise merkezde kümelenen bir grup parti ve onu sağdan ve soldan adeta çekiştiren aşırı ideolojik sağcı veya solcu partiler mevcuttur. Bu durum, merkezdeki partilerin de merkezden kaçmasına sebebiyet vermektedir. Bu sisteme sahip ülkelerde sistem, ılımlaştırmanın tersi bir etki gösterir. Merkezdeki partilerin

²⁷⁸ Gökhan Atılğan ve Eylem Özdemir, **Siyaset Bilimi**, (Ed. Gökhan Atılğan, Atilla Aytekin), 4. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 247.

²⁷⁹ İki parti mevcut olmasına rağmen iktidarın el değiştirmesi oldukça zorsa, orada iki parti sisteminden bahsedilemez. Özbudun, (partiler), s. 131.

²⁸⁰ Özbudun, s. 132.

yöneticileri, aşırı partilerin demagojisiyle rekabet edebilme uğruna partilerini merkezden uzaklaştırabilirler.²⁸¹

Öte yandan çok sayıda siyasi partinin istikrarsız, gelip geçici ve oynak gruplara dağılmış olduğu bir ülkede, gerçek çok parti sisteminden bahsedilemez. Bunlar henüz gerçek siyasi partilerin ortaya çıkmadığı, erken aşamadaki siyasi sistemler olarak değerlendirilir.²⁸²

VI. SİYASİ PARTİLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

A. Genel Olarak Siyasi Partilerin Hukuki Statüsü

Liberal devlet anlayışının bireycilik ve parlamentonun üstünlüğü ilkelerinden kaynaklı olarak siyasi partiler uzun süre hukukun düzenleme alanına dahil edilmemişlerdir. Bu durum İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiştir.²⁸³ Nitekim siyasi partilerin anayasal statü kazanmaların İkinci Dünya Savaşından sonra gerçekleşmiştir.²⁸⁴ Günümüzde siyasi partilerin hukuki statüsü farklı ülkelerde farklı şekillerde düzenlenmiştir. Anglo-Sakson ve İskandinav ülkeleri siyasi partilerle ilgili anayasal bir düzenlemeye gitmeyip seçim kanunlarında düzenlemekle yetinmişken, Almanya, İtalya, Fransa gibi ülkelerde siyasi partiler anayasalarda yer bulmuştur.²⁸⁵

Türkiye’de cemiyet kurma hürriyetinin 1909 yılında Kanun-i Esasi’de yapılan değişikliklerle tanınmasıyla siyasi partiler hukuki statüye sahip olmuşlardır. 1909 yılında 310 sayılı Cemiyetler Kanunu ile cemiyet kurma hürriyeti ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Kanun Cumhuriyet’in kurulmasından sonra yapılan değişikliklerle birlikte 1936 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kanuna göre önceden izin almadan kurulabilen partiler dahil bütün cemiyetlerin, kavim esasına dayanmaması, milli olması ve aleni olması gerekmektedir. Cumhuriyet’in kurulmasından sonra yapılan

²⁸¹ Sartori, 116-117.

²⁸² Duverger, (partiler), ss. 302-303.

²⁸³ Teziç, (anayasa), s. 379.

²⁸⁴ Ekrem Ali Akartürk, **Türk Hukukunda Siyasal Parti Yasakları**, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 144; Siyasi partilere hukuki statü kazandırmanın iki amacı vardır. Bu amaçlar demokrasinin temel öğelerinden olan bu kurumları daha güvenceli bir statüye sokmak ve demokratik oyun kuralları içerisinde kalmaları için onları kayıtlamak. İbrahim Ö. Kaboğlu, “İfade Özgürlüğünün Siyasal Partilerce Kullanımının Sınırları”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:16, 1999, s. 77.

²⁸⁵ Teziç, (anayasa), s. 382.

1924 Anayasası da cemiyet kurma hürriyetinin sınırlarının kanunla belirleneceğini öngörmüştür. 1938 yılına kadar kanunen cemiyet ve siyasi parti kurma hakkı var olmasına rağmen siyasi amaçlı kurulan organizasyonların tek parti yönetimi tarafından yaşatılmadığı görülmektedir. Nitekim 28 Haziran 1938 tarihli 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu ile siyasi partilerin kuruluşu izne bağlanmış ve siyasi partiler üzerinde hükümete geniş bir takdir hakkı tanınmıştır. Kurulmuşta serbestlik esasına ancak 5 Haziran 1949 tarihli ve 4919 sayılı kanunla Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikler sayesinde dönülmüştür. 1961 Anayasası ile anayasal statüye sahip olan siyasi partilerin bu durumu 1982 Anayasası döneminde korunmuştur.²⁸⁶

Anayasa Mahkemesi siyasi partilerin ne tür kuruluşlar olduklarına dair farklı görüşler beyan etmiştir. Anayasa Mahkemesinin yalnız bir kararında siyasi partileri “kamu hukuku tüzel kişiliği”²⁸⁷ olarak değerlendirmiştir. Anayasa Mahkemesi diğer kararlarında ise siyasi partilerin “özel hukuk tüzel kişileri”²⁸⁸ olduklarını ve “kamu kurumu tüzel kişileri”²⁸⁹ olmadıklarını kabul etmiştir. Anayasa Mahkemesi görece yeni olan Refah Partisi²⁹⁰, Fazilet Partisi²⁹¹ ve Adalet ve Kalkınma Partisi²⁹² kararlarında ise siyasi partilerin *sui generis* kuruluşlar olduğu görüşünü benimsemiştir.²⁹³ Fendoğlu, Anayasa Mahkemesinin siyasi partileri kamu hukuku tüzel kişisi olarak tanımladığı kararın siyasi partinin işlerinin memurlar eliyle yürütülmemesinden dolayı yanlış olduğunu söylemektedir. Fendoğlu'na göre, siyasi partilerin özel hukuk tüzel kişileri olduğu kabul edilmelidir.²⁹⁴ Diğer yandan 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 121'inci maddesi uyarınca Türk Medeni Kanunu, Dernekler Kanunu ve diğer derneklerle ilgili kanunların Siyasi Partiler Kanunu'na

²⁸⁶ Teziç, (anayasa), s. 383-384.

²⁸⁷ Anayasa Mahkemesinin 9.2.1969 tarihli ve E.1968/26, K.1969/14 sayılı kararı, AMKD, Sayı: 7, ss. 248-249.

²⁸⁸ Anayasa Mahkemesinin 16.6.1964 tarihli ve E.1963/101, K.1964/49 sayılı kararı. R.G: 28.6.1964 – 11817.

²⁸⁹ Anayasa Mahkemesinin 2.2.1971 tarihli ve E.1970/12, K.1971/13 sayılı kararı, AMKD, 9, s. 287.

²⁹⁰ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.01.1998 tarihli ve E:1997/1, K:1998/1 sayılı kararı

²⁹¹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 22.06.2001 tarihli ve E:1999/2, K:2001/2 sayılı kararı

²⁹² Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 30.07.2008 tarihli ve E:2008/1, K:2008/2 sayılı kararı

²⁹³ Eren'e göre bu tutumun arkasında Anayasa Mahkemesinin partileri kapatma konusundaki takdir alanını genişletme çabası vardır. Zira siyasi partilerin özel hukuk tüzel kişileri kabul edilmeleri onlara açılmış olan davaların ceza davası niteliğinde olmasını sağlayacak ve Türk Ceza Kanunu'nda öngörülen ilkelerin uygulanmasını zorunlu kılacaktır. Abdurrahman Eren, “Türk Hukukunda Siyasi Partilerin Hukuki Niteliği ve Anayasa Mahkemesinin Tutumu”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu'na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, (nitelik), s. 69.

²⁹⁴ Hasan Tahsin Fendoğlu, **Anayasa Hukuku**, 8. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2020, s. 421.

aykırı olmayan hükümleri siyasi partiler hakkında uygulanacaktır. Buradan hareketle, kanun koyucunun siyasi partileri özel hukuk tüzel kişileri olan derneklere benzer nitelikte gördüğünü söyleyebiliriz.²⁹⁵ Öte yandan Teziç'e göre siyasi partiler, Anayasa'nın tüzel bir kişiliğe sahip olmaması nedeniyle "Anayasa Organı" olarak nitelendirilemezler ancak serbest kuruluşlar olarak tanımlanabilirler.²⁹⁶ Özbudun ise siyasi partilerin devlet bütçesinden yardım almalarından hareketle onları "sui generis" kuruluşlar olduğu görüşünü benimsemiştir, Eren'e göre bu niteleme sadece kamu yardımı alınmasından hareketle yapıldığında eksik olacaktır çünkü kimi dernekler de devlet yardımı alabilmektedir. Görüldüğü üzere doktrinde siyasi partilerin hukuki niteliği konusunda net bir görüş birliği oluşmamıştır.²⁹⁷

B. Siyasi Parti Olmanın Hukuki Sonuçları ve Siyasi Parti Ayrıcalıkları

Siyasi Partiler yürürlükteki 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanununa göre kanunda belirtilen belgeleri İçişleri Bakanlığına vererek kurulurlar. Bu kuruluşun iki hukuki sonucu vardır. Bu sonuçlar; siyasi partilerin anayasal güvenceye sahip olması ve siyasi partilerin Anayasa'da kişilere tanınan haklardan yararlanmalarıdır.²⁹⁸ Siyasi partinin tüzel kişilik kazanıp kazanmadığının tespitini yapma yetkisi Anayasa Mahkemesine aittir. Siyasi Partiler tüzel kişilik kazanmakla Anayasa'da kişilere tanınan başta Eşitlik Hakkı (m.10), Kamu Tüzel Kişileri Elindeki Basın Dışı Kitle İletişim Araçlarından Yararlanma (m.31), Düşünce Özgürlüğü (m.26), Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı (m.34) gibi haklardan yararlanma imkanına sahip olurlar.²⁹⁹

Siyasi partilerin anayasa ve kanunlarla düzenlenmeleri, onların zarar doğurabilecek faaliyetlerini önlemenin yanında esasen güvence altına alınmalarını amaçlamaktadır. Buradaki asıl hedef siyasi parti özgürlüğünün gerçekleştirilmesi ve güvence altına alınmasıdır. Sınırlamalar bu amaca götürdükleri ölçüde demokratik

²⁹⁵ Hasan Tunç ve diğerleri, **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 124.

²⁹⁶ Teziç, (anayasa), s. 386-387; Aynı yönde bir açıklama için bkz. Burhan Kuzu, **1961 ve 1982 Anayasalarında ve Bunlara İlişkin Siyasi Partiler Kanunlarında Siyasi Parti Kavramı, Kuruluşu ve Kapatma Rejimi (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)**, Ord. Prof. Dr. Sulhi Dönmezer'e Armağan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:LII, Sayı:1-4, İstanbul, 1987, s. 153.

²⁹⁷ Eren, (nitelik), s. 56.

²⁹⁸ Teziç (partiler), s. 36; Koçak, s. 97.

²⁹⁹ Koçak, ss. 98-100.

kabul edilir. Bazı durumlarda yasaklayıcı nitelikteki normlar siyasi partileri boğan bir hale gelebilmektedir. Bu bakımdan siyasi partilere ilişkin anayasal ve kanuni düzenlemelerin demokratik esaslara uygunluğu, birinci derecede önem arz etmektedir.³⁰⁰

1982 Anayasası siyasi partilere verdiği özel önemden dolayı onları derneklere göre özel norm (lex specialis) kategorisinde düzenlemiş ve bunun sonucunda partileri daha ayrıcalıklı bir hukuki güvenceden yararlanır hale getirmiştir. Bu ayrıcalıklı hal kendini, siyasi partilerin kapatılması konusunda göstermektedir. Dernekler kural olarak mahkeme kararıyla kimi durumlarda ise yetkili idari makam kararı ile kapatılırlar. Bir siyasi partinin yürütme tarafından kapatılması ise mümkün değildir. Zira Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 4'üncü fıkrasına göre derneklerin aksine siyasi partiler hakkındaki kapatma kararlarına ilk derece mahkemeleri değil ancak Anayasa Mahkemesi hükmedebilir.³⁰¹

³⁰⁰ Adnan Küçük, **Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar (Tarihi Gelişim, AİHS, AİHM İçtihatları, Bazı Ülkeler, Teorik Çerçeve, 1982 Anayasası ve Türk AYM İçtihatları)**, Asil Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 219.

³⁰¹ Akartürk, ss. 151-152; Kuzu, s. 154.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ANLAMI, DÜZENLENMESİ VE SINIRLANDIRILMASI

I. SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ANLAMI

Varlık sebebi siyasi özgürlükler olan ve siyasi düşüncenin³⁰² toplumca örgütlenmesinin aracı olan siyasi partilere ilişkin siyasi parti özgürlüğünün temelinde dernek ya da birleşme (coalition) özgürlüğü yatmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Medeni ve Siyasi Haklar Uluslararası Sözleşmesi gibi pek çok metinde siyasi parti kavramı bulunmamaktadır. Siyasi parti özgürlüğü, dernek ya da birleşme özgürlüğü kapsamında korunmaktadır.³⁰³ Bazı anayasalar ve uluslararası metinlerde siyasi parti özgürlüğü ayrıca yer alırken Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 11'inci maddesinde açıkça siyasi parti özgürlüğüne yer verilmiyor olması dernek kurma özgürlüğünün siyasi parti özgürlüğünü güvence altına almadığı anlamına gelmemektedir.³⁰⁴

Nitekim siyasi parti özgürlüğü tarihsel gelişim süreci içerisinde önceleri dernek özgürlüğünün bir çeşidi olarak algılanmıştır. Siyasi parti özgürlüğünün dernek özgürlüğünden ayrılması oldukça yeni bir gelişmedir. Bu durum uzun süre siyasi parti özgürlüğünün hukuk ötesi bir olgu olarak algılanmasına paralel düşmektedir. Siyasi partilerin hukuk alanı içerisine dahil edilmesi uzun bir süreç sonunda gerçekleşmiştir.³⁰⁵

Anayasa'nın 68'inci maddesinin 1'inci fıkrasının lafzından siyasi parti özgürlüğünün bir kuruluş özgürlüğü olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan siyasi parti özgürlüğünün içerisine kuruluş özgürlüğü dışında siyasi partiye üye olma ve mevcut üyelerin üyelikten ayrılabilme özgürlükleri de girmektedir. Bu açıklamalarımızdan

³⁰² Buradan hareketle siyasi parti özgürlüğünün kaynağı olarak siyasi düşünce özgürlüğü gösterilmektedir. Fazıl Sağlam, "Siyasi Parti Özgürlüğü", **Cogito: İnsan Hakları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, (özgürlük), s. 195.

³⁰³ Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 20. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2020, s. 206.

³⁰⁴ Tijen Dündar Sezer, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Dernek Kurma Özgürlüğü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004, s. 19.

³⁰⁵ Sağlam, (özgürlük), s. 195.

anlaşılacağı üzere siyasi parti özgürlüğünün birden fazla boyutu bulunmaktadır. Siyasi parti özgürlüğünün kolektif boyutu inkâr edilemez olsa da Anayasa'mız siyasi parti özgürlüğünü bireysel manada ele almıştır.³⁰⁶

Öte yandan aşağıdaki bölümlerde detaylı olarak incelenecek olan siyasi partilerin kapatılabilmeleri hususu, siyasal örgütlenme ve faaliyet özgürlüklerine getirilmiş bir sınırdır. Kapatma sebeplerinin anayasalarda yer bulması da bu sebeptir. Bu şekilde kapatma nedenlerinin sınırlı olması sağlanmakta ve siyasi parti özgürlüğü korunmaktadır.³⁰⁷ Siyasi parti özgürlüğünü incelemeden önce, özgürlük kavramına genel olarak değinmek gereklidir.

A. Özgürlük Kavramı

Antik Yunan ve Roma'da özgür olmak bir efendiye tabii olmamaktı.³⁰⁸ Günümüzde ise özgürlük (eski kullanımıyla hürriyet) üzerinde uzlaşıya varılmış bir tanıma sahip değildir. Kimine göre özgürlük öncelikle bağımsızlığı çağrıştırırken kimine göre öncelikle mahremiyet ifade eder. Özgürlüğün kişilerde farklı çağrışımlar yaratmasının sebebi çok yönlü bir kavram olmasıdır. Esasen tanım birliğine varılamamanın temelinde de bu çok yönlülük vardır.³⁰⁹ Onlarca tanımlama arasından bir örnek verecek olursak en yalın haliyle özgürlük, Malisoff'a göre bir sistemdeki değişkenliktir demektir.³¹⁰ İnsani ilişkilerini beslemek zorunluluğuyla hukukun alanına giren ve soyut bir kavram olmasına rağmen fikir dünyasında sınırlı kalamayacak olan özgürlük, hukuk tarafından tanınır ve kurallar vasıtasıyla korunur.³¹¹ Nitekim kamusal özgürlükler, insan haklarının devlet tarafından tanınmış ve pozitif hukuka dahil edilmiş kısmıdır.³¹²

Modern hukuk öğretisinde özgürlük kavramının tanımlanmasında iki tutumun var olduğu söylenebilir. Bu iki temel tutumdan ilki özgürlüğü devletin hukuki koruma

³⁰⁶ Özcan ve Yanık, s. 73.

³⁰⁷ Perinçek, (rejim), s. 194.

³⁰⁸ Adam Kuper ve Jessica Kuper (Ed.), **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, İkinci Kitap, Adres Yayınları, Ankara, 2016, s. 1052.

³⁰⁹ Kapani, (hürriyetler), ss. 3-4.

³¹⁰ William Marias Malisoff, "What Is Freedom?", **Philosophy Of Science**, Cilt:7, Sayı:3, 1940, s. 265.

³¹¹ İbrahim Özden Kaboğlu, **Özgürlükler Hukuku 1**, Yedinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s. 11.

³¹² Kapani, (hürriyetler), s. 14.

altına aldığı ve yasal güvence verdiği haklar olarak anlamlandırırken; diğeri bireylerin haklarının, ortaklaşa sahip olunan haklar olan toplumsal ortak çıkarları tehdit edemeyeceği kuralını baz almaktadır. Özlem’e göre ilk tutum liberal hukuk devletinin tutumudur ve bireysel özgürlüklere öncelik verir. İkinci tutum ise sosyal hukuk devleti tutumudur ve topluma öncelik vermektedir.³¹³ Bu iki tutumdan ilkinin Montesquieu’nün “hürriyet kanunların müsaade ettiği her şeyi yapabilmek hakkıdır”³¹⁴ tanımına; ikincisinin ise 1789 İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisinde yer alan “hürriyet başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmektir”³¹⁵ klasik formülasyonuna denk düştüğünü belirtmek gerekmektedir.

B. Siyasi Parti Özgürlüğünün Bireysel Anlamı

Siyasi parti özgürlüğünün bireyler açısından ifade ettiği anlam, bireylerin siyasi parti kurabilmelerine, siyasi partilere üye olmaya veya üye olmamaya ya da mevcut üyeliklerini sonlandırmaya serbestçe karar verebilmeleridir.³¹⁶ Öncelikle bireysel hak, subjektif kamu hakkı olarak sağlanan temel hak güvencesi, bireysel anlamda pozitif ve negatif siyasi parti özgürlüklerini kapsamaktadır.³¹⁷

1. Bireysel Anlamda Pozitif Siyasi Parti Özgürlüğü

Siyasi partileri kurma veya halihazırda kurulu bulunan siyasi partilere serbestçe katılma, üye olma özgürlüğüne bireysel anlamda pozitif (olumlu) siyasi parti özgürlüğü denilmektedir. 1982 Anayasası 68’inci maddenin 1’inci fıkrasında “Vatandaşlar, siyasi parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir” diyerek siyasi parti özgürlüğünü bireysel anlamda tanımıştır. Nitekim bu hükme paralel şekilde kanun koyucu 2820 sayılı Siyasi Partiler

³¹³ Doğan Özlem, “Ahlâkta, Hukukta ve Siyasette Özgürlük Kavramı Üstüne”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt:72, Sayı:1, 2014, ss. 91-92.

³¹⁴ Kapani, (hürriyetler), s. 5.

³¹⁵ Kapani, (hürriyetler), s. 5.

³¹⁶ Hamdi Gökçe Zabunoğlu, *Türk Anayasal Düzeninde Siyasal Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırları*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013, s. 128.

³¹⁷ Sağlam, (özgürlük), ss. 195-196.

Kanunu'nun 5'inci³¹⁸ ve 6'nci³¹⁹ maddelerinde de bireysel anlamda siyasi parti özgürlüğünü tanıyan hükümlere yer vermiştir.

2. Bireysel Anlamda Negatif Siyasi Parti Özgürlüğü

Siyasi partilere üye olmayarak uzak kalma veya siyasi partilere halihazırda üyeyken özgür iradesiyle üyelikten ayrılmayı tercih edebilme özgürlüğüne bireysel anlamda negatif (olumsuz) siyasi parti özgürlüğü denilmektedir. 1982 Anayasası'nın 68'inci maddesinde üye olmayarak uzak kalma özgürlüğüne sahip olduğu lafzen zikredilmemektedir. Ancak hukuk mantığı çerçevesinde yorum yapıldığında, bu güvencenin kapsam içerisinde mevcut olduğu düşünülmektedir.³²⁰ Zira 1982 Anayasası'nın 68'inci maddesi ve 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 6'ncı maddesinde üyelikten ayrılma hakkı zikredilmektedir. Üyelikten ayrılma hakkına sahip olan bireyin, hiç üye olmama hakkına evleviyetle sahip olduğu düşünülebilir.

C. Siyasi Parti Özgürlüğünün Kurumsal Anlamı

Siyasi parti özgürlüğünün ikinci kademesinde kurumsal anlamda siyasi parti özgürlüğü bulunmaktadır. Kurumsal anlamda siyasi parti özgürlüğü siyasi partilerin sahip olduğu haklar onlara tanınan ayrıcalıklar ve çalışma denetim usulleri gibi kurumsal güvenceleri kapsamaktadır.³²¹ Siyasi parti özgürlüğünün kurumsal anlamı kapsamındaki güvenceler siyasi parti özgürlüğünün bireysel anlamında olan siyasi partilere üye olma, serbestçe ayrılma gibi bireysel hakların dışında siyasi partilerin tüzel kişiler olarak kendilerinin doğrudan doğruya bazı haklara sahip olmasını ifade etmektedir. Bu haklara örnek olarak 1982 Anayasası'ndaki “önceden izin almadan kurulabilmeleri” (m.68/3), “yeterli düzeyde ve hakça mali yardım” yapılması (m.68/son), ancak Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılabilmeleri (m.69/4-5-6) ve

³¹⁸ Maddenin ilk fıkrası şu şekildedir:

“Vatandaşlar siyasi parti kurma hakkına sahiptirler.”

³¹⁹ Maddenin ilk fıkrası şu şekildedir:

“Her Türk vatandaşı, kanunda ve parti tüzüğünde gösterilen şartlara ve usullere göre siyasi partilere üye olma ve dilediği anda üyelikten çekilme hakkına sahiptir.”

³²⁰ Mahmut Yalçın Söğütü, **Siyasi Parti Özgürlüğü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006, s. 64.

³²¹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 206.

mali açıdan Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmeleri (m.69/3) düzenlemeleri sayılmaktadır. Siyasi partilere bu haklar dünyada anayasa veya nadiren kanunlar aracılığıyla sağlanabilmektedir. Nitekim siyasi parti özgürlüğü Batı Avrupa’da yalnızca Almanya, Avusturya, İspanya ve Portekiz’de siyasi partiler kanunlarıyla düzenlenmiştir.³²²

II. SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ VE TEMEL HAKLARIN SINIFLANDIRILMASI

A. Temel Hakların Sınıflandırılması

İnsan hakları çok çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bunlardan en kabul gören Uluslararası İnsan Hakları Bildirgesi’ndeki sınıflandırmaya bakacak olursak hakların, sivil, siyasi, kültürel, sosyal ve ekonomik haklar olarak sınıflandırıldığını görürüz.³²³ Diğer yandan kamu hukukuna hakîm anlayış olan ve ismini Alman hukukçu George Jellinek’ten alan yaklaşıma göre temel haklar üç gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar, negatif statü hakları, aktif statü hakları ve pozitif statü haklarından oluşmaktadır.³²⁴ Negatif statü hakları, devlet müdahalesine karşı güvence altına alınmış haklardan oluşmaktadır. Bu kategoriye giren haklarla ilişkili devletin tutumu negatif yani hareketsizdir. Bir başka ifadeyle özgür ve medeni bir toplumun temeli, bu hakların sağlanabilmesi ile mümkündür. Bu hakların sağlanabilmesi, bu hak alanına devletin karışmamasına bağlıdır. Negatif statü haklarının tipik örneği olarak geleneksel sivil hak ve özgürlükler verilebilir. Türkiye’de “kişi hakları” veya “medeni haklar” olarak da isimlendirilebilen bu hakların başında yaşama hakkı, kişi dokunulmazlığı, ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü gibi haklar gelmektedir. Aktif statü hakları ise bireylerin siyasi iktidarda ve toplum yönetiminde söz sahibi olabilmesini sağlayan haklardır. Aktif statü hakları, siyasi haklardır. Aktif statü haklarının önde gelenleri; seçme seçilme, siyasi parti kurucusu ve üyesi olma, dilekçe hakkı gibi haklardır. Öte yandan daha önce değindiğimiz kategorilerden sonra ortaya

³²² Sağlam, (özgürlük), s. 197.

³²³ Beetham ve Boyle, s. 88.

³²⁴ Mustafa Erdoğan, **Türk Anayasa Hukuku**, 2. Baskı, Hukuk Yayınları, Ankara, 2019, (anayasa), s. 98.

çıkılmış modern zamanların ürünü olan pozitif statü hakları daha çok “sosyal” haklardan oluşmaktadır. Bu hakların pozitif ismini almalarının sebebi negatif statü haklarının tam aksi olarak devletin bu hakları sağlamada aktif bir tutum içerisine girmesi zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Bu kategorideki haklar daha çok devletin vatandaşlara karşı sosyal yardımda bulunduğu ve çalışma, barınma, eğitim gibi hizmetleri üzerine aldığı haklardır.³²⁵

B. Siyasi Parti Özgürlüğünün Temel Hakların Sınıflandırılması İçerisindeki Yeri

Siyasi parti özgürlüğü kapsamındaki siyasi parti kurma ve siyasi partilere üye olma hakları, aktif statü haklarıyla ilgili yapılmış tüm açıklamalardan anlaşılacağı üzere, aktif statü hakları olarak değerlendirilmektedir. Siyasal katılma haklarının etkin bir biçimde kullanılabilmesi örgütsel bir şekilde kullanılmalarına bağlıdır. Siyasi partiler, siyasi katılım haklarının örgütsel olarak kullanılabilmesi için kurulmaktadır.³²⁶ Dernek kurma özgürlüğü içerik olarak çok zengin olan ve bu sebeple belirli bir hak kategorisine indirgenemeyecek bir haktır. Dernek kurma özgürlüğünün uzantısı olarak kabul edilen siyasi parti kurma özgürlüğü siyasal katılma ile yakın ilişki içerisindedir ve siyasi bir haktır. Siyasi parti kurma özgürlüğü bir siyasi hak olarak aktif statü hakkıdır.³²⁷ Siyasi parti özgürlüğünün bireysel ve kurumsal anlamlarının siyasi katılma hakları olduğuna dair kuşku bulunmamaktadır.³²⁸

III. PARTİ İÇİ DEMOKRASİ VE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ İLİŞKİSİ

Siyasi parti özgürlüğünün kurumsal anlamı ile siyasi partilere parti içi demokrasi yükümlülüğü getirilmesi arasındaki ilişki parti içi demokrasi-siyasi parti özgürlüğü ilişkisinin temelini oluşturmaktadır. Siyasi parti özgürlüğünün tesisi ile siyasi partilerin demokrasiler için elzem olan işlevlerinin gerçekleştirilmesi güvence

³²⁵ Erdoğan, (anayasa), s. 98-99.

³²⁶ Söğütlü, s. 69.

³²⁷ Tijen Dünder Sezer, “Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, 2008, s. 47.

³²⁸ Söğütlü, s. 69.

altına alınmıştır. Halk kitlelerinin taleplerini iktidar katmanlarına taşıması beklenen siyasi partilerin, parti içi demokrasiyi sağlamamaları durumunda bu işlevi gerçekleştirmesi oldukça güçleşecektir. Zira parti tabanındaki talepler yönetici kademelere parti içi demokrasi sayesinde taşınır.

A. Parti İçi Demokrasi Kavramı

Siyasi partilerin, çoğulcu demokratik rejimlerdeki yeri diğer sivil toplum kuruluşlarının yanında müstesnadır. Demokrasi çarkını döndüren siyasi partilerin, iç işleyişlerinin mahiyetinin demokratik olması demokratik sistem için oldukça önemlidir.³²⁹ Pek çok ülkede siyasi partilerden beklenen işlevlerin yerine getirilebilmesi için siyasi partilerin iç düzenlerini ve baskı gruplarıyla olan ilişkilerini düzenleyen hukuki önlemler alınmış, buna yönelik kanunlar çıkarılmıştır. Burada amaç, siyasi partilerin iç düzenlerini demokratlaştırmaktır.³³⁰

Siyasi partilerin tabanlarının taleplerini yukarı taşıyabilmeleri ve kendilerinden beklenen pek çok işlevi yerine getirebilmeleri, parti içi demokrasinin sağlanmasıyla mümkün olacaktır. Günümüzde ise yürütme ve yasama organlarına ilişkin pek çok karar parti içi demokrasi mekanizmalarının işletilmesiyle değil parti üst yönetici grubunun -hatta çoğu zaman sadece parti liderinin- iradesi doğrultusunda verilmektedir.³³¹ Parti içi demokrasi parti içi organların seçimi, görev ve yetkileri gibi hukuki konuların yanı sıra siyasi ve kültürel boyutlara da sahiptir.³³² Parti içi demokrasi, sadece partilerin iç meselelerinden ibaret değildir. Bu iç meselelerin yanı sıra, parti içi demokrasi, demokrasinin çağdaş ve eşitlikçi içeriğini gerçekleştirmeyi hedef olarak kabul eder. Parti içi demokrasi aynı zamanda siyasi partilerin siyasi sisteme zarar veren unsurlar haline gelip kitlelerin iradesini bertaraf etmelerini önleyen bir tedbirdir.³³³

³²⁹ Tokgöz, ss. 127-128.

³³⁰ Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş**, 5. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 1988, s. 235.

³³¹ Perinçek, (rejim), s. 131.

³³² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 207.

³³³ Kudret Bosuter, **Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi Demokrasi**, Ulus Basımevi, Ankara, 1969, s. 15.

1. Demokrasi Kavramı

Siyasi bir sistem olarak demokrasi halkın³³⁴ kendi kendini yönetmesi olarak karşımıza çıkmaktayken bir özlem olarak demokrasi ise kendi kendini yönetme hedefinin derinleştirilmesi ve yayılması olarak karşımıza çıkmaktadır.³³⁵ Touraine'in yeni bir fikir dediği³³⁶ demokrasiyi tanımlamak yalnızca kelime anlamını, kökenini açıklamaktan ibaret değildir çünkü Yunanca "halkın iktidarı" anlamına gelen demokrasinin tanımlanması sorunu³³⁷ oldukça karmaşıktır.³³⁸ Lijphart, demokrasinin yalnızca halkın idaresi anlamıyla kalmamasını, Abraham Lincoln'den alıntılanarak "halkın halk³³⁹ tarafından halk için idaresi" tanımına sahip olması gerektiğini söylemektedir.³⁴⁰ Hitler ve Mussolini'nin dahi kendi rejimlerini gerçek demokrasi³⁴¹ diye tanımladığı göz önüne alındığında günümüz dünyasında yeri yadsınamayacak olan demokrasinin üzerinde en azından asgari bir tanım birliğine yaklaşmak önem arz etmektedir.³⁴² Modern ulus devletlerde halk tarafından yönetimin temsilciler aracılığıyla yapıldığı görülür. Kimi büyük devletlerde doğrudan demokrasi örnekleri görülse de genel manada demokrasi denilince akla gelen, temsile dayanan demokrasidir. Bir cemiyette alınması gereken kararlar o cemiyetin mensupları tarafından bir bütünün tamamını ilgilendirecek şekilde alınmak zorundadır. Bir

³³⁴ "Kamuoyunun demokratik irade olarak devletteki işlevi, devlet iradesini kontrol etmektir." Ernst-Joachim Lampe, "Düşünce Özgürlüğü, İfade Özgürlüğü, Demokrasi", **Düşünce Özgürlüğü**, (Ed. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 132.

³³⁵ Adam Kuper ve Jessica Kuper (Ed.), **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, Birinci Kitap, Adres Yayınları, Ankara, 2016, ss. 250-251.

³³⁶ Alain Touraine, **Demokrasi Nedir**, Çev. Olcay Kunal, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17.

³³⁷ Arblaster'a göre demokrasi bir olgu olmaktan önce bir düşüncedir bu sebeple tek bir ortak ve açık bir anlamı bulunmamaktadır. Anthony Arblaster, **Demokrasi**, Çev. Nilüfer Yılmaz, Doruk Yayınları, Ankara, 1999, s. 14.

³³⁸ Giovanni Sartori, **Demokrasi Kuramı**, çev. Deniz Baykal, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara, s. 1.

³³⁹ Demokrasiyi halk üzerinden tanımlama çabası hep sürmemiş özellikle son yüzyılda insan kavramı ön plana geçmiştir. Bu durumun arkasında kimilerinin halk kavramının soyut ve belirsiz olduğu diğer yandan insan kavramının daha somut ve gerçek olduğu düşüncesi vardır. Buradan yola çıkanlar demokrasi hakkında yapılan yeni çalışmalarda insan gerçeği ve insan sorunlarını ön plana almışlar, demokrasiyi insan haklarının uygulandığı düzen olarak tanımlamaya başlamışlardır. Anıl Çeçen, **İnsan Hakları**, Selvi Yayınları, Ankara, 1990, s. 70.

³⁴⁰ Arend Lijphart, **Çağdaş Demokrasiler**, çev. Ergun Özbudun ve Ersin Onulduran, Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını, s. 1.

³⁴¹ Bu noktada demokrasi ve insan hakları kavramlarının birbirleriyle olan sıkı bağlarını gözden kaçırmamak gerekmektedir. Zira insan hakları demokrasinin doktrinsel temelini ifade eder. Demokrasi insan haklarının gerçekleştirildiği düzeni temsil etmektedir. Çeçen, s. 61.

³⁴² Tevfik Sönmez Küçük, **Parti İçi Demokrasi**, XII Yayınları, İstanbul, 2015, s. 9-10.

topluluğu ilgilendiren kararlara kolektif kararlr denilmektedir ve demokrasi iŖte bu kolektif kararlr dnyasına aittir. Demokrasi, alınması gereken kolektif kararlarn, cemiyetin her bir üyesinin eŖit söz hakkıyla etkili olduğu bir ideali içerir.³⁴³

a. Normatif Demokrasi Teorisi

Normatif teori, demokrasiyi sözlük anlamıyla tanımlar. Normatif demokrasi teorisinin tanımladığı demokrasi bir olması gerektir. Burada arzulanan halkın bütününe istekleri doğrultusunda yönetilen bir toplum düzenidir. Bu arzunun kamilen gerçekleşmesi elbette mümkün olmamaktadır. Bu sebeple ampirik demokrasi teorisine ihtiyaç duyulmuştur. Normatif teoriler, demokrasinin kaynağına ve amacına ilişkin geliştirilmiş teorilerdir. Demokrasinin yöneldiğı amaç özgürlük, eşitlik ve ortak iyi gibi çeşitlilik gösterebilir. İşte normatif teoriler bu çeşitli amaçlara yönelik felsefi düzeyde tartışmalar yürütürler.³⁴⁴

b. Ampirik Demokrasi Teorisi

Ampirik demokrasi teorisi ise arzulanan ideali değıl bu ideale kabataslak da olsa yaklaşan mevcut örnekleri inceleyerek kendine yol bulmaktadır. Bu doğrultuda halihazırda demokratik olarak kabul edilen rejimlerin ortak noktalarının tespitine uğraşmaktadır. Burada demokratik kabul edilen rejimler tam bir demokratik duyarlılıktan ziyade görece çoğul seçmen kitlesinin arzularının devlet idaresine yansıtılabildiğı rejimlerdir. Çağdaş demokrasilerin asgari ortak özellikleri bulunmakla birlikte, hepsinin tıpatıp aynı olmadığı ve özellikle demokrasi-anayasalcılık ilişkisi açısından önemli farkların olduğu açıktır. Bu farkları araştırma ve farklı demokrasi türlerini tanımlama görevi ampirik demokrasi teorisinin görevidir.³⁴⁵

³⁴³ David Bentham ve Kevin Boyle, **Demokrasinin Temelleri**, çev. Aslıhan Zeynep Kopuzlu, 2. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 1.

³⁴⁴ Ergun Özbudun, **Anayasalcılık ve Demokrasi**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, (demokrasi), s. 73.

³⁴⁵ Özbudun, (demokrasi), s. 75.

2. Parti İçi İfadesinin Anlamı

Parti içi demokrasi olgusunun sınırlarını belirleyebilmek açısından “parti içi” ifadesinin anlamını tespit etmek büyük önem taşır. Parti içi demokrasinin kavramsal sınırı konusunda karşılaştırmalı hukukta genel manada fikir birliği bulunmaktadır. Parti içi demokrasiye anayasal güvence tanıyan ülkelerde, partilerin iç düzenlerinin ve çalışmalarının demokrasiye uygun olmasının zorunlu tutulduğu görülmektedir. Bu bağlamda “parti içi” kavramının “parti içi düzen ve çalışmaları” ifade ettiği belirtilmektedir.³⁴⁶

3. Parti İçi Demokrasinin Tanımı

Parti içi demokrasi ancak önündeki oligarşik engellerin ve çeşitli baskıların ortadan kaldırılmasıyla yürümeye başlayan ve bunun için hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyan bir sürecin adıdır. Parti içi demokrasi, siyasi partilerin örgüt yapısının demokratikleştirilmesi, siyasi devşirme işlevinin parti içerisinde demokratik yöntemlerle başlatılması ve parti tabanının karar mekanizmalarında etkili olabilmesine dayanmaktadır.³⁴⁷ Bir süreç olarak tanımlayanlar çoğunlukta olsa da aslında pek çok kavram gibi parti içi demokrasi kavramı üzerinde de bir ittifak hali oluşmamıştır.³⁴⁸

Siyasi partilerin iç düzen ve işleyişlerini bir sistem olarak düşündüğümüzde bu sistemin alt unsurlarının kendilerine biçilmiş fonksiyonları kâmilten yerine getirmesi beklenir. Bir siyasi partideki alt unsurlar üyelerden başlayarak denetim ve yönetim organlarına kadar uzanır. Siyasi partiyi oluşturan tüm mekanizmaların bir bütün halinde yetki ve sorumluluklarının açık bir şekilde tanımlanmasına, partilerin iç düzeninin sınırlarının belirlenmesine yani parti iç hukukunun oluşturulmasına ve bu kuralların demokratik kurallar bütünü halinde işletilmesine parti içi demokrasi denilebilir.³⁴⁹

³⁴⁶ Küçük, s. 86-87.

³⁴⁷ Tuncay, ss. 51-52.

³⁴⁸ Karakoç, s. 67.

³⁴⁹ Tokgöz, s. 129.

Siyasi partilerin doğasını inceleyenler parti içi demokrasiyi bir süreç³⁵⁰ olarak görürler. Bu sürecin işleyebilmesi için ise siyasi partinin içerisindeki oligarşik eğilimlerin ortadan kaldırılması ve parti içi işleyişin hukuki esaslara bağlanması şarttır. Parti içi demokrasinin tanımı:

Siyasi partilerin örgüt içi süreçlerinin demokrasi esaslarına uygun hukuki düzenlemelerle sınırı çizilerek partideki oligarşik eğilimlerin ve baskıların ortadan kaldırılması; demokratik örgüt yapısı kurularak lider, örgüt, organlar ve adayların demokratik yöntemlerle belirlenmesi ve karar mekanizmalarının tabandan tepeye doğru oluşturulması süreci

şeklinde yapılmaktadır.³⁵¹

B. Parti İçi Demokrasi Yükümlülüğü

Parti içi demokrasi sorunu partilerin iç meselelerinden biri olarak görülemez. Demokrasiyi gerçekleştirmenin en önemli şartlarından biri olan parti içi demokrasi meselesi yönetenleri olduğu kadar yönetilenleri de ilgilendirmektedir.³⁵² 1982 Anayasası bu ilgi doğrultusunda siyasi partilerin parti içi demokrasi ilkesine uymalarını zorunlu kılmıştır.

1. 1982 Anayasası Döneminde Parti İçi Demokrasi Yükümlülüğü

1982 Anayasası'nın 69'uncu maddenin 1'inci fıkrasında parti içi demokrasi yükümlülüğünün kanunla düzenlenecek bir yükümlülük olarak partilere yüklendiği görülmektedir.³⁵³ Anayasa'nın öngördüğü şekilde Siyasi Partiler Kanunu'nun 93'üncü maddesinde "Parti içi çalışmaların demokrasi esaslarına uygun olma zorunluluğu" başlığı altında parti içi demokrasi yükümlülüğüyle ilgili düzenlemeye gidilmiştir.³⁵⁴

³⁵⁰ Bütün o il ve ilçe kongrelerinin, parti kurultay ve kongrelerinin hukuki olarak düzenlenmesinin temelinde parti içi demokrasiyi gerçekleştirmek vardır. bkz. Hikmet Sami Türk, **Siyasi Partiler ve Seçim Hukukunun Temel Sorunları ve Çözüm Önerileri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2019, (hukuk), s. 417.

³⁵¹ Ercan Karakaş, **Çağdaş Parti Örgütlenmesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 36.

³⁵² Yanık, s. 113.

³⁵³ "Madde 69: (Değişik: 23/7/1995-4121/7 md.) Siyasî partilerin faaliyetleri, parti içi düzenlemeleri ve çalışmaları demokrasi ilkelerine uygun olur. Bu ilkelerin uygulanması kanunla düzenlenir."

³⁵⁴ "Madde 93: Siyasi partilerin parti içi çalışmaları, parti yönetimi, denetimi; parti organları için yapılacak seçimler ile parti genel başkanlığınca, genel merkez organlarınca ve parti gruplarınca

Türkiye'nin dışında Almanya ve İspanya'da da parti içi demokrasiyi bir anayasal yükümlülük olarak ön görülmüştür. Fransa, Danimarka ve Hollanda gibi ülkeler ise parti içi demokrasi yükümlülüğüne anayasalarında yer vermeyen ya da özel bir siyasi partiler kanununa sahip olmayan ülkelerdir. Bu tip ülkelerde parti içi demokrasi genellikle parti tüzüklerine bağlı bir konu olarak görülmüştür.³⁵⁵

2. Parti İçi Demokrasi Yükümlülüğüne Aykırılık

Parti içi demokrasi kavramının siyasi parti özgürlüğü ile değerlendirilmesi gereken bir noktası da, parti içi demokrasi yükümlülüğünün kanuni olarak tanınması karşısında bu yükümlülüğe aykırı davranan partilerin anayasal bir yaptırıma uğratılıp uğratılamayacağıdır. 1982 Anayasası siyasi parti özgürlüğünü bir yükümlülük olarak getirmiş ancak siyasi partilerin bu yükümlülüğe uymamaları durumunda bir yaptırım öngörmemiştir.³⁵⁶ Anayasa, parti içi demokrasiye aykırılığı kapatma sebebi olarak düzenlememiştir. Bu sebeple parti içi demokrasi yükümlülüğüne aykırılık sebebiyle bir siyasi parti kapatılamamaktadır.³⁵⁷

IV. MİLİTAN DEMOKRASİ

Çoğulcu demokrasiler, siyasi partilerin sebep olabileceği zararlara karşı belirli önlemlere başvurmaktadır. Bu önlemlerin en ilerisi militan demokrasi anlayışı olarak görülmektedir.³⁵⁸ Teziç'e göre hürriyetçi demokratik düzenin kendini koruması olarak adlandırılan "militan demokrasi" veya "mücadeleci demokrasi" partilerin hukuki açıdan sınırlandırmalara riyeti için öngörülmüş bulunan müeyyideleri kapsamakta ve tedbir alma ihtiyacından kaynaklanmaktadır.³⁵⁹

alınan kararları ve yapılan eylem ve işlemleri parti tüzüğüne, parti üyeleri arasındaki eşitlik ilkesine ve demokrasi esaslarına aykırı olamaz."

³⁵⁵ Sağlam, (özgürlük), s. 204.

³⁵⁶ Söğütü, s. 70.

³⁵⁷ Koçak, s. 103.

³⁵⁸ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 207.

³⁵⁹ Teziç, (anayasa), s. 397.

A. Militan Demokrasinin Temelleri ve Tanımı

1. Sosyo-Ekonomik Temeller

Liberal demokrasiye karşı kendini hissettiren ilk ciddi tehdit 1917 Bolşevik İhtilalidir. Bu ihtilal, fikri alanda on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren kendini gösteren iki temel tehditten, bir kapitalizm eleştirisi olan Marksizm'in meyvesiydi. Bolşevik ihtilalinin köpürttüğü enternasyonal hareketler ve fikirler, o sıralarda ekonomik bir buhran yaşamakta olan ABD'yi de etkilemiş ve devlet demokratik düzene karşı bir tehdit hissetmiştir. Diğer yandan Avrupa'da baş gösteren Nasyonal Sosyalist akımlar da özellikle demokrasisi kökleşmiş Batı Avrupa ülkelerini³⁶⁰ demokratik kurumların korunması noktasında tedbir almaya itmiştir. Militan demokrasi kavramının ve anlayışının sosyal temelleri bu tarihsel süreç içerisinde atılmıştır.³⁶¹

2. Siyasi-Hukuki Temeller

Liberal demokratik siyasi rejimler örneğin Weimar Almanya'sında Nasyonal Sosyalistlerin ortaya çıkışı gibi olayları tecrübe etmeden önce devletin maddi düzenini koruyucu düzenlemeler yapmamışlardır. Avrupa'da totaliter partilerin ortaya çıkışı ve bu partilerin Almanya, İtalya gibi ülkelerde iktidarı ele geçirmesi, militan demokrasi anlayışı ve demokratik kurumların korunmasına yönelik tedbirlerin alınması düşüncesini körüklemiştir. 1930'lu yıllarda çoğunlukçu demokratik anlayışın, meclis çoğunluğunu totaliter partilerin elde etmesinden sonra rejimin demokratik yönünü muhafazada yetersiz kalacağının görülmesi dönemin demokrasi anlayışının tartışılmasına sebep olmuştur.³⁶² Alman Anayasa Mahkemesine göre bir siyasi partinin

³⁶⁰ Avrupa Konseyi'nin kurucuları olan ülkelerde "Batı Demokrasisi" denilen değerlerin egemen olmasından dolayı siyasi partilerin bu ülkelerde örgütlenmeleri ve faaliyet göstermeleri noktasında büyük engeller bulunmamaktadır. Bu durumun istisnasını faşistlik, Nazilik ve Soykırım temelli örgütlenmeler oluşturur. Bu tip örgütlenmeler dışındaki düşünsel ve ekonomik akımlar siyasal yaşama özgürce katılabilirler. Dinç, s. 91.

³⁶¹ Yusuf Şevki Hakyemez, **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2000, (militan), s. 23-25.

³⁶² Hakyemez, (militan), s. 29-31.

yasaklanması demokrasiye aykırı değildir.³⁶³ Devletin ve demokrasinin temellerine sürekli zarar vermekte olan bir parti demokratik kabul edilemez. Siyasi partilerin özgürlük alanları hayat haklarını borçlu oldukları demokratik siyasi partiler düzenini yıkma çabasına girebilecekleri kadar geniş yorumlanamaz.³⁶⁴

3. Tanım

Demokrasilere yönelen tehditlere karşı reaksiyon gösteren devletlerde “politik” olarak tanımlanan anayasalar yapılmaya başlanmış ve böylece militan demokrasi tavrı tahkim edilmiştir. Militan demokrasi tavrıyla hazırlanmış “politik anayasalara” 1949 Bonn Anayasası örnek verilmektedir.³⁶⁵

Militan demokrasi kavramını dolaşıma sokan, Nazilerin iktidara gelmesinden sonra Almanya’dan kaçan Alman hukukçu Karl Loewenstein’dir. Loewenstein’e göre militan demokrasi, demokrasiye karşı olan partilerin doğumuna ve yükselişine savaş açan bir demokrasidir.³⁶⁶ Hakyemez’e göre ise militan demokrasi, totaliter akımlar karşı demokratik değerleri korumak amacıyla, demokrasiyi hedef almış kişi veya grupların kimi özgürlüklerini kısıtlayan ve bu tür faaliyetlere karşı aktif bir tutum alan, 1930’lu yıllar tecrübesinin doğurduğu klasik demokrasinin yeni ve farklı bir yorumudur.³⁶⁷

B. Militan Demokrasi ve Siyasi Parti Özgürlüğü

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, bazı batı demokrasilerinde kapatılmış olan siyasi partiler savaştan sonra yeniden kurulmuştur. Bazı ülkelerde ise bu siyasi partilerin kuruluşuna izin verilmemiştir. Almanya ve İtalya bu tip partileri yasaklayan örneklerin başında gelir. Bu ülkeler faşist diktatörlük deneyiminin bütün acılarını

³⁶³ Alman Anayasası’na göre demokratik temel düzeni zedelemeye veya ortadan kaldırmaya çalışan veya Federal Almanya Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşüren siyasi partiler Anayasa’ya aykırıdır (m.21 II). Bkz. Oğuz Şimşek, “Federal Alman Anayasa Hukuku’nda Temel Hakların Düşmesi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2003, s. 98.

³⁶⁴ Perinçek, (rejim), s. 185.

³⁶⁵ Hakyemez, (militan), s. 31.

³⁶⁶ Alexander S. Kirshner, **Militan Demokrasi**, çev. Ferit Burak Aydar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 2.

³⁶⁷ Hakyemez, (militan), s. 33-34.

yaşamışlardır. Almanya’da Nazi eğilimli Sosyalist Reich Partisi ile Komünist Parti³⁶⁸ diktacı eğilimler taşıdıkları gerekçesiyle kapatılmıştır.³⁶⁹ Almanya ve İtalya örneklerinde görüleceği üzere siyasi partiler her ne kadar demokrasiler için vazgeçilmez olsa da demokrasiyi tehdit eden partilere yönelik bazı sınırların çizilmesi elzem hale gelmiş ve militan demokrasi ortaya çıkmıştır. Militan demokrasinin siyasi partilere çizdiği sınırlar ve siyasi partilere karşı takındığı tutum, militan demokrasinin siyasi parti özgürlüğüyle ilişkisinin belirleyici unsurudur. Öte yandan militan demokrasinin getirdiği kısıtlayıcı tutuma rağmen kimi ülkeler siyasi partilere karşı daha toleranslı davranmaktadır.³⁷⁰ Genel olarak liberal demokratik düzen faşist, nasyonal sosyalist ve komünist düşünce sistemlerini totaliter olarak tanımlar ve bu düşünce sistemindeki partilere karşı tolerans göstermez.³⁷¹ Bunun yanında özellikle Almanya ve İtalya’da demokrasinin tehlike altında olduğu hissiyatının zayıflamasına paralel olarak radikal partilerin bir nebze de olsa demokratik düzene uyum göstermeleriyle bu tip partilere olan tolerans artmıştır. Avusturya’da da benzer şekilde zaman zaman “neo-nazi” etiketi vurulan bir parti, sistem tarafından hayatta bırakılmıştır.³⁷²

Kirshner, militan demokrasinin üç temel ilkeye sahip olması gerektiğini söylemektedir. Bu üç ilke: Demokrat olsun olmasın herkesin siyasi katılım hakkının korunmasını savunan katılım ilkesi, müdahalelerin ancak anti demokratların başkalarının haklarını tehlikeye düşürdüğünde meşru olduğunu söyleyen sınırlı

³⁶⁸ Avrupa İnsan Hakları Komisyonu’nun AİHS’nin 17’nci maddesi çerçevesinde verdiği en önemli karar 20 Temmuz 1957 tarihli “Alman Komünist Partisi” kararıdır. 1956 yılında Alman Federal Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Alman Komünist Partisi, AİHS’nin 9, 10, 11’inci maddelerine aykırı bir karar verildiğini iddia ederek Komisyon’a başvurmuştur. Komisyon, partinin devrim yoluyla komünist bir toplum kurma çabası içerisinde olduğunu, bu durumun AİHS’nin 17’nci maddesindeki hak ve özgürlüklerin yok edilmesi sonucunu doğuracağından, Alman Komünist Partisi’nin başvurusunun AİHS ile bağdaşmayacağı yönünde karar vermiştir. Alman Komünist Partisi belirgin ve acil bir tehlike oluşturmamasına karşın kapatılmış bu yönüyle kararda “zararlı eğilim” ölçütüne daha yakın bir tutum takınılmıştır. Oktay Uygun, **1982 Anayasası’nda Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi**, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 182-183.

³⁶⁹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 98.

³⁷⁰ Kalaycıoğlu’na göre demokrasi tanım itibarıyla kendi karşıtlarına da izin vermektedir. Ona göre demokrasi kendini ortadan kaldırmaya çalışan siyasi partilere dahi eşit katılma hakkı tanımaktadır. Bu doğrultuda demokrasi, demokrasinin tersini savunan ve kendi örgütünde de bu doğrultuda faaliyet gösteren partilere de fırsat veren bir rejimdir. Onun için ülkemizde komünist ve faşist partiler mevcut olabilmektedir. Ersin Kalaycıoğlu, “Parti-İçi Demokrasi Uzmanların Değerlendirmesi”, **Parti-İçi Demokrasi Konferans Kitabı**, Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı, Friedrich Ebert Vakfı ve Uluslararası Cumhuriyetçiler Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 70.

³⁷¹ Hakyemez, (militan), s. 58-60.

³⁷² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 99.

müdahale ilkesi ve demokratların savunma çabalarının doğabilecek zararları göz önünde bulundurarak yapılmasını öngören demokratik sorumluluk ilkesidir.³⁷³ Siyasi partilere ilişkin yasaklamaların ve önlemlerin aşırı seviyeye gelmesi hukuki, siyasi ve sosyal açıdan çoğulcu demokratik düzen ile çelişmekte; demokratik toplumsal hayatı olumsuz yönde etkileyerek bu düzenin aksamasına sebebiyet verebilmektedir. Bu durum çeşitli zararlı sonuçları beraberinde getirebilir.³⁷⁴ “Bu halk demokrasiye layık değildir öyleyse halkı feshedelim.” sözü ile siyasi partilerin feshedilmesi arasında yakın bir ilişki vardır. Siyasi partiler feshedilebilir ancak halklar feshedilemez. Siyasi parti kapatmada aşırıya kaçılması ancak olumsuz sonuçlar verecektir.³⁷⁵ Siyasi alanın, siyasi partilere ilişkin yasaklarla daraltılması, aşırıya kaçılan durumlarda demokratik ilkelere zarar verecek boyutlara ulaşabilir.³⁷⁶ Türk Anayasa Mahkemesinin parti kapatma davalarında oldukça geniş hareket etmesi ve kolayca parti kapatmaya karar vermesi Kirshner’in saydığımız ilkeleriyle çelişen bir tutum oluşturmaktadır. Türk Anayasa Mahkemesinin parti kapatma davalarına ilişkin tutumu sonraki bölümlerde daha detaylı işlenecektir.

C. 1982 Anayasası ve Militan Demokrasi Anlayışı

Türkiye’de rekor sayıda parti Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.³⁷⁷ 1961 Anayasası döneminde elde edilen tecrübeler, yaşanan siyasi olaylar 1982 Anayasasını yapanları daha belirgin bir militan demokrasi anlayışına sevk etmiştir.³⁷⁸ Hakyemez’e göre 1982 Anayasası, 1961 Anayasası’na göre militan demokrasi anlayışının enstrümanlarıyla daha fazla donatılmıştır. 1982 Anayasası birey hak ve özgürlüklerine saygı ile otorite dengesinde tercihini otoriteden yana yapmıştır. Örneğin yürütme organı içerisinde etkisi danışma niteliğinin ötesinde görülen Milli Güvenlik Kurulunun anayasal bir organ olarak bulunması siyasi katılım kanallarını

³⁷³ Kirshner, s. 9-10.

³⁷⁴ Küçük, s. 168.

³⁷⁵ Selçuk, s. 129.

³⁷⁶ Küçük, s. 169.

³⁷⁷ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 209.

³⁷⁸ Partilerin belirli yasaklarla çerçevelenmesi ve bu yasaklara aykırılığın kapatma ile müeyyidelendirilmesi esas olarak, bazı ilke ve değerlerin koruma altına alınarak siyasal alanın sınırlandırıldığı anlamına gelmektedir. Bu olgu militan demokrasi anlayışına karşılık gelmektedir. Sunay, (ifade), s. 252.

sınırlamıştır.³⁷⁹ Erdoğan’a göre Türkiye Cumhuriyeti ideolojik bir yapının üzerinde oturmuştur ve Anayasa zaten çoğulcu bir siyasi partiler rejimini öngörmemektedir. Devletin resmî ideolojisinin dışında kalan partilerin hayatta kalmaları oldukça güçleştirilmiştir.³⁸⁰ Anayasa Mahkemesi bir kararında: “Demokratik yaşamı tehdit eden, ondan yoksun kalmaya yol açacak eylemlere girişen veya bu tür amaçları taşıyan siyasi partilerin kapatılmaları doğal karşılanmalıdır. Tersine düşünce, başka biçim ve adla gerçekleştirilmesi olanaksız, sakıncalı amaçların siyasal parti kimliğiyle gerçekleştirilmesi sonucunu doğurur.”³⁸¹ diyerek militan demokrasi anlayışını benimsediğini açığa vurmuştur.³⁸²

Türkiye’deki çok sayıda siyasi parti kapatma kararı verilmesi, liberal demokrasinin mücadelecî demokrasiye dönüşmesi sonucu olarak görülmektedir. 2010 Anayasa değişikliğinden sonra bu alanda olumlu değişiklikler başlamıştır.³⁸³ Anayasa Mahkemesi Hak ve Özgürlükler Partisi³⁸⁴ ve Adalet ve Kalkınma Partisi³⁸⁵ davalarında, siyasi parti özgürlüğü açısından belli ölçüde olumlu açılımlar gerçekleşmiştir. Halen Anayasa Mahkemesinin özgürlükçü açılımlarına ihtiyaç duyulmaktadır.³⁸⁶

1. Başlangıç Bölümü

Anayasa’nın başlangıç bölümünün 5’inci paragrafında³⁸⁷ bölünmezlik, ulusal dayanışma ve devletin korunmasına yapılan vurgu 1982 Anayasası’nın 1961

³⁷⁹ Hakyemez, (militan), s. 152-156.

³⁸⁰ Erdoğan, (anayasa), s. 115.

³⁸¹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.01.1998 tarihli ve E:1997/1, K:1998/1 sayılı kararı, RG: 22.02.1998, Sayı: 23266, s. 277.

³⁸² Akartürk, s. 158.

³⁸³ Fendoğlu, s. 434.

³⁸⁴ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 29.01.2008 tarihli ve E.2002/1, K.2008/1 sayılı kararı, R.G:01.07.2008 – 26923.

³⁸⁵ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 30.07.2008 tarihli ve E.2008/1, K.2008/2 sayılı kararı, R.G:24.10.2008 – 27034.

³⁸⁶ Yusuf Şevki Hakyemez, “Anayasa Mahkemesi’nin Siyasal Parti Kapatma Konusundaki İçtihadı Değişti mi? TBKP ve Hak-Par Kararları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, s. 108.

³⁸⁷ 1982 Anayasasının başlangıç bölümünün 5’inci paragrafı şu şekildedir: “Hiçbir faaliyetin Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı”

Anayasası'na göre daha otoriter olduğu görüşüne delil olarak gösterilmektedir. Bu paragraf 1982 Anayasası'nın batılı anlamda demokrasiye değil kendine özgü demokrasi anlayışına sahip olduğu iddiasına dayanak olarak gösterilmektedir.³⁸⁸

Bir anayasanın resmi bir ideolojiye sahip olması dolaylı olarak o ideolojiye inanmayan kişi ya da kurumların demokratik düzenin kıyısına itilmesi sonucunu doğuracaktır ve bu sebeple 1982 Anayasası ideolojisinin türüne bakılmaksızın resmi bir ideolojiye sahip olması sebebiyle demokratik açıdan eksiktir.³⁸⁹

2. Anayasa'nın 1 ila 6'ncı Maddeleri ve 10'uncu Maddesi

1982 Anayasası'nın militan demokrasi anlayışına sahip olduğuna örnek olarak Anayasa'nın 4'üncü maddesi örnek verilmektedir.³⁹⁰ Bilindiği üzere 1982 Anayasası'nın 4'üncü maddesi³⁹¹ ilk üç maddenin değiştirilemeyeceğini ifade etmektedir. Anayasa'nın ilk üç maddesinde³⁹² birinci maddede devlet şeklinin cumhuriyet olduğu ikinci maddede cumhuriyetin nitelikleri üçüncü maddede ise devletin bütünlüğü, resmi dili, bayrağı, milli marşı ve başkenti hüküm altına alınmıştır.

Hakyemez'e göre demokratik ilkeler açısından değerlendirildiğinde Anayasa'da değiştirilemez hükümlerin geniş tutulması sakıncalıdır. Zira bu durum Anayasa Mahkemesine yargısal aktivizmle davranarak yetki alanına girmeyen değişiklikleri bile değiştirilemez maddeler alanına çekerek inceleme yapma yolunu açabilmektedir. 1982 Anayasası'nın 5'inci maddesinde³⁹³ devlete cumhuriyeti korumak görevi verilmiştir. Buradaki cumhuriyet Anayasa'nın 2'nci maddesinde ve

³⁸⁸ Hakyemez, (militan), s. 162.

³⁸⁹ Hakyemez, (militan), s. 164.

³⁹⁰ Hakyemez, (militan), s. 165.

³⁹¹ "Anayasanın 1 inci maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile, 2 nci maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3 üncü maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez."

³⁹² "Madde 1 – Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir. Madde 2 – Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir. III. Devletin bütünlüğü, Resmî dili, bayrağı, milli marşı ve başkenti Madde 3 – Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir. Bayrağı, şekli kanununda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır. Milli marşı "İstiklal Marşı"dır. Başkenti Ankara'dır."

³⁹³ "Devletin temel amaç ve görevleri, Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır."

başlangıç bölümünde tarif edilen cumhuriyettir. Dolayısıyla devlet Anayasa'nın belirlediği ideolojik sınırların aşılmasına tahammül göstermeyecektir.³⁹⁴

Anayasa'nın 6'ncı maddesindeki egemenliğin millete ait olduğu ve hiçbir kişi, kurum, zümre ya da sınıfa bırakılamayacağı ifadesi egemenliği ilahi bir güce dayandıran teokratik yönetimin önüne geçmektedir. Zümre ve sınıf egemenliğinin yasaklanması ile de totaliter eğilimlerin ve sınıf diktatörlüğünün önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda militan demokratik tavır gösterilerek bu maddeyle demokrasi karşıtı oluşumların engellenmeye çalışılacağı aşikardır. Aynı doğrultuda 10'uncu maddedeki kanun önünde eşitlik ilkesi ile ayrıcalıklı sınıfların oluşturulması engellenmektedir. Akartürk'e göre 1982 Anayasası parti yasakları açısından, Avrupa ölçütlerinin gerisinde, militan demokrasi anlayışının ötesinde bir yaklaşıma sahiptir.³⁹⁵

V. 1982 ANAYASASI'NDA SİYASİ PARTİLERE İLİŞKİN DEĞİŞİKLİKLER

A. 1995 Değişikliğinin Getirdikleri

Siyasi partilerin faaliyetlerini oldukça sınırlayan hükümlere sahip 1982 Anayasası, reform niteliğinde görülen ve o zamana kadar yapılmış en kapsamlı değişiklikleri içeren 1995 Anayasa değişikliği ile daha serbest bir tutuma doğru çekildi.³⁹⁶ 1995 Anayasa değişiklikleri öncesinde siyasi partilerle ilgili yasaklama rejimi çok daha otoriter bir yapıya sahipti.³⁹⁷ 1982 Anayasası'nın ilk hali parti yasakları konusunu bir sistematikten uzak şekilde düzenlemiştir. Parti yasakları ile ilgili hükümler oldukça dağınıktır. Bu dağınıklığın sonucunda hangi yasağın hangi yaptırıma bağlanmış olduğunun anlaşılması güçleşmiştir. Bu durum kanun koyucunun parti yasaklarını genişletmesinin önünü açmıştır. 1995 Anayasa değişiklikleri bu durumu onarma amacıyla yapılmış ve demokratikleşmeye katkı sağlamış olsa da gereksiz yere bazı parti yasaklarının üremesine sebebiyet de vermiştir.³⁹⁸ Bunlara 1982 Anayasası'nın ilk halinde bulunmayan suç işlenmesini teşvik yasağı örnek

³⁹⁴ Hakyemez, (militan), s. 168-169.

³⁹⁵ Akartürk, s. 142.

³⁹⁶ Akartürk, s. 127.

³⁹⁷ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 211.

³⁹⁸ 1995 Anayasa değişikliği ile 68'inci maddenin eski halinde olmayan "eşitlik", "hukuk devleti", "devletin bağımsızlığı" gibi yeni kavram ve ilkeler yasaklama nedenleri olarak eklenmiştir. Bkz. Akartürk, ss. 136-137.

verilmektedir.³⁹⁹ 1995 Anayasa değişikliklerinin peşi sıra yapılan 4455 sayılı kanun ile SPK'da yapılan değişiklikle Anayasa ve SPK arasında uyum sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁰⁰ Anayasa'daki siyasi partilere yönelik değişiklikler liberalleşme yönündedir. Aynı durum Siyasi Partiler Kanununda yapılan değişiklikler içinde söylenilebilir.⁴⁰¹ Genel anlamda bu değişiklikler olumlu görülse ve demokratikleşmeye katkı sağlasa da Avrupa Hukukuna uyum süreci açısından yeterli olmamıştır.⁴⁰² 1995 Anayasa değişikliklerinden sonra bir an için Türk anayasa hukukçuları ve siyasetçiler, siyasi partilerin kapatılmasında güvenceli bir sistemin getirildiğini ve artık siyasi partilerin eskisi gibi kolaylıkla kapatılamayacağını sanmıştır. Esasen bu rahatlık kısa sürmüş ve Anayasa Mahkemesi bu değişiklikler öncesinde olduğu gibi oldukça kolay şekilde siyasi partiler hakkında kapatma kararları vermeye devam etmiştir.⁴⁰³

Parti kapatmanın hukuki sonuçlarını daha makul seviyeye çekilmesini de sağlayan⁴⁰⁴ 1995 Anayasa değişikliklerini üç başlık altında irdelemekte fayda vardır.⁴⁰⁵

1. Yasak Olmaktan Çıkarılanlar

Siyasi partiler tüzük ve programları dışında faaliyette bulunamazlar hükmü kaldırılmıştır (m.69/1). Yine Anayasa'nın eski halinde bulunan yurt dışında teşkilatlanma ve kadın kolu, gençlik kolu gibi yan kuruluşlar meydana getirmeleri önündeki engel kaldırılmıştır (m.68/6). Siyasi partilerin dernek ve vakıflar gibi sivil toplum kuruluşlarıyla ilişki veya iş birliğinde bulunmalarının önündeki engeller kaldırılmıştır (m.69/2). Ayrıca yine bu değişiklikler kapsamında üniversite öğretim elemanları ve üyeleriyle, öğrencilerin siyasi partilere üye olmaları yasağından vazgeçilmiştir. Geniş kesimleri siyasi parti üyesi olmaktan men eden 1982

³⁹⁹ Akartürk, s. 207.

⁴⁰⁰ Koçak, s. 153.

⁴⁰¹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 99.

⁴⁰² Koçak, s. 153.

⁴⁰³ Kemal Gözler, "Parti Kapatmanın Kriteri Ne? Parti Kapatmaya Karşı Anayasa Değişikliği Çözüm Mü?", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:93, Bahar 2008, (kriter), s. 26.

⁴⁰⁴ Akartürk, s. 144; Turhan, (AİHS), s. 29.

⁴⁰⁵ Murat Sevinç, "1995 Anayasa Değişikliklerinin Siyasal Partiler Tüzemize Etkileri", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:52, Sayı:1, 1997, s. 634.

Anayasası'nın bu keskin sınırları en azından bu değişiklik sayesinde üniversite öğretim elemanları ve öğrencilerine tanınan serbestiyle bir miktar genişlemiş ve makul bir ölçüye çekilmiştir.⁴⁰⁶ Görüldüğü üzere 23.7.1995 tarihinde gerçekleştirilen değişikliklerle siyasi partilerin faaliyetlerine ilişkin yasaklar büyük oranda azaltılmıştır.⁴⁰⁷ Bu değişikliklere paralel olarak yapılan değişikliklerle SPK'nın kuruluş yasağını düzenleyen (m.7/1), siyasal dayanışma yasağını düzenleyen (m.92) hükümleri de kaldırılmıştır.

1995 Anayasa değişikliği ile Anayasa'nın başlangıç kısmının ilk iki paragrafında yer alan 12 Eylül Harekatı'nın meşruluğunu savunan hükümler⁴⁰⁸ yürürlükten kaldırılmıştır. Bu hükümlerin yürürlükten kaldırılmasıyla anayasal dayanaktan yoksun hale gelen 12 Eylül'e karşı beyan ve tutum yasağını düzenleyen SPK'nın 97'nci maddesi de yürürlükten kaldırılmıştır. Akartürk' göre Anayasa'nın başlangıç kısmında bulunan devleti kutsayan ve askeri müdahalenin meşru olduğunu savunan sivil bir anayasa için kabul edilemez olan bu iki paragrafın kaldırılması olumlu bir değişiklik olmuştur.⁴⁰⁹

2. Kapsamı Daraltılan Yasaklar

1995 Anayasa değişikliğiyle yasak olmaktan çıkarılmayan bazı yasaklar ise daraltılmışlardır. Bunlara ilk örnek Anayasa'nın ilk halinde bulunan "sınıf ve zümre egemenliği" ibaresidir (m.68/5). Bu ibare çıkartılmış ve yerine "sınıf ve zümre diktatörlüğü" ibaresi yerleştirilmiştir. Diğer bir daraltma ise 69'uncu maddenin eski 8'inci fıkrasında⁴¹⁰ yapılmıştır. Bu fıkra siyasi partilerin yabancı devlet, kurum ve

⁴⁰⁶ Akartürk, s. 129.

⁴⁰⁷ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 20. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2020, (anayasa), s. 97.

⁴⁰⁸ Yürürlükten kaldırılan bu bölüm şu şekildeydi:

"Ebedî Türk vatan ve milletin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada;"

"Türk Milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekâtı sonucunda, Türk Milletinin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisince hazırlanıp, Millî Güvenlik Konseyince son şekli verilerek Türk Milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya O'nun eliyle vazolunan bu ANAYASA"

⁴⁰⁹ Akartürk, ss. 127-128.

⁴¹⁰ Fıkranın eski hali şu şekildeydi:

"Siyasî partiler, yabancı devletlerden, Uluslararası kuruluşlardan, yabancı ülkelerdeki dernek ve gruplardan herhangi bir suretle aynî ve nakdî yardım alamazlar, bunlardan emir alamazlar ve

kişilerden yardım alamayacağını düzenlemekteydi. Teferruatlı şekilde yazılmış bu fıkra kaldırılmış, yerine 69'uncu maddenin 9'uncu fıkrasındaki⁴¹¹ kısaltılmış hali getirilmiştir. Bir diğer daraltma ise kapatılmış bir partinin yerine kurulan partiyle ilgili olan 69'uncu maddenin eski 7'nci fıkrasıdır. "...kapatılmış bir siyasi partinin mensuplarının üye çoğunluğunu teşkil edeceği yeni bir siyasi parti kurulamaz." hükmü yürürlükten kaldırılmış yerine "Temelli kapatılan bir siyasi parti bir başka ad altında kurulamaz." hükmü getirilmiştir. Bu değişikliğin sonucunda artık sadece kapatılan bir partinin üyelerinin yeni bir partideki üye çoğunluğunu oluşturması kapatma sebebi olmayacaktır.⁴¹²

3. Kapatmayla İlişkili Olmayan Değişiklikler

Siyasi partilerin ticari faaliyete girişemeyeceklerine ilişkin bir hüküm getirilmiştir ancak bu yasak kapatma yaptırımına bağlanmamıştır. Siyasi partilerin mali yönden denetimine ilişkin düzenlemeler dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda adayların seçim harcamalarının kanunla düzenlenmesini öngören bir hüküm getirilmiştir. Yine benzer amaçlarla partilere devlet yardımının yeterli düzeyde ve hakça yapılması gerektiği Anayasa'ya eklenmiştir (m.68/ f.8).

Cumhuriyet Başsavcılığının kurulan partileri tüzük, program ve kurucularının hukuki durumları bakımından kuruluşlarından itibaren denetleyeceğine ilişkin anayasal hüküm kaldırılmıştır (m.69/5). Bu değişikliğe paralel olarak SPK'da yapılan değişiklikle Cumhuriyet Başsavcılığının parti kuruluşunu denetleyen hükmü yürürlükten kaldırılmıştır (m.9).

bunların Türkiyenin bağımsızlığı ve ülke bütünlüğü aleyhindeki karar ve faaliyetlerine katılamazlar. Bu fıkra hükümlerine aykırı hareket eden siyasî partiler de temelli kapatılır"

⁴¹¹ Değişiklikle gelen fıkra şu şekildedir:

"Yabancı devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partiler temelli olarak kapatılır."

⁴¹² Akartürk, s. 141.

4. Kapatmayla İlişkili Değişiklikler

a. Genel Olarak Kapatmayla İlişkili Değişiklikler

Yapılan değişikliklerle parti kapatma zorlaştırılmıştır. Parti kapatmalarla ilgili hükümlere açıklık getirilerek Anayasa’da mevcut kapatma sebeplerinin yargısal aktivizmle genişletilerek keyfi kapatmalara başvurulmasının önüne geçilmek istenmiştir. Bu değişikliklerle bir partinin kapatılması “odak olma” kriterine bağlanmış yalnızca bir iki yönetici veya üyenin beyanatıyla partilerin yasadışı faaliyet içerisinde gösterilmesinin önüne geçilmek istenmiştir (m.69/ f.6).⁴¹³ Ayrıca Anayasa’nın Anayasa Mahkemesinin çalışma ve yargılama usulünü düzenleyen 149’uncu maddesinin sonuna ekleme yapılarak siyasi partilerin kapatma davalarında kendilerini temsil ettirerek veya bizzat katılarak savunma yapmalarının önü açılmıştır. Parti kapatma rejimi yeni baştan düzenlenmiş ve Anayasa’nın güncel halindeki 69’uncu maddesinin 5 ve 6’ncı fıkralarındaki haline getirilmiştir. Bu şekilde partinin kapatılmasına sebebiyet veren eylemler ile partinin tüzük ve programı sebebiyle kapatılması farklı hukuki rejimlere tabi hale getirilmiştir. Bir diğer değişiklik ise yabancılardan maddi yardım alma yasağı düzenlemesinde gerçekleştirilmiştir. Anayasa’nın 69’uncu maddesinin eski 8’inci fıkrası “dernek ve gruplar” ifadesini de içermekteydi. Bu ifade yerine daha teknik ve hukuki bir terim⁴¹⁴ olan “gerçek ve tüzel kişiler” ibaresi getirilmiştir. Yine aynı fıkroda yer alan “bunlardan emir alamazlar ve bunların Türkiye’nin bağımsızlığını ve ülke bütünlüğü aleyhindeki karar ve faaliyetlerine katılamazlar.” hükmü çıkarılarak bu yasağa son verilmiştir.

b. Kapatılan Siyasi Partilerin Mensupları Hakkında Değişiklik

1982 Anayasası’nın 69’uncu maddesinin 7’nci fıkrasında kapatılmış bir partinin kurucu ve yöneticileri yeni kurulan bir partinin kurucu, yöneticisi ve denetçisi olmaktan men edilmişlerdi. Yine aynı fıkraya göre kapatılan bir partinin üye çoğunluğunu oluşturacak yeni bir parti kurulamamaktaydı. 1995 Anayasa değişiklikleri

⁴¹³ Sevinç, s. 638-639.

⁴¹⁴ Akartürk, s. 143.

ile kaldırılan bu hükme paralel olarak aynı doğrultudaki SPK 95/2 hükmü de yürürlükten kaldırılmıştır.

B. 2001 Değişikliğinin Getirdikleri

2001 yılında yapılan değişiklikler ile özellikle siyasi parti kapatmalarının sayısının azaltılmasına dönük adımlar atıldı. Yukarıda değindiğimiz 1995 Anayasa değişiklikleriyle Anayasa’ya giren “odak olma” kavramının kriterleri 2001 Anayasa değişiklikleriyle getirilmiştir. Bu şekilde siyasi partilerin kapatılmasında keyfilik daha aza indirgenmek istenmiştir. Siyasi partilerin kapatılmayı gerektirecek fiillerin odağı olduğuna karar verilebilmesi için bu tip zararlı faaliyetlerin yoğun olması, kararlı olması ve partinin ilgili organlarınca benimsenmesi şart olarak getirilmiştir. Getirilen bu kriterlerle odak olma koşulu belirginleştirilmiş ve siyasi parti özgürlüğü için daha güvenceli bir tutuma geçilmiştir.⁴¹⁵ 2001 Anayasa değişikliklerinin siyasi partiler ile alakalı getirdiği iki diğer önemli değişiklik ise temelli kapatma kararının siyasi partilerle ilgili tek yaptırım olmaktan çıkarılması ve siyasi partilerin kapatılmasını zorlaştırır mahiyette “beşte üç” nitelikli oy şartının getirilmiş olmasıdır.⁴¹⁶ 2001 Anayasa değişiklikleriyle birlikte ifade ve örgütlenme özgürlüklerinde gelen kısmi rahatlamaya rağmen bu konudaki kısıtlayıcı düzenlemeler tamamen ortadan kalkmış değildir.⁴¹⁷

C. 2010 Değişikliğinin Getirdikleri

2010 Anayasa değişikliği ile Anayasa Mahkemesinin çalışma esaslarını düzenleyen Anayasa’nın 149’uncu maddesinde tamamen değişikliğe gidilmiştir. Siyasi partilerin kapatılmasına ya da Devlet yardımından yoksun bırakılmasına karar verilebilmesi için üye tamsayısının beşte üçü yerine, toplantıya katılan üyelerin üçte iki oy çokluğu şartı getirilmiştir.⁴¹⁸ Bu değişiklik siyasi partilere yaptırım uygulamanın

⁴¹⁵ Yusuf Şevki Hakyemez, “2001 Yılında Yapılan Anayasa Değişikliklerinin Siyasal Parti Özgürlüğü Üzerindeki Etkileri”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:19, 2002, s. 564.

⁴¹⁶ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 213.

⁴¹⁷ Erdoğan, (anayasa), s. 116.

⁴¹⁸ “Anayasa Mahkemesi’nin sıklıkla siyasi partilere yönelik yaptırım uygulanmasına karar verdiği de düşünüldüğünde bu yeniliğin partiler açısından önemi daha rahat anlaşılacaktır.” Yusuf Şevki

ve demokrasiye müdahalenin zorlaşması bakımından olumlu karşılanmıştır.⁴¹⁹ Siyasi partilerin kapatılması gibi devlet yardımından yoksun bırakılmaları da zorlaştırılarak üçte iki çoğunluk koşuluna bağlanmıştır. Ayrıca siyasi partilerle ilişkili davalara Anayasa Mahkemesi genel kurulunca bakılacağı düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle siyasi partilere ilişkin incelemelerin dosya üzerinden karara bağlanmasının önüne geçilmiştir. Yine bu değişiklikle partisi kapatılan milletvekillerinin milletvekilliğine devam etmelerinin önü açılmıştır. Böylece günümüzde partisinin kapatılmasına sebebiyet veren bir kişi, Anayasa Mahkemesi tarafından beş yıl süre ile siyasetten men edilebilir. Söz konusu kişi milletvekili ise milletvekilliği görevine bağımsız olarak devam edebilecektir. 1995 değişikliği ile partisinin kapatılmasına sebebiyet vermeyenlerin siyasetten men edilmesinin önüne geçilmişken 2010 değişikliği ile kişi partisinin kapatılmasına eylemleriyle sebebiyet verse bile milletvekilliğinden men edilmesinin önüne geçilmiştir.⁴²⁰ Bu değişikliğin kapatmanın siyasi bir yaptırım olduğu göz önünde bulundurulduğunda olumlu olduğu söylenebilir.

D. 2017 Değişikliğinin Getirdikleri

2017 yılında 1982 Anayasası'nda yapılan kapsamlı değişiklikler ile Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümet sistemi değiştirilmiştir. 2017 Anayasa değişikliklerinden sonra kanun koyucu, siyasi partilerin ittifak halinde seçimlere girmesinin önündeki engelleri kaldırmış bu doğrultuda 7102 sayılı kanunun 14'üncü maddesi ile 2820 sayılı SPK'nın 90'ıncı maddesindeki siyasi partilerin seçimlerde başka bir partiyi desteklemeyeceklerine ilişkin yasak kaldırılmıştır. Maddenin yeni halinde "seçimlerde başka bir partiyi destekleme kararı da alamazlar." ibaresi yoktur.⁴²¹ Yine 7120 sayılı kanunun 15'inci maddesi ile Milletvekili Seçim Kanunu'nda değişiklik

Hakyemez, "Türkiye'de Son 10 Yılda (2002-2012) Demokratikleşme Sürecinde Atılan Adımlar", **Türkiye'nin Demokratik Dönüşümü**, (Ed. Murat Yılmaz ve Hamit Emrah Beriş), 2. Baskı, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2013, (dönüşüm), s. 51.

⁴¹⁹ Yusuf Şevki Hakyemez, "2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2010, s. 400; Tabi ki buradaki kastımız değişikliklerin siyasi parti özgürlüğü bakımından etkileridir. Genel olarak 2010 Anayasa değişikliğine yönelik eleştiriler için bkz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 57.

⁴²⁰ Zabunoğlu, s. 219.

⁴²¹ Maddenin güncel hali şu şekildedir:

"Madde 90 – Siyasi partilerin tüzük, program ve faaliyetleri Anayasa ve bu Kanun hükümlerine aykırı olamaz. (Değişik fıkra: 13/3/2018- 7102/14 md.) Siyasi partiler, tüzük ve programları dışında faaliyette bulunamazlar."

yapılmış, kanuna eklenen 15A maddesi ile siyasi partilerin seçimlere ittifak halinde girebileceklerine ilişkin düzenleme yapılmıştır. Siyasi partiler ve seçim sistemine ilişkin bu değişiklikler, kanun koyucu tarafından hükümet sistemi ve seçim sisteminin değişmesine paralel olarak yapılmıştır.

VI. 1982 ANAYASASI'NDA SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN DÜZENLENMESİ VE SINIRLANDIRILMASI

Modern demokratik devletler içerisinde siyasi partilerin bulunmadığı bir devlet bulunmamaktadır. 1982 Anayasası döneminde de 1961 Anayasası'nda döneminde olduğu gibi siyasi partilerin hem Anayasa hem de Siyasi Partiler Kanunu yoluyla doğrudan ve ayrıntılı olarak düzenlenmesi esası benimsenmiştir.⁴²² Modern demokrasinin gereklerinden olan siyasi partilerin, gerekliliği gerçeğinin farkında olan 1982 Anayasası, 68'inci maddesinin 2'nci fıkrasında “siyasi partiler, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır” hükmüne yer vermiştir. Bu hüküm doğrultusunda vatandaşlara siyasi partilere üye olma ve ayrılma, siyasi parti kurma özgürlüğü tanınmıştır. Günümüzde Anayasa'mızda seçme ve seçilme yaşı on sekize indirilmiş vaziyettedir. Kural olarak partiler faaliyetlerinde serbest olmakla birlikte 1982 Anayasası bu faaliyetlerin bazı durumlarda sınırlanabileceğini ve partilerin bazı durumlarda yaptırımlarla karşılaşabileceğini öngörmüştür. 1961 Anayasası ve 1982 Anayasası aynı şekilde “siyasi partiler önceden izin almadan kurulurlar.” hükmüne sahiptir. 1961 Anayasası'nın “serbestçe faaliyette bulunurlar” hükmüne karşılık 1982 Anayasası “Anayasa ve kanun hükümleri içinde faaliyetlerini sürdürürler” hükmüne sahiptir. Türkiye, siyasi partilerin kuruluş ve çalışma şekillerini özel bir kanun ile düzenleyen az sayıda ülkeden biridir. 1965 yılında çıkarılan Siyasi Partiler Kanunu, aslında kanunun konusu olmayan pek çok konuyu detaylarına inerek düzenlemiştir. 1982 tarihli yeni Siyasi Partiler Kanunu ise bu kazuistik yöntemde daha da ileriye gitmiştir. Koçak'a göre yürürlükteki 1982 tarihli Siyasi Partiler Kanunu, siyasi partileri devlet gözetiminde hareket eden disiplinli kuruluşlar haline getirmiştir.⁴²³

⁴²² Küçük, s. 218.

⁴²³ Koçak, s. 90.

A. Siyasi Parti Kurma Özgürlüğü

1. Genel Olarak Siyasi Parti Kurma Özgürlüğü

1961 Anayasası'nda (m.56/2) olduğu gibi 1982 Anayasası'nda da (m.68/3) kuruluş serbestisi yani partilerin kimseden izin alınmaması ve herhangi bir onaya, izne bağlı olunmaması ilkesini benimsemiştir.⁴²⁴ Anayasa'nın 67'nci maddesinde düzenlenen seçme, seçilme ve siyasi faaliyet içerisinde bulunma hakkı ile ilgili olan siyasi parti kurma ve üye olma hakkı Anayasa'nın 68'inci maddesinde düzenlenmiştir.⁴²⁵ Anayasa'nın 68'inci maddesine göre "Vatandaşlar, siyasi parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir."

Siyasi partilerin kuruluşunu gerçekleştirebilmek için önceden izin almak gerekli değildir. Bu durum Avrupa ortak partiler hukuku ölçütlerine de uyumlu kabul edilmektedir.⁴²⁶ Kanuni yeterlilikler sağlandığı takdirde bildirim usulüyle kuruluş gerçekleştirilebilmektedir. Siyasi partilerin kuruluşunda kurucular açısından iki şart göze çarpmaktadır. Öncelikle Anayasa'nın 68'inci maddesi ve Siyasi Partiler Kanununun 8'inci maddesi, aynı doğrultuda siyasi parti kurucusu olma hakkını vatandaşlara tanımaktadır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayanlar siyasi partilerin kuruluşunda yer alamazlar. Buna ek olarak Siyasi Partiler Kanununun 8'inci maddesi de siyasi partilerin en az otuz kişi tarafından kurulacağını söylemektedir.

Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu, parti kurma hakkını ortadan kaldırmadan bu hakkın yasaklı amaçlar için kullanılmayacağını belirlemiş, diğer bir ifadeyle bu hakkın sınırlarını çizmiştir. Öte yandan nasıl kurulduğundan bağımsız olarak tek veya iki partili bir rejimde ve siyasi parti kurmayı oldukça zor koşullara bağlayan

⁴²⁴ Akartürk, s. 146.

⁴²⁵ 1982 Anayasasının 63'üncü maddesinin 3'üncü fıkrasına göre:

"Siyasi partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler." Burada Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürecekleri belirlemesi Küçük'e göre siyasi partileri daha baştan sınırlamakta ve siyasi partileri Anayasa ve kanunlar ile kuşatmaktadır. Devlet her halükârda kısıtlamayı ön planda tutarak siyasi partilerin serbest kuruluşunu düzenlerken bile "partilerden her an zarar gelebilir, partilerin özgür faaliyet alanının genişlemesi onların her an kamu düzeninin bozucusu haline getirebilir" korkusunu taşımaktadır. Küçük, ss. 248-249.

⁴²⁶ "Venedik Komisyonu raporunda da belirtildiği gibi 'tescil zorunluluğu' kuruluşta serbestlik ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır." Bkz. Akartürk, s. 146.

sistemlerde siyasi partilerin serbestçe kurulum ilkelerinin gerçeğe dönüşeceğini söylemek güçtür.⁴²⁷

Siyasi partiler, SPK'nın 8'inci maddesinin 3'üncü fıkrası hükmü uyarınca kuruluş bildirisi ve belgelerini İçişleri Bakanlığına vererek tüzel kişiliğe sahip olurlar. Bilgi ve belgeler⁴²⁸ teslim edildiğinde İçişleri Bakanlığınca alındı belgesi verilir (m.8/5). SPK 8'inci maddenin son fıkrasına göre İçişleri Bakanlığı kendisine teslim edilen evrakların ve alındı belgesinin birer örneğini Cumhuriyet Başsavcılığına ve Anayasa Mahkemesine gönderir. Bu gönderim için üç günlük süre takdir edilmiştir. Görüldüğü üzere İçişleri Bakanlığının buradaki fonksiyonu bir yargılama fonksiyonu değildir. İçişleri Bakanlığı şekli bir incelemenin dışına çıkamayacaktır.⁴²⁹

1999 öncesinde Siyasi Partiler Kanununun 5'inci maddesinin son fıkrasında⁴³⁰ siyasi parti kurma özgürlüğünü oldukça kısıtlayan ve dar bir alana hapseden⁴³¹ bir hüküm bulunmaktaydı. Yapılan değişiklikle, bu hüküm ortadan kaldırılmıştır.

2. Siyasi Partiler Sicili

Siyasi Partiler Kanununun 10'uncu maddesine göre tutulması yasal bir zorunluluk olan siyasi partiler sicili Cumhuriyet Başsavcılığınca tutulmaktadır. Burada her bir siyasi parti için bir sicil dosyası oluşturulmaktadır. Bu dosyada siyasi partinin; kuruluş bildirisi, merkez organları ve taşra teşkilatlarında görev alanların isim, soy isim, doğum yer ve tarihleri, meslek veya sanatları ile ikametgahlarını gösterir onaylı

⁴²⁷ Koçak, s. 93.

⁴²⁸ Bu bilgi ve belgeler SPK (m.8/4) de şu şekilde sayılmaktadır; “Bildiriye, kurulacak siyasi partinin adı, genel merkez adresi, kurucuların adı, soyadı, doğum yeri ve tarihi, öğrenim durumları, meslek veya sanatlarıyla ikametgahlarının belirtilmesi ve bu bildirinin bütün kurucular tarafından imzalanması ve bildiriye beşer adet olmak üzere kurucuların nüfus kayıt örnekleri, adli sicil belgeleri ve kurucuların ayrı ayrı düzenledikleri siyasi parti kurucusu olabilme şartlarını taşıdıklarını belirten imzalı beyannameler ile kurucular tarafından imzalanmış parti tüzüğü ve programının eklenmesi şarttır.”

⁴²⁹ Koçak, s. 94.

⁴³⁰ İlgä edilen fıkra şu şekildeydi:

“Siyasi parti kurma hakkı, Anayasanın başlangıç kısmında belirtilen temel ilkelere aykırı olarak ve Türk devletinın ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, devletin ve cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesine, sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerine egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din, mezhep ayrımı veya bölge farklılığı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere veya herhangi bir diktatörlük türüne dayanan bir devlet düzeni kurmak amacıyla kullanılamaz.”

⁴³¹ Zabunoğlu, s. 220.

listeler, partiye ait her türlü yönetmelik ile parti üyelerinin kaydının tutulduğu dosyalar bulunur.⁴³² Siyasi partilerden istenilecek bilgi ve belgeler sayılmış olsa da Cumhuriyet Başsavcılığınca başka istenilen belgelerin de bu dosyaya konulacağı belirtilmiştir (f.3). Kuşkusuz parti içi yazışmalar, partinin stratejik belgeleri gibi siyasi hayata müdahale oluşturabilecek ve siyasi parti özgürlüğünü daraltacak her bilgi ve belge istenemeyecektir.⁴³³ Öte yandan siyasi partiler parti merkez ve taşra organlarındaki görev değişiklikleri ile parti faaliyetlerini düzenleyen yönetmelik veya benzeri değişikliklerini on beş gün içerisinde, üye listelerini ise altı ay içerisinde Cumhuriyet Başsavcılığına göndermek zorundadır (f.4).

B. Siyasi Partiye Üye Olma veya Olmama Özgürlüğü

1982 Anayasası'nın düzenlemesine göre siyasi parti üyeliği için vatandaş olmanın yanı sıra on sekiz yaşın ikmal edilmiş olması şartı da aranmaktadır. Siyasi Partiler Kanununun 11'inci maddesine göre ise bu yaş sınırı dışında medeni ve siyasi hakları kullanma hakkına sahip olmak şartı getirilmiştir.

Siyasi partilere üye olamayacak kişileri düzenleyen Anayasa'nın 68'inci maddesinin 5'inci fıkrası "Hakimler ve savcılar, Sayıştay dahil yüksek yargı organları mensupları, kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri, yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri, Silahlı Kuvvetler mensupları ile yükseköğretim öncesi öğrencileri siyasi partilere üye olamazlar." şeklindedir. Fıkraya göre hakîm, memur, kamu görevlisi, asker ve ilk-orta öğrenim öğrencisi kişiler siyasi partilere üye olamazlar. İşçi niteliği taşımayan tüm kamu görevlilerinin siyasi partilere üye olamaması hükmünün istisnası olarak 6'ncı fıkroda yükseköğretim elemanlarının durumu düzenlenmektedir. 6'ncı fıkraya göre "Yüksek öğretim elemanlarının siyasi partilere üye olmaları ancak kanunla düzenlenebilir. Kanun bu elemanların, siyasi partilerin merkez organları dışında kalan parti görevi almalarına cevaz veremez ve parti üyesi yüksek öğretim elemanlarının yüksek öğretim kurumlarında uyacakları esasları belirler." 68'inci maddenin 7'nci fıkrasında ise yüksek öğretim öğrencilerinin siyasi partilere üyeliğine ilişkin düzenlemenin kanunla

⁴³² İsmail Hakkı Şentürk, "Türk Hukukunda Siyasi Parti Sicillerinin Tutulması", **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Yıl: 2014, Sayı:4, s. 479-480.

⁴³³ Koçak, s. 97.

yapılacağı hükmü bulunmaktadır. Yukarıda değindiğimiz gibi yüksek öğretim elemanları ve öğrencilerinin siyasi partilere üyeliğine izin veren bu hükümler 1995 Anayasa değişiklikleri ile getirilmiştir.

Öte yandan bir kişinin siyasi parti üyesi olmasının önünde kanuni bir engel olmasa dahi siyasi parti o kişiyi üyeliğe kabul etmeyebilir. Nitekim SPK'nın 12'nci maddesi üyeliğe engel hali bulunmayanlarla ilgili üyeliğe kabul şartlarının parti tüzüğünde gösterileceğini düzenlemiştir. Kendine özgü fikri yapıya sahip olan ve herkese açık olmayan siyasi partilerin ancak bu fikirleri paylaşan kişileri içlerine dahil etmeleri bakımından bu düzenleme yerindedir.⁴³⁴

C. Siyasi Partilere İlişkin Yasaklar

1982 Anayasası'nda açıkça yasaklama kavramından⁴³⁵ bahsedilmemektedir. Bu kavram, bir davranışın veya olayın etkinliğini durdurma, serbest bırakmama veya izin vermeme anlamında kullanılmaktadır. Doğal olarak yasaklama siyasi parti özgürlüğü alanında olduğunda bu özgürlük sınırlanmakta, özgürlük alanının öznelere olan siyasi aktörlerin faaliyet alanları daraltılmaktadır. Siyasi partilere ilişkin yasaklayıcı kurallar partilerin tüzel kişiliklerini ve parti mensuplarını yapacakları siyasi faaliyet alanı açısından kısıtlamaktadır. Bu kişilerin yapacakları faaliyetler yasaklayıcı nitelikteki önlem ve yaptırımlarla karşılaşabilmektedir.⁴³⁶ Öte yandan siyasi partilere ilişkin yasaklamalar kavramı denilince kastedilen sadece siyasi parti kapatma müeyyidesi değildir. Siyasi partilere ilişkin yasaklar; siyasi partilere ihtar verilmesi, siyasi partilerin devlet yardımından yoksun bırakılması, bireylere siyaset yasağına kadar çok çeşitli sonuçlar doğurabilmesi sebebiyle geniş düşünülmelidir.⁴³⁷

⁴³⁴ Koçak, s. 105.

⁴³⁵ Diğer bir ifadesiyle "men etme", Küçük, s. 168.

⁴³⁶ Küçük, ss. 168-169.

⁴³⁷ Küçük, s. 170

1. Siyasi Partilerin Amaçlarına İlişkin Yasaklar

1982 Anayasası 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasına göre:

Siyasî partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez.

Anayasa'nın 68'inci ve 69'uncu maddelerinde düzenlenen siyasi partilere ilişkin yasakların temelini Anayasa'nın 14'üncü maddesindeki “temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılamaması” hükmüne dayandığı görülmektedir. Anayasa'nın 14'üncü maddesindeki yasaklamalar siyasi partilere ilişkin özel olarak düzenlenmiş yasaklamalarda tekrar edilmiştir. Temel hak ve hürriyetlerle ilgili zaten mevcut olan sınırlamaların siyasi parti özgürlüğü konusunda yeniden zikredilmesi siyasi partileri düzenleyen hükümleri gereksiz uzatması ve bütünlüğünü bozması açısından eleştirilmektedir.⁴³⁸

Görülmektedir ki 1961 ve 1982 Anayasalarında Alman Anayasası'ndan ilhamla siyasi alanı sınırlandırma veya tam tabiriyle “militan demokrasi” anlayışı benimsenmiştir.⁴³⁹ Erdoğan, Anayasa'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasındaki yasakların “ilhamını dinden alan partiler ve komünist partilerin” mevcudiyetini engellemek için Anayasa'ya konulduğu ve siyasi “oyun alanı”nı oldukça daralttığı kanısındadır.⁴⁴⁰ Akartürk'e göre ise madde gereksiz tekrar ve ayrıntılarla doludur.⁴⁴¹

Esasen siyasi parti kapatma davalarında Anayasa Mahkemesinin paradigması 1982 Anayasası'nın ilk üç maddesinde de yer alan Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel niteliklerine dayanmaktadır. Hafızoğulları, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel niteliklerini üç kelime ile özetlemektedir. Tarihsel nitelik taşıyan bu üç ilke: cumhuriyetçilik, demokratiklik ve milliliktir. 1982 Anayasası'nın ilk maddesi cumhuriyetçilik, 2'nci maddesi demokratiklik, 3'üncü maddesi ise millilik ilkesini

⁴³⁸ Zabunoğlu, s. 216.

⁴³⁹ Özbudun, (anayasa), s. 93.

⁴⁴⁰ Mustafa Erdoğan, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 1999, s. 146-147.

⁴⁴¹ Akartürk, s. 155.

haizdir.⁴⁴² Siyasi partilere ilişkin yasakları düzenleyen Anayasa maddelerinin, Anayasa'nın ilk üç maddesindeki ilkelere yaslanılarak düzenlenmiş olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim Anayasa Mahkemesinin siyasi partilere ilişkin tutumunda cumhuriyetin temel niteliklerini paradigma olarak kabul ettiği aşıkardır.

Aşağıda, 1982 Anayasası'nın yukarıda zikredilen 68'inci maddenin 4'üncü fıkrasında getirdiği sınırlamalara ve Anayasa Mahkemesinin siyasi partilere ilişkin tutumuna yakından bakılacaktır.

a. Devletin Ülkesi ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü

(1) Genel Olarak Devletin Ülkesi ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü İlkesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş temellerinde yatan ve milli mücadele yılları süresince, misak-ı milli ile başlayıp Erzurum ve Sivas Kongrelerinde perçinlenen ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni yaratan “vatan bir bütündür, parçalanma kabul etmez.” şeklindeki ilke, 1961 Anayasası'nda “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ifadesiyle yerini bulmuştur (m.3).⁴⁴³

Anayasa ve SPK, siyasi partilerin ülkelerin bölünmez bütünlüğüne aykırı amaç ve faaliyet içerisinde bulunamayacaklarını hüküm altına almıştır.⁴⁴⁴ Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerinde başka bir devlet kurulmasını veya toprakların bir bölümünde başka bir devlet kurmayı amaçlayan siyasi partiler kapatılacaklardır. Nitekim Anayasa Mahkemesi buradan hareketle pek çok siyasi parti hakkında kapama kararı vermiştir. Bölünmez bütünlük ilkesinin anayasal düzene girişi yukarıda değinildiği gibi 1961 Anayasası'na dayanır.⁴⁴⁵ 1971 değişikliklerinden sonraki 1961 Anayasası kadar olmasa da 1982 Anayasası da bölünmez bütünlük ilkesini sık sık

⁴⁴² Zeki Hafizoğulları, “Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:45, Sayı:1, 1996, s. 23.

⁴⁴³ Küçük, s. 250.

⁴⁴⁴ AİHS'nin devletin bölünmez bütünlüğü ilkesine “toprak bütünlüğü” olarak yalnızca ifade hürriyetinin düzenlendiği 10'uncu maddede düzenlemesinin aksine Türk hukuku bakımından bu ilke Anayasanın temel felsefesini yansıtan unsurlarından biridir. Sunay, (ifade), s. 257.

⁴⁴⁵ Işık, s. 319.

tekrarlar. Bu ısrarlı vurgunun altında yatan sebep bölücülük hareketlerine olan tepkidir.⁴⁴⁶

Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesinin doktrinde ikiye ayrılarak “Devletin Ülkesiyle Bölünmez Bütünlüğü” ve “Devletin Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü” olarak incelendiği görülmektedir.⁴⁴⁷ 1961 ve 1982 Anayasalarında ülke devletin organik bir parçası olarak düşünülmektedir. Ülke, devletten ayrılamayacak asli bir unsurdur. Türk dış politikasının şekillendiği yön ülkeyi devletin bedenleşmiş hali olarak görmek ve bu bedene yapılan saldırıyı devletin mülküne değil kendisine yapılmış saymak şeklindedir.⁴⁴⁸ Devletin ülkesiyle bölünmezliği⁴⁴⁹, daha çok devletin dış bağımsızlığıyla ve ülke bütünlüğünün korunması unsurlarıyla oluşur. Bu unsurun daha çok federalizmi savunan partilerin kapatma davalarında kapatma gerekçesi olarak ileri sürüldüğü görülmektedir. Pek çok partinin bu sebeple Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Öte yandan rejimin değiştirilmesi bir parti tarafından barışçıl yöntemlerle gerçekleştirilmesi öngörülmekteyse AİHM’ye göre kapatılmamalıdır.⁴⁵⁰ Özbudun’a göre federal sistemin devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmezliğini ortadan kaldıracağı iddiası oldukça tartışmalıdır.⁴⁵¹

Ülkenin bölünmezliği Anayasa’nın 3’üncü maddesinde de vurgulanmaktadır. Ülkenin bölünmez bütünlüğü ülke topraklarının hiçbir şekilde parçalanamayacağının ifadesidir. Devleti yönetenler, iktidar ülke topraklarının bir kısmını veya tamamını para karşılığında yabancılara satma veya terk etme veya bir yabancı devlete terk etme yetkisine haiz değildir.⁴⁵²

Devletin milletiyle bölünmez bütünlüğü⁴⁵³ ise bölgesel milliyetçiliğin önüne geçilmesi, siyasi partilerin ayrı azınlıklar yaratma çabalarının önüne geçilmesi ve

⁴⁴⁶ Koçak, s. 139.

⁴⁴⁷ Sulhi Dönmezer, “Devletin Ülkesi ve Milleti İle Bütünlüğü ve Bölünmezliği”, **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Armağanı Cumhuriyet Döneminde Hukuk**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1973, ss. 12-13; Küçük’e göre bu ayrıma üçüncü bir başlık olarak “devletin bağımsızlığı”nı da eklemek gerekir. Küçük, s. 252.

⁴⁴⁸ Zabunoğlu, s. 224.

⁴⁴⁹ Devletin ülkesi ile bölünmezliği, hakimiyetin ülkede tamamen Türk Milletine ait bulunması ve Türk Ülkesinin tümünde aynı tarzda ve Türk Milletinin mümessilleri marifetiyle kullanılmasını ifade etmektedir. Dönmezer, s. 13.

⁴⁵⁰ Sunay, (ifade), s. 262.

⁴⁵¹ Özbudun, (anayasa), s. 94.

⁴⁵² Yavuz Atar, **Türk Anayasa Hukuku**, 13. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2019, s. 69.

⁴⁵³ Devletin milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesinin muhtevasını tanımlamak devletin ülkesiyle bölünmez bütünlüğü ilkesine göre daha zordur. Millet bütünlüğünü bozucu olduğu düşünülen

ırkçılığın önlenmesi bakımından önemlidir. Ulus⁴⁵⁴ veya Millet kavramları ulus-devlete ilişkin kullanımı açısından yakın geçmişe ait kavramlardır.⁴⁵⁵ Millet fertleri herhangi bir sınıf ve zümre ayrımı yapılmaksızın aynı egemenlik çatısı altında birleşmişlerdir. Bu birlik aynı yükümlülüklerin yüklenmesini de kapsamaktadır. Ayrıca devlet yönetimine katılma bakımından da bir eşitlik tanınmaktadır.⁴⁵⁶ Bilindiği üzere Anayasa'ya hakîm olan Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı Türk vatandaşlarının birliğine dayalı ve onları aynı çatı altında toplayan sübjektif bir milliyetçilik anlayışıdır.⁴⁵⁷

Bölünmezlik ilkesinin anayasa hukukundaki en yüksek iradeye sahip olmak ve başka otoritelerin altında bulunmayan otorite anlamına gelen egemenlik kavramı⁴⁵⁸ ile ele almak gerekmektedir. Kendi ülkesi sınırları içerisinde yetkiyi başka hiçbir güçle paylaşmayan egemen devlet, toprak unsuru olan ülke ile insan unsuru millettten oluşmaktadır. Yukarıda değindiğimiz devletin ülkesiyle bölünmez bütünlüğü ve devletin milletiyle bölünmez bütünlüğü ülke ve millet gibi soyut kavramların anayasa hukuku açısından somut sonuçlarını doğurmaktadır.⁴⁵⁹

Siyasi Partiler Kanunu 81'inci maddesinde azınlık yaratılması hususunu düzenlemektedir. Perinçek'e göre yalnızca farklı dil konuşan azınlıkların olduğunun belirtilmesi sebebiyle bir partinin kapatılması Anayasa'daki siyasi parti yasaklarının genişletilmesi olacaktır.⁴⁶⁰ Akartürk de "milletin bölünmez bütünlüğü" ilkesinin Siyasi

hareketin niteliğine, şekline, kullanılan yöntemin barışçı olup olmadığına, eylem sahiplerinin kast ve niyetlerine göre her olayda ayrı ayrı hüküm vermek zorunludur. Dönmezer, ss. 18-19

⁴⁵⁴ Anayasa Mahkemesi bir kararında "Tarihsel bir gerçek olan 'Türk Ulusu' olgusu yerine ırkçılığa dayanan ayrılıklar ve Türk vatandaşlığı niteliğini değiştiren savlar geçersizdir. Anayasa, bölgeler için özerklik ve özyönetim adı altında ayrılık getiren yöntemlere-biçimlere kapalıdır." Diyerek etnik ve kültürel öğelerden kaynaklanan bir özerklik fikrini Türk Ulusu kavramı ile bağdaşmaz bulmuştur. Anayasa Mahkemesinin 9.8.1994 tarihli ve E:1993/2, K:1993/3 sayılı kararı bkz. Uygun, (egemenlik), s. 413.

⁴⁵⁵ Zabunoğlu, s. 229.

⁴⁵⁶ Atar, s. 69.

⁴⁵⁷ Serdar Narin, "Küreselleşme Dinamikleri Karşısında Ulusal Kimliğin Korunması ve Atatürk Milliyetçiliği Anlayışı", **İzmir Barosu Dergisi**, Ocak 2018, s. 230.

⁴⁵⁸ Egemenlik kavramı esasen farklı disiplinlerin alanına giren ve somutlaştırılması oldukça zor bir kavramdır. Günümüzde siyaset bilimi egemenlik yerine siyasal iktidar demeyi tercih etmektedir ancak egemenlik kavramı anayasa hukuku açısından egemenlik kavramı vazgeçilmezliğini korumaktadır. Oktay Uygun, "Üniter ve Federal Devlet Açısından Egemenliğin Bölünmezliği İlkesi", **Cumhuriyet'in 75. Yıl Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1999, (egemenlik), s. 389.

⁴⁵⁹ Koçak, s. 139.

⁴⁶⁰ Perinçek, (rejim), s. 195.

Partiler Kanununun 81'inci maddesinde⁴⁶¹ “azınlık yaratma yasağı” olarak somutlaştırılmasını mantıksal tutarlıktan yoksun bulmaktadır.⁴⁶²

1995 Anayasa değişiklikleri ile 1982 Anayasası'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasına partilerin tüzük ve programlarının devletin bağımsızlığına aykırı olamayacağına dair hüküm eklenmiştir. Aynı doğrultuda SPK'nın 79'uncu maddesinde de bir hüküm bulunmaktadır. SPK'nın 79'uncu maddesinin (a) bendine göre siyasi partiler:

Türkiye Cumhuriyetinin, milletlerarası hukuk alanında bağımsızlık ve eşitlik ilkesine dayanan hukuki ve siyasi varlığını ortadan kaldırmak yahut milletlerarası hukuk gereğince münhasıran Türkiye Cumhuriyetinin yetkili olduğu hususlara diğer devletlerin, milletlerarası kuruluşların ve yabancı gerçek ve tüzelkişilerin karışmasını sağlamak amacını güdemezler ve bu amaçlara yönelik faaliyette bulunamazlar.

Akartaürk'e göre bu bentteki “milletlerarası hukuk gereğince münhasıran Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkili olduğu hususlara diğer devletlerin, milletlerarası kuruluşların ve yabancı gerçek ve tüzelkişilerin karışmasını sağlamak amacını güdemezler ve bu amaçlara yönelik faaliyette bulunamazlar.” kısmı bağımsızlığın korunması amacını aşan bir nitelik arz etmektedir. Zira bu ifade oldukça dolaylı ve kapsamlı bir ifadedir.⁴⁶³

⁴⁶¹ Siyasi Partiler Kanununun “Azınlık Yaratılmasının Önlenmesi” başlıklı 81'inci maddesi şu şekildedir:

“Siyasi partiler:

a) Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde milli veya dini kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler.
b) Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler ve bu yolda faaliyette bulunamazlar.
c) Tüzük ve programlarının yazımı ve yayınlanmasında, kongrelerinde, açık veya kapalı salon toplantılarında, mitinglerinde, propagandalarında Türkçe'den başka dil kullanamazlar; Türkçe'den başka dillerde yazılmış pankartlar, levhalar, plaklar, ses ve görüntü bantları, broşür ve beyannameler kullanamaz ve dağıtamazlar; bu eylem ve işlemlerin başkaları tarafından da yapılmasına kayıtsız kalamazlar. Ancak, tüzük ve programlarının kanunla yasaklanmış diller dışındaki yabancı bir dile çevrilmesi mümkündür.”

⁴⁶² Akartaürk, s. 198.

⁴⁶³ “Örneğin, bu hükmün kapsamına; yaşanan doğal afet gereği bir partinin uluslararası kuruluşlara yardım çağrısında bulunması ya da komşu ülke ile yapılan bir savaş sonucu bu yabancı devlet ya da kuruluşlara barış görüşmeleri için arabuluculuk çağrısında bulunulması gibi doğrudan bağımsızlığı tehdit etmeyen amaç ve faaliyetler de girebilmektedir.” Bkz. Akartaürk, s. 206.

(2) Siyasi Parti Kapatma Davalarında Devletin Ülkesi ve Milletiyle Bölünmez Bütünlüğü İlkesi

Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesi gerekçe gösterilerek verilen siyasi parti kapatma kararlarında toprak bütünlüğü, ayrılıkçı talepler yasağı, tek egemenlik ilkesi, federasyon yasağı ve tek millet ilkesinin sıkça korumaya alındığı görülmektedir.⁴⁶⁴ Erdoğan’a göre Anayasa Mahkemesi “ülke bütünlüğü”nü her türlü adem-i merkeziyetçi düşünce ve ideolojiye sahip siyasi partinin varlığını ortadan kaldırır şekilde yorumlamaktadır.⁴⁶⁵ Zabunoğlu’na göre ise Anayasa Mahkemesi 1990’lı yıllardan itibaren siyasal ortam ve terör örgütü PKK’nın sık sık eylem yapması sebebiyle devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği ilkesini sert bir şekilde korumaya çalışmıştır.⁴⁶⁶

Anayasa Mahkemesi, “federasyon” savunusunu da “bölücülük” olarak görmektedir.⁴⁶⁷ Örneğin programında federasyon öneren Sosyalist Parti hakkında verilen kapatma kararında diğer gerekçelerin yanında “tekil devlet esasına göre düzenlenen Anayasa’da federatif devlet sisteminin benimsenmediği ve bu nedenle siyasal partilerin federal sistem kurulmasını savunamayacakları” gerekçesine yer vermiştir.⁴⁶⁸ Koçak’a göre federatif devlet yapısı ikili bir egemenliğe dayanmaktadır. Federatif bir devlette hem eyaletlerin egemenliği hem de federe devletlerin yukarıya

⁴⁶⁴ Dönmezer’e göre bölünmezlik ilkesi kendisine tayin edilecek muhtevaya göre Devlet ve Millet bütünlüğünü korurken demokratik hak ve özgürlüklerin varlık ve devamlarını da tehlikeye düşürmeyecek şekilde işlev ifa edebilir ya da devlet ve millet bütünlüğü korunurken hak ve özgürlükler feda edilebilir. Bu sebeple bölünmezlik ilkesinin muhtevası titizlikle tayin edilmelidir. Dönmezer, s. 11; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 210; Türkiye egemenliğin bölünmezliği ilkesinin çok güçlü şekilde korunduğu ülkelerden birisidir. Geçmişte yerel yönetimlerin güçlendirilmesinden federalizme, ana dilde eğitimden, bölgesel özerkliğe kadar pek çok konu bu ilke kapsamında değerlendirilmiştir. Uygun, (egemenlik), s. 410.

⁴⁶⁵ Erdoğan, (anayasa), s. 262.

⁴⁶⁶ Zabunoğlu’na göre Anayasa Mahkemesi demokratik talepler olarak değerlendirilebilecek konuları bile kapatma nedeni olarak görmüştür. Zabunoğlu, s. 245; Kaya’ya göre “devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğü” ilkesi Anayasa Mahkemesi tarafından hukuki bir normun ötesinde kültürel alanda yer alan bir değer olarak görülmüş ve siyasi partilerin kendi yorumuna uymayan her ideoloji ve eylemi yasak kapsamına alınmıştır. Semih Batur Kaya, “Anayasa Mahkemesi’nin Laiklik ve Bölünmez Bütünlük İlkeleri ve Hegemonik Koruma Tezi Ekseninde Siyasi Partilere Yaklaşımı ve Çağdaş Çoğulcu Demokrasilerde Siyasi Partilerin Önemi”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı:122, 2016, s. 40.

⁴⁶⁷ Uygun’a göre demokratik koşullarda üniter bir devletin federal yapıya geçiş yapması mümkündür. Öte yandan Anayasa’nın 3’üncü maddesi göz önünde bulundurulduğunda bu durum hukuken mümkün görünmemektedir. Yine de bu tip değişimleri sosyolojik açıdan imkansız görmemek gerekir. Uygun, (egemenlik), ss. 411-412.

⁴⁶⁸ Aykol, s. 149.

doğru devrettikleri federal devletin egemenliği bulunmaktadır. Bu sebeple, bölünmezlik ilkesi ile federasyon sistemi bağdaşmamaktadır.⁴⁶⁹ Öte yandan Akartürk'e göre özünde totaliter bir ideolojiyi benimsemeyen bir partinin barışçıl ve demokratik yöntemlerle federasyonu savunması ifade özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmelidir.⁴⁷⁰ Teorik açıdan üniter bir devletin federalizme geçiş yapması mümkündür. Bu değişiklik için mutlaka anayasal ilkelerde hukuki değişiklikler yapılması gerekliliği ortaya çıkar. Türkiye açısından ise devletin üniter niteliğinin değiştirilmesi⁴⁷¹ hukuken mümkün değildir.⁴⁷²

Anayasa Mahkemesinin bölünmez bütünlük ilkesine dayanarak verdiği kapatma davalarının neredeyse tamamında bu kararın argümantasyonunu bir “şablon” haline getirerek kullandığı görülmektedir. Bu şablon üzerinde zaman zaman kısmi değişiklikler yapılmış ama bu şablon az veya çok kullanılmıştır.⁴⁷³ Anayasa Mahkemesi “Bölünmez Bütünlük” ilkesinin Atatürk Milliyetçiliğinden neşet ettiğini ve bu ilkenin Misak-ı Milli'ye kadar uzanan bir tarihi olduğunu bu şablonda⁴⁷⁴ vurgulamaktadır. Bölünmez bütünlük kavramının somut sonuçlarından biri olan ülke toprağının bölünmezliği ve devredilmezliği Anayasa Mahkemesi tarafından “devlet ‘TEK’dir, ülke ‘TÜM’dür, ulus ‘BİR’dir”⁴⁷⁵ biçiminde formüle edilmiştir.⁴⁷⁶ Mahkeme bölünmez bütünlük ile egemenlik kavramlarının yakın ilişki içerisinde

⁴⁶⁹ Koçak, s. 140.

⁴⁷⁰ Akartürk, ss. 197-198; Aynı görüşte olan Küçük'e göre federasyon amacının siyasi partiler tarafından güdülmesinin yasaklanması demokratik ilkelerle bağdaşmamaktadır. Zira federal yapı özünde demokratik bir rejimle çalışmamaktadır. Başta ABD olmak üzere çoğulcu demokrasinin yaşandığı pek çok ülkede federasyon mevcuttur. Küçük, s. 255.

⁴⁷¹ Anayasa Mahkemesi federalizm yasağının yanı sıra bölgesel devlet modeline de kapıları kapatmış durumdadır. Anayasa Mahkemesi bir kararında Anayasa hakkında “bölgeler için özerklik ve özyönetim adı altında getirilen biçimlere kapalı” belirlemesinde bulunmuştur. Anayasa Mahkemesinin 26.02.1999 tarihli E:1997/2, K:1999/1 sayılı kararı

Öte yandan Zabunoğlu'na göre özyönetim biçimlerine kapalılık bu kararda vurgulanmış olsa da ekonomik temelli bölgeselleşme 1961 ve 1982 Anayasalarına göre meşrudur. Zabunoğlu bu duruma GAP idaresini örnek vermektedir. Zabunoğlu, s. 226.

⁴⁷² Koçak, ss. 141-142; Esasen, Narin'in tabiriyle “anayasacılık tarihimizdeki en öncü anayasamız” olan 1921 Anayasası'ndan beri anayasalarımız federasyon sistemiyle bağdaşmamaktadır. 1921 Anayasası ve siyasal özerklik için bkz. Serdar Narin, “1921 Anayasası'nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi”, **İzmir Barosu Dergisi**, Eylül 2018, ss. 79-110.

⁴⁷³ Işık, s. 318.

⁴⁷⁴ Bu şablon için bkz. Işık, s. 435-469.

⁴⁷⁵ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 10.07.1992 tarihli ve E.1991/2, K.1992/1 sayılı kararı, R.G. 25/10/1992-21386, s. 88; Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 9.8.1994 tarihli ve E.1993, K.1993/3 sayılı kararı; Anayasa Mahkemesinin 30.6.1994 tarihli (parti kapatma) ve E.1993/3, K.1994/2 sayılı kararı.

⁴⁷⁶ Koçak, s. 139.

olduğunu vurgularken bu konudaki özel hassasiyetini “Türkiye’nin öznel şartları”na dayandırmaktadır.⁴⁷⁷

1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi “sosyalist partiler” olan; Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP)⁴⁷⁸, Sosyalist Parti (SP)⁴⁷⁹, Sosyalist Türkiye Partisi (STP)⁴⁸⁰, Sosyalist Birlik Partisi (SBP)⁴⁸¹ ve Emek Partisi (EP)⁴⁸² ile “milliyetçi Kürt partileri” olarak değerlendirilen; Halkın Emek Partisi (HEP)⁴⁸³, Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP)⁴⁸⁴, Demokrasi Partisi (DEP)⁴⁸⁵, Demokrasi ve Değişim Partisi (DDP)⁴⁸⁶, Demokratik Kitle Partisi (DKP)⁴⁸⁷, Halkın Demokrasi Partisi (HADEP)⁴⁸⁸, ve Demokratik Toplum Partisi (DTP)’ni⁴⁸⁹ Bölünmez Bütünlük ilkesine aykırılık sebebiyle kapatmış, verdiği kararlarda da ortak bir argümantasyona

⁴⁷⁷ Işık, s. 320-321.

⁴⁷⁸ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.07.1991 tarihli ve E.1990/1, K.1991/1 sayılı kararı, R.G:28/01/1992 – 21125.

⁴⁷⁹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 25.10.1992 tarihli ve E.1991 /2, K.1992/1 sayılı kararı, R.G:25/10/1992 – 21386.

Sancar, Sosyalist Parti hakkında verilen kapatma kararını incelerken, Anayasa Mahkemesinin bölünmez bütünlük ilkesi çerçevesinde siyasi partilere olan yaklaşımını şu cümlelerle eleştirmektedir:

“Bu davada referans norm. Aynı zamanda kapatma kararının hukuksal dayanağını oluşturan ve Anayasa’nın çeşitli hükümlerinde ifadesini bulan ‘devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü’ şeklindeki formüldür. Anayasa Mahkemesi, ‘ayrı bir Kürt ulusal varlığı’ndan söz edilmesini, ‘Kürt milleti-Kürt halkı-Kürt illeri’ tanımlarının kullanılmasını, ‘Kürtlerin kültürel ve ulusal hakları’nın gündeme getirilmesini, ‘federatif bir devlet yapısı’nın savunulmasını, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozucu nitelikte görmüş: yani bu kavram ve görüşler, yani bu kavram ve istemleri içeren görüş ve faaliyetlerin, normun çizdiği yasak çerçevesine girdiğini kabul edilmiştir. Oysa bugün bu kavram ve görüşler, hükümet programlarından parti programlarına, cumhurbaşkanından başbakana, kitle örgütlerinden bireylere vb. kadar devletin ve sivil toplumun hemen her kademesinde değişik biçimlerde telaffuz edilmekte ve tartışılmaktadır.” Mithat Sancar, **“Devlet Aklı” Kısacasında Hukuk Devleti**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 209.

⁴⁸⁰ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 30.11.1993 tarihli ve E.1993/2, K.1993/3 sayılı kararı, R.G:09/08/1994 – 22016.

⁴⁸¹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 19.07.1995 tarihli ve E.1993/4, K.1995/1 sayılı kararı, R.G:22/10/1997 – 23148.

⁴⁸² Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 14.02.1997 tarihli ve E.1996/1, K.1997/1 sayılı kararı, R.G:26/06/1998 – 23384.

⁴⁸³ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 14.07.1993 tarihli ve E.1992/1, K.1993/1 sayılı kararı, R.G:18/08/1993 – 21672.

⁴⁸⁴ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 23.11.1993 tarihli ve E.1993/1, K.1993/2 sayılı kararı, R.G:14/02/1994 – 21849.

⁴⁸⁵ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.06.1994 tarihli ve E.1993/3, K.1994/2 sayılı kararı, R.G:30/06/1994 – 21976.

⁴⁸⁶ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 19.03.1996 tarihli ve E.1995/1, K.1996/1 sayılı kararı, R.G:23/10/1997 – 23149.

⁴⁸⁷ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 26.02.1999 tarihli ve E.1997/2, K.1999/1 sayılı kararı, R.G:22/11/2001 – 24591.

⁴⁸⁸ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 13.03.2003 tarihli ve E.1999/1, K.2003/1 sayılı kararı, R.G:19/07/2003 – 25173.

⁴⁸⁹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 31.12.2009 tarihli ve E.2007/1, K.2009/4 sayılı kararı, R.G:31/12/2009 – 27449.

dayanmıştır. Bu argümantasyon genel anlamıyla şu şekilde özetlenebilir: Devletlerin kendilerini koruma hakkı vardır, bu sebeple demokraside kilit rolü olan siyasi partiler her şeyi yapamazlar. Bu koruma hakkına dayanarak siyasi partiler kapatılabilir. Anayasa koyucu “bölünmez bütünlük” ve “Atatürk Milliyetçiliği”ni temel anayasal ilkeler olarak koymuştur. Öte yandan “Misak-ı Milli”ye dayanan bölünmez bütünlük ilkesi ve resmi dilin Türkçe olmasının değiştirilmesi siyasi partiler tarafından amaçlanamaz. Anayasa’da üniter sistem benimsenmiştir, bu sebeple siyasi partiler federalizmi savunamazlar. “Ulus” kavramı kavim, ırk, ümmet gibi kavramlardan farklılık taşır. Ulus kavramıyla anlatılmak istenen antropolojik, filolojik ve dinsel bağların ötesinde kültür ve ülkü birliğine dayanır. Türkiye Cumhuriyeti’nin en temel ilkelerinden olan milliyetçilik kavramı ayrımcı ve ırkçı bir kavram değildir. Azınlıklar konusu Lozan Barış Antlaşması ile belirlenmiştir. Burada belirlenenler dışında azınlıklar oluşturulamaz. Bu partiler her ne kadar kardeşlik gibi kavramları sık sık kullansalar da esasen bunu gerçek amaçlarını gizlemek için yapmaktadırlar.⁴⁹⁰

Öte yandan Anayasa Mahkemesinin yukarıda özetlenen gerekçelerle çok sayıda partiyi kapatmasına doktrinde kimi eleştiriler yöneltilmiştir. Örneğin Özdek’e göre Anayasa Mahkemesi ulus devletlerin girdiği krizi göz ardı etmektedir. Ona göre Anayasa Mahkemesi değişen uluslararası şartları göz önünde bulunduran yeni politika önerilerine izin vermemektedir.⁴⁹¹

b. Cumhuriyet İlkesi

Gözler’e göre dar anlamda cumhuriyet, monarşinin zıttı olarak tanımlanabilir yani cumhuriyet, devleti yöneten organların ve devlet başkanının seçimle ve belirli bir süreyle işbaşı yaptığı yönetim şeklidir.⁴⁹² 1982 Anayasası taslağını hazırlayan Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu da cumhuriyeti dar anlamda tanımlamıştır. Geniş anlamda cumhuriyet ise egemenliğin bir şahıs ya da zümrede toplanmadığı, toplumun tamamının egemenliğin sahibi olduğu devlet şeklini ifade eder. Geniş anlamda cumhuriyet tanımı cumhuriyet ile demokrasi kavramlarını

⁴⁹⁰ Işık, s. 331-336.

⁴⁹¹ E. Yasemin Özdek, “Halkın Emek Partisi’nin Kapatılmasına İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararı Üzerine Düşünceler”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 3, Ankara, 1993, s. 194.

⁴⁹² Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2019, (Türk), s. 134.

özdeşleştirmektedir.⁴⁹³ Anayasa Mahkemesinin cumhuriyet ilkesini geniş anlamda değerlendirerek demokrasiyle çelişebilecek durumları devletin cumhuriyet niteliğine aykırılık olarak değerlendirdiği kararları mevcuttur.⁴⁹⁴ Tanör ve Yüzbaşıoğlu cumhuriyetin ülkemizde kendine özgü bir anlamı olduğu, bu anlamın Türk Devriminin ifadesini taşıdığını ve Anayasa Mahkemesinin “türban kararı”nda⁴⁹⁵ bu yönde karar aldığını savunmaktadır.⁴⁹⁶ Özetle anayasal rejimimiz cumhuriyettir ve bu doğrultuda monarşi yanlısı bir partinin faaliyet göstermesi yasaklanmıştır.

c. Demokratik Devlet Düzeni

1982 Anayasası’nda devletin üniter yapısının yanında demokratik yapısının da korumaya alındığı bu doğrultuda sınıf ya da zümre diktatörlüğü kurmayı amaçlamanın da yasaklanmış olduğu görülmektedir. Eski Siyasi Partiler Kanununda “Demokratik düzenin korunması” olan başlık, yürürlükteki Siyasi Partiler Kanununda “Demokratik devlet düzeninin korunması” halini almıştır. Bu yeni tanımlamanın eksik olduğu söylenebilir. Zira demokrasi yalnızca bir devlet düzenini değil daha kapsamlı olan toplumsal bir düzeni ifade eder.⁴⁹⁷

1961 Anayasası’ndan farklı olarak devletin değiştirilmesi teklif dahi edilemeyen nitelikleri arasında demokratik devlet niteliği de eklenmiştir. 1982 Anayasası’nın 2’nci maddesi Türkiye Cumhuriyeti’nin demokratik bir devlet olduğunu hüküm altına almıştır. Anayasa’nın 6’ncı maddesi de bu doğrultuda egemenliğin kayıtsız ve şartsız olarak millete ait olduğunu vurgulamaktadır. Burada egemenliğin kayıtsız ve şartsız olması değil egemenliğin millete aidiyetinin kayıtsız ve şartsız olduğu vurgulanmak istenmiştir. Yani egemenliğe sahiplik açısından milletin hiçbir ortağı olmayacaktır. Anayasa’nın 2’nci maddesi dışında demokratik nitelik, siyasi partiler açısından Anayasa’nın 68’inci maddesinin 4’üncü fıkrasında özel olarak korunmuş ve bu ilkeye uymayan partilerin kapatılacağı öngörülmüştür.

⁴⁹³ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 82-85.

⁴⁹⁴ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.6.1970 tarihli ve E.1970/1, K.1970/31 sayılı kararı, AMKD, sayı 8, s. 323; Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 15.4.1975 tarihli ve E.1973/19, K. 1975/87, sayılı kararı, RG: 22.6.1976, AMKD, sayı: 13, 1976, s. 428.

⁴⁹⁵ Anayasa Mahkemesinin 7.3.1989 tarihli ve E.1989/1, K.1989/12 sayılı kararı, AYMKD sayı:25, ss. 148-152.

⁴⁹⁶ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 86.

⁴⁹⁷ Perinçek, (rejim), s. 225.

Aynı zamanda 1921, 1924, 1961 Anayasalarında da yer alan “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” kuralı demokratik devlet niteliğinin altında korunan ilkelerden biri olan “ulusal egemenlik” ilkesinin anayasal koruyucusu konumundadır.⁴⁹⁸

Liberal-demokratik düzende hiçbir devlet organının kayıtsız ve şartsız egemenliği kabul edilmemektedir. Bu yönüyle Anayasa’daki hüküm tercih edilen özgürlükçü-demokratik sistemle uyumlu görünmektedir.⁴⁹⁹ Öte yandan Anayasa’nın 6’ncı maddesinin 2’nci fıkrasındaki hükümle Türk Milleti’nin egemenliği yetkili organları eliyle kullanacağı hükmü konulmuştur. Bu hükümden hareketle Anayasa’nın ön gördüğü modelin temsili demokrasi modeli olduğu söylenilebilir. Demokrasilerde egemenlik millete yani o toplumu oluşturan bireylere aittir.⁵⁰⁰ Bu doğrultuda Anayasa insan haklarına saygılı, çok partili demokratik devlet düzenini benimseyerek egemenliği halktan alarak belirli bir zümrede toplayan totaliter ve diktacı partilerin kapatılacağını öngörmektedir.

“Demokratik Cumhuriyet” ve “Demokratik Devlet” kavramlarının içinin doldurulması işinin SPK’da yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. SPK’nın 78’inci maddesinin kapsamlı bir şekilde düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Bu maddede devletin demokratik niteliğini aşan pek çok yasağın da getirilmiş olduğu görülmektedir. İçeriğinin hukuki olarak belirlenmesi zor olan Anayasa’nın başlangıcında yer alan ilkelerin bile bu maddeye dahil edildiği görülmektedir. Bu durum siyasi parti özgürlüğünü daraltan bir durum oluşturmuşken 1995 Anayasa değişiklikleri ile zımnen ilga edilmiş hale gelmiştir.⁵⁰¹ İlerleyen başlıklarda açıklanacağı üzere, SPK’daki Anayasa’daki siyasi parti kapatma sebeplerini genişleten maddeler, kapatma müeyyidesine sahip olmaktan çıkarılmıştır.

Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasası’nın başlangıç bölümünde bulunan “Bu anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi” ifadesinden yola çıkarak 1982 Anayasası’nın demokrasi anlayışının kendine özgü bir demokrasiyi ifade ettiğini söylemektedir.⁵⁰² Önemli olan bir ülke rejiminin kendini demokratik olarak nitelendirmesi değil, evrensel demokratik değerlere ve kurumlara sahip olması yani

⁴⁹⁸ Akartürk, s. 164.

⁴⁹⁹ Erdoğan, (anayasa), s. 109.

⁵⁰⁰ Atar, s. 77.

⁵⁰¹ Koçak, s. 135.

⁵⁰² Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 96.

demokrasiyi içselleştirebilmesidir.⁵⁰³ Demokratik devlet demek demokrasiye uygun devlet demektir. Bu sebeple demokratik devlet düzenini anlamak için demokrasinin anlam ve unsurlarını bilmek gerekmektedir.⁵⁰⁴ Parti içi demokrasi başlığında demokrasinin anlam ve unsurlarına değinildiği için bu bölümde demokrasinin anlam ve unsurlarına yer verilmeyecektir. Öte yandan siyasi partilerin demokrasinin unsurları ve kurumlarını ortadan kaldırma hedefini güdemeyeceklerini eğer böyle bir amaç içerisinde bulunurlarsa Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılacaklarını belirtmek gereklidir. Ayrı bir başlık halinde inceleme ihtiyacı hissetmediğimiz, 1982 Anayasası'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasında yer alan insan hakları, eşitlik ve hukuk devleti ilkeleri demokratik devlet bağlamında değerlendirilen ilkelerdir.⁵⁰⁵

Son olarak, Anayasa Mahkemesinin demokratik devlet düzenini korumaya yönelik verdiği kararlarda “sosyalizm” ile “komünizm” arasında bir ayrım yaptığı görülmektedir. Anayasa Mahkemesi, Sosyalist Parti hakkında açılan kapatma davasında⁵⁰⁶ sadece parti adında “sosyalist” ibaresinin bulunmasının kapatma sebebi olamayacağını “sosyalizm”in teoride ve pratikte sürekli değişim içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan TBKP kararında⁵⁰⁷ partinin adında “komünist” ibaresinin bulunmasını kapatma için yeterli bir sebep olarak görmüştür.

d. Laiklik

1924 Anayasası'nın ilk halinde bulunmayan laiklik ilkesi 5.2.1937 tarihli ve 3115 sayılı kanun ile Anayasa'ya girmiştir.⁵⁰⁸ Ali Fuat Başgil'e göre din ve devlet işlerinin ayrılması daha eskiye 2 Mart 1924'te kabul edilen 429 sayılı “Şerîye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun”a dayanır.⁵⁰⁹

⁵⁰³ Tunç ve diğerleri, s. 71.

⁵⁰⁴ Atar, s. 77.

⁵⁰⁵ Akartürk, s. 166; Zabunoğlu, s. 247.

⁵⁰⁶ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 08.12.1988 tarihli ve E:1988/2, K:1988/1 sayılı kararı.

⁵⁰⁷ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.07.1991 tarihli ve E:1990/1, K:1991/1 sayılı kararı.

⁵⁰⁸ 3115 sayılı kanunun ilk maddesi ile Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikinci maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

“Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.”

⁵⁰⁹ Ali Fuat Başgil, **Din ve Laiklik**, 13. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 203, 205; Kanunun ilk maddesi şu şekildedir:

“Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete ait olup dini mübini islâm bundan maada itikadat ve

1961 Anayasası'nın partilerin uyacağı esaslar" başlığını taşıyan 57'nci maddesi siyasi partilerin "Laik Cumhuriyet" ilkelerine uygun program ve faaliyet içerisinde olacaklarını hüküm altına almıştır. Nitekim Milli Nizam Partisi bu ilkeye dayanılarak Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır.⁵¹⁰ Atatürk ilke ve inkılapları bilindiği üzere altı ilkedен oluşmaktadır. Bu altı ilke; Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik ve devletçiliktir. 1982 Anayasası'nda bu altı ilkedен Cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik ilkeleri geçmektedir.⁵¹¹ Anayasa'nın 24'üncü maddesi laiklik ilkesini düzenlemektedir.

Laiklik kelimesi, Yunanca dilindeki ruhbandan olmayan⁵¹² "laos" ve halka ilişkin anlamındaki "laikos" kelimelerinden gelmektedir. Laiklik teknik olarak ise kilise ile siyasi iktidarın birbirinin iktidar alanında sahipliğinin olmamasını ifade etmektedir.⁵¹³ Laikliğin Anglo-Sakson kültürlerdeki karşılığı olarak ise "secularism" ifadesidir. Sekülerizm olarak dilimize geçen bu kelime de dünyeviliği ifade etmektedir.⁵¹⁴ Laiklik ve sekülerizm terimleri büyük oranda aynı anlama sahip olsalar da aralarında ince farklar⁵¹⁵ da yok değildir. Öte yandan laiklik evrensel bir anlam taşımakla birlikte ülkeler özelinde de farklı anlamlara sahip olabilmektedir.⁵¹⁶ Anayasa Mahkemesi bir kararında Türkiye'deki⁵¹⁷ kendine özgü laiklik anlayışını⁵¹⁸

ibadeta dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Bir Diyanet işleri reisliği) makamı tesis edilmiştir."

⁵¹⁰ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 20.5.1971 tarihli ve E: 1971/1, K: 1971/1 sayılı kararı, AYMKD, Sayı: 9.

⁵¹¹ Fendoğlu, s. 350.

⁵¹² Laik ruhban sınıfından yani zahit veya papaz sıfatını taşımayan Hristiyanlar için kullanılmış bir kelimedir. Öte yandan Hristiyanların aksine Müslümanlıkta rahipler ve ruhaniler olarak ayrıcalıklı bir sınıf yoktur. İki din arasındaki bu fark Meşrutiyet yıllarında bize ulaşmış ve "la dini" diye tercüme olunmuş ancak halen tam manasıyla anlayamamıştır. Başgil, ss. 162-163.

⁵¹³ Zabunoğlu, s. 252.

⁵¹⁴ Latince "saecularis" kelimesinden gelen seküler kelimesi din gibi değişmez olmayan değişebilir ve çağdaş olan anlamlarına gelmektedir. Laiklik veya Sekülerizm ifadeleri devlet için kullanıldığında ise sadece din ve devlet işlerinin ayrılmasını değil sosyal hayatın bir çok cephesiyle din arasındaki ayrılığı ifade eder. Nizayi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 105.

⁵¹⁵ Bu iki terim arasındaki ortak noktalar dinamikler ve vargılarda toplanırken, farklılıklar daha çok yönetime ve örgütlenmeye ilişkindir. Laiklik ve Sekülerizm ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 100-103.

⁵¹⁶ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 100.

⁵¹⁷ Ergil'e göre Türkiye Cumhuriyeti'ne can veren siyasi felsefenin ana dayanaklarından biri kuşkusuz bir şekilde laikliktir. Doğu Ergil, "Laiklik Üzerine Düşünceler 'Türkiye Örneği'", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Ankara, Cilt:44, Sayı:3, 1989, s. 1; Laiklik esasen modern devletin de temel unsurlarından biridir. Nevzat Toroslu, "Laik Devlet Kavramı", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:49, Sayı:3, 1994, s. 456.

⁵¹⁸ Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi hakkında verilen kapatma kararında Türkiye'nin kendine özgü laiklik anlayışını şu cümlelerle gerekçelendirmektedir:

“Türk Devrimi’nin kaynağı” olarak dillendirmiştir.⁵¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti’nin kendine özgü laiklik anlayışının içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içerisindeki varlığı, ilk ve orta öğretimde zorunlu din dersleri ve İnkılap Kanunları konuları bulunmaktadır.⁵²⁰

Fendoğlu, laikliği pasif (pozitif) laiklik ve dışlayıcı (negatif) laiklik olarak ikiye ayırmaktadır. Fendoğlu’na göre Türkiye’deki laiklik üç özelliğe sahiptir. Bu özellikler; devletin dini olmaz, devlet işleri din kurallarına dayanamaz ve diyanet işlerinin yürütülmesi devlet tekelinde olmalıdır. Fendoğlu Türkiye’deki laikliğin uzun süre dışlayıcı ve dayatmacı özellikler taşıdığını söylemektedir.⁵²¹ Esen’e göre ise laiklik ilkesi tereddüde mahal vermeyecek kadar açık ve Türk siyasi toplumunun en gerekli ihtiyacını karşılayan ilkedir.⁵²² Teziç’e göre ise laiklik aynı zamanda çağdaşlaşmayı da ifade etmektedir. Bu sebeple düşünen insanı yaratabilmek için şarttır.⁵²³

Siyasi partiler, hukukun dini kurallarına dayanması amacını güdemezler. Partiler devletin laiklik niteliğini değiştiren ve halifeliği geri getiren bir amaç içerisinde bulunamazlar. Siyasi Partiler Kanunu Anayasa’nın laiklik konusundaki

“Türkiye’de lâiklik ilkesinin uygulanması, kimi batılı ülkelerdeki lâiklik uygulamalarından farklıdır. Lâiklik ilkesinin, her ülkenin içinde bulunduğu koşullarla her dinin özelliklerinden esinlenmesi, bu koşullarla özellikler arasındaki uyum ya da uyumsuzlukların lâiklik anlayışına da yansarak değişik nitelikleri ve uygulamaları ortaya çıkarması doğaldır. Klâsik anlamda, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması biçimindeki tanımına karşın, islâm ve hristiyan dinlerinin özelliklerindeki ayrılıklar gereği, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar da ayrı olmuştur. Dinî ve din anlayışı tümüyle farklı ülkelerde lâiklik uygulamasının, aynı anlam ve düzeyde benimsenmesi beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki ayrılığın olağan sonucudur. Kaldı ki, aynı dinî benimseyen batılı ülkelerde de lâiklik anlayışı ayrılıklar göstermiştir. Lâiklik kavramı, değişik ülkelerde ayrı ayrı yorumlandığı gibi, farklı dönemlerde, kimi kesimlerce de kendi anlayışları ve siyasal tercihleri gereği değişik biçimde yorumlanabilmiştir. Yalnızca felsefi, bir kavram olmayıp yasalarla yaşama geçirilerek hukuksal bir kurum niteliğini kazanan lâiklik, uygulandığı ülkenin, dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmektedir. Tarihsel gelişiminin farklılığı nedeniyle Türkiye için özellik taşıyan lâiklik, Anayasa ile benimsenen ve korunan bir ilkedir.” Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 9.01.1998 tarihli ve E:1998/2, K:1998/1 sayılı kararı, RG:22.02.1998, Sayı:23266, s. 256.

⁵¹⁹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 4.11.1986 tarihli E.1986/11, K.1986/26 sayılı kararı, AMKD, sayı 22, s. 311.

⁵²⁰ Zabunoğlu, ss. 256-257.

⁵²¹ Fendoğlu, s. 352; Aynı doğrultuda Bader’e göre Türkiye’de dini inanış özgürlüğünün laiksel kısıtlanması oldukça yaygındır. Veit Bader, “Laikliğin Anayasallaştırılması, Alternatif Laiklik Ya Da Liberal Demokratik Anayasacılık Türk Anayasa Mahkemesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin ‘Laikliğe İlişkin Kararlarına’ Eleştirel Bir Bakış”, Çev. Erdal Abdulkakimoğulları, **Küresel Bakış Dergisi**, Yıl:2, Sayı:4, 2012, s. 14.

⁵²² Bülent Nuri Esen, “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:25, Sayı:1-2, 1968, s. 40.

⁵²³ Erdoğan Teziç, “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, **Anayasa Yargısı**, Sayı:7, Ankara, 1990, s. 42.

korumacılığının kapsamını oldukça genişletmiş ve diyanet işleri başkanlığının konumunu dahi koruma içerisine almaya gitmiştir. Alman, Fransız, Portekiz ya da İtalyan hukuklarında laiklik ilkesi özel olarak partilerin program ve faaliyetlerine karşı koruma altına alınmamıştır. Batı’da laiklik konusundaki koruma refleksinden daha çok ırkçı partiler hakkında bir endişe mevcuttur. Bunun sebebi, Türkiye’deki tecrübenin aksine Batı’da ırkçı parti tecrübesinin acı olarak yaşanmış olmasıdır. Batı’daki ırkçı parti endişesinin yerini Türkiye’de şeriatçı ve laiklik karşıtı partiler almıştır. Şeriat yanlısı partilerin özleri gereği demokrasi ile uyuşmadıkları düşünülmektedir.⁵²⁴

Türkiye’deki kendine özgü laiklik anlayışının anayasal dayanakları arasında Anayasa’nın 2’nci maddesi ve başlangıç bölümünden itibaren pek çok bölümde yer alan hüküm örnek⁵²⁵ gösterilebilir.⁵²⁶ Laiklik, 1982 Anayasası’nın 2’nci maddesi tarafından cumhuriyetin temel nitelikleri arasında sayılmıştır. Laiklik ilkesinin gereği olarak Anayasa’nın başlangıç bölümünde “...kutsal din duygularının, devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı...” ifadesi zikredilmiştir. Laikliğin unsurları din hürriyeti ve din ve devlet işlerinin ayrılığı olarak iki başlıkta toplanmaktadır.⁵²⁷

(1) Laikliğin Unsurları

i. Din Hürriyeti

Din hürriyeti inanç ve ibadet hürriyetinden oluşur.⁵²⁸ İnanç hürriyetinin olumlu anlamı herkesin istediği din, inanç veya kanaate sahip olabilmesidir. İnanç hürriyetinin olumsuz anlamı inanmama özgürlüğü olarak tanımlanabilir. İnanmama özgürlüğü kişinin isterse bütün inanç ve kanaatlerle arasına mesafe koymasısıdır. İnanç hürriyeti kişilerin istediklerine inanmalarının yanında inandıklarının içeriğini ve şeklini de belirlemelerine izin vermektedir. Somutlaştırmak gerekirse istediği dine inanmanın serbest olduğunu ancak belirli mezheplerin yasaklanmış olduğu ifade edilen bir

⁵²⁴ Akartürk, s. 178.

⁵²⁵ Örneğin: Din derslerinin ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu olması (m.24/2), genel idare içinde Diyanet İşleri Başkanlığına yer verilmesi (m.136), Atatürk ilke ve devrimlerinin anayasal koruma altında bulundurulması (m.174).

⁵²⁶ Akartürk, s. 176.

⁵²⁷ Fatih Özkul, “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı:4, 2014, s. 278

⁵²⁸ Atar, s. 70.

toplumda inanç hürriyetinden bahsedilemeyecektir. Bu doğrultuda bireyler inandıkları dinin ibadet ve uygulamalarının yorumu konusunda da tamamen özgürdürler. Örneğin, o inanç grubuna mensup bir kimse tamamen kendine özgü şekilde ibadet etme hakkına sahip olacaktır. Sonuç olarak kişinin, kişilerin inanç konusundaki özgürlükleri seçme ve yorumlama bakımından mutlak olarak değerlendirilmektedir.⁵²⁹ Nitekim 1982 Anayasası 24'üncü maddesinde “Din ve vicdan hürriyeti”ni güvence altına almıştır.

Din hürriyetinin diğer temeli olan ibadet hürriyeti ise kişinin inandığı dinin gerektirdiği ibadetlerin tümünü başkalarının üzerinde cebir veya şiddet kullanmamak şartıyla özgürce ayin ve törenlerle gerçekleştirebilmesini ifade etmektedir. Anayasa'nın 24'üncü maddesindeki ibadet hürriyeti, Anayasa'nın 14'üncü maddesine aykırı olmamak şartı ile sınırlandırılmıştır.⁵³⁰ Bu doğrultuda örneğin bir kişi başkalarının yaşama hakkını ihlal eden bir fiili, ibadetinin bu şekilde olduğu savunusuyla meşrulaştıramaz. Özgürlüklerin temel kaidesi olan sınırın, başkalarının özgürlüğünün başladığı yerde bitmesi kuralı bu noktada da geçerli olacaktır. Buradan hareketle inanç hürriyetinin mutlak anlamda sınırsızlığı kabul edilirken ibadet hürriyeti için kural olarak sınırsız ifadesi kullanılmaktadır.

ii. Din ve Devlet İşlerinin Ayrılması

Laiklik ilkesi öncelikle din ve devletin ayrılığını ifade etmektedir. Bu ayrılık kurumsal ayrılığı gerektirmektedir.⁵³¹ Din ve devlet işlerinin ayrılmasının doğurduğu bir sonuç olan din ve devlet kurumlarının ayrılığının ön görüldüğü bir sistemde din işlerinin yönetilmesi o dinin mensuplarına bırakılır. Laik bir devlette, devlet bütün dinlerin mensuplarına eşit derecede mesafede bulunur ve devletin resmi bir dini bulunmaz. Bu kaideye karşılık anayasal bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı Türk Anayasa Hukuku doktrininde tartışmalara sebep olmuştur. Anayasa Mahkemesinin laiklik konusundaki tavizsiz tutumu pek çok siyasi parti kapatma davasında görülmüştür.⁵³² Din ve devlet ayrılığının gerçekleştirilmesi devletin dine

⁵²⁹ Atar, s. 71.

⁵³⁰ Atar, s. 71.

⁵³¹ Erdoğan, (anayasa), s. 123.

⁵³² Atar, s. 72-73. Atar'a göre Anayasa Mahkemesinin özellikle başörtüsü serbestliğini savunmaları sebebiyle bazı partileri laikliğe aykırı davranmış sayması laikliğin evrensel anlamından saptığını göstermektedir.

bağlı olmasında da dinin devlete bağlı olmasında da güçtür. Devletin bir dine bağlı olması durumunda “devlet dini”ne mensup olmayanların inanç ve ibadet özgürlükleri tehlikeye girecektir. Dinin devlete bağlı olması durumunda da o dinin mensuplarının özgürce ibadet etme ve dinlerini yorumlama hakları tehlikeye girecektir.⁵³³ Erdoğan Türkiye’de Lozan Anlaşması ile güvence altına alınan gayrimüslim cemaatler dışında toplum içerisinde oluşmuş tarikat ve cemaatlerin resmen yasak olmasına rağmen devlet tarafından genellikle “göz yumularak” varlıklarını sürdürdüklerini söylemektedir.⁵³⁴

(2) Laiklik İlkesinin Korunması

Tanör ve Yüzbaşıoğlu’na göre Anayasa Mahkemesi, laiklik konusunda “militan” bir tavır göstermiştir.⁵³⁵ Laiklik konusunda dört önemli siyasi parti kapatma kararı verilmiştir. Bu kararlar 1961 Anayasası döneminde verilen Milli Nizam Partisi’nin⁵³⁶ kapatılması kararı ve 1982 Anayasası döneminde verilen Huzur Partisi, Refah Partisi ve Fazilet Partisi kararlarıdır. Demokratik Barış Hareketi Partisi⁵³⁷ ise kıl payı ile kapatılmaktan kurtulmuştur. Laiklik ilkesinin Anayasa Mahkemesi tarafından son derece korumacı bir tavırla savunulmaya çalışılmasının altında Osmanlı İmparatorluğu’ndan laik bir cumhuriyet olan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçilmiş olması yatmaktadır.⁵³⁸

⁵³³ Erdoğan, (anayasa), s. 123.

⁵³⁴ Erdoğan, (anayasa), s. 124.

⁵³⁵ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 210; Zabunoğlu’na göre dinci bir partinin özü itibarıyla demokrasiyle bağdaşması mümkün görünmemektedir. Bu sebeple Anayasa Mahkemesinin laiklik konusundaki gösterdiği hassasiyet Batıda ırkçı partilere karşı gösterilen refleksin bir benzeri olarak kabul edilmelidir. Zabunoğlu, ss. 255-256.

⁵³⁶ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 20.5.1971 tarihli, E: 1971/1, K: 1971/1 sayılı kararı, AYMKD, Sayı: 9.

⁵³⁷ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 22.05.1997 tarihli ve E.1996/3, K.1997/3 sayılı kararı, R.G: 02/06/2000 – 24067; Kararın laiklik ile ilgili önemli yönü bu kararda Anayasa Mahkemesinin diyanet işleri başkanlığının genel idare dışına çıkarılması görüşünü bir kapatma nedeni olarak görmemiş olmasıdır. Yusuf Şevki Hakyemez, “Anayasa Mahkemesi’nin Demokratik Barış Hareketi Partisi Kararı”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:34, Sayı:4, Aralık 2001, s. 49-69, s. 63.

⁵³⁸ Zabunoğlu, s. 255; Kahraman’a göre Türkiye’de laiklik tartışılırken Türkiye’deki sorunların kaynağının Fransa’daki laiklik anlayışının alınması olduğu savı haksızdır zira Fransa’daki laiklik anlayışı Türk laikliğine pek benzememektedir. Mehmet Kahraman, “Avrupa Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:5, Sayı:9, 2008, s. 72

Laiklik ilkesi ile ilgili son siyasi parti kapatma davası olan Adalet ve Kalkınma Partisi davasında yazılan 14.03.2008 tarihli Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın iddianamesi, söz konusu partinin laikliğe aykırı eylemleri sebebiyle kapatılması gerektiği ve kapatılmaya söz ve eylemleriyle neden olan 71 üye hakkında siyaset yasağı getirilmesi gerektiğini talep etmiştir. Anayasa Mahkemesi, Adalet ve Kalkınma Partisi'ni nitelikli çoğunluğa ulaşılamadığı için hazine yardımından yoksun bırakmıştır.⁵³⁹

Anayasa Mahkemesi “laiklik” ilkesine dayanarak verdiği kararlarda “bölünmez bütünlük” ilkesinde olduğu gibi argümantasyonunu bir şablon⁵⁴⁰ haline getirmiş kısmi değişiklikler yapsa da “laiklik” ilkesine dayanarak verdiği kapatma kararlarında aynı şablonu kullanmıştır.

i. Diyanet İşleri Başkanlığının Konumu

Türkiye’de devlet din işlerini kendi üstüne almıştır.⁵⁴¹ Din hizmetlerinin devlet tarafından yönetilmesi laikliğin Türkiye’ye özgü bir durumunu oluşturmaktadır, zira evrensel laiklik anlayışı içerisinde devletin din işlerini yürütmesi yoktur.⁵⁴² 1924 yılında kurulan ve İslam dininin Sünni anlayışına göre hareket eden Diyanet İşleri Başkanlığı⁵⁴³ 1961 Anayasası ile anayasal bir kurum haline gelmiştir (m.154). 1982 Anayasası ile bu durum devam etmiş ve düzenleme detaylandırılmıştır (m.136). 1982 Anayasası’nın 136’ncı maddesi Diyanet İşleri Başkanlığı’nı genel idare içerisinde konumlandırmaktadır.⁵⁴⁴ Anayasa Mahkemesi, Anayasa’ya paralel olarak Diyanet

⁵³⁹ Yüzde kırk yedi oy almış olan bir iktidar partisine dava açılmış olması örneği görülmemiş bir olaydır. Bu durum demokratik dünyada endişe ile karşılanmıştır. Gözler, (kriter), s. 28.

⁵⁴⁰ Şablon metni için bkz. Işık, s. 471-489.

⁵⁴¹ Başgil, Türkiye Cumhuriyeti’nde din ve devlet ilişkisini devlete bağlı din olarak tanımlamaktadır. Ona göre önceki zamanlarda yaşanan dine bağlı devlet modelinde devlet adamı dini düşüncelerden direktif alır. Devlete bağlı din modelinde ise deminkin tam aksine din kendi alanındaki umurda bile politikadan direktif almaya mecburdur. Başgil, s. 201.

⁵⁴² Tunç ve diğerleri, s. 74.

⁵⁴³ 23 Nisan 1920’de Ankara’da Büyük Millet Meclisi kurulduktan sonra oluşturulan icra vekilleri heyetinin dairelerinden yani vekaletlerden biri “Şer’iye ve Evkaf Vekaleti”ydi. Yani ilk aşamada din ve devlet işleri birbirlerinden ayrılmamıştır. 02.03.1924 tarihinde çıkarılan 429 sayılı kanun ile bu vekalet ilga edilmiş yerine Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Aynı gün çıkarılan diğer bir kanun ise ilerleyen bölümlerde değineceğimiz İnkılap Kanunlarından bir diğeri olan “Tevhid-i Tedrisat” kanunudur. Başgil, ss. 202-203.

⁵⁴⁴ “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.”

İşleri Başkanlığı'nın varlığını laikliğe aykırı bulmamıştır.⁵⁴⁵ Siyasi Partiler Kanunu'nun 89'uncu maddesi siyasi partilerin Diyanet İşleri Başkanlığının konumuna ilişkin Anayasa'nın 136'ncı maddesine aykırı davranamayacaklarını ifade etmektedir. Nitekim Anayasa Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu tarafından sözleşmeye aykırı olarak değerlendirilen ÖZDEP⁵⁴⁶ kararında⁵⁴⁷ Siyasi Partiler Kanununun 89'uncu maddesine dayanarak kapatma kararı vermiştir. Anayasa'da yapılan 1995 değişikliklerinden sonra Anayasa Mahkemesi SPK 89'uncu madde hükmünü ihmal etmiş⁵⁴⁸ ve Demokratik Barış Hareketi Partisini kapatmamıştır.⁵⁴⁹ Laiklik ilkesine aykırılık sebebiyle Milli Nizam Partisi ve Huzur Partisinden sonra hakkında dava açılan üçüncü parti Demokratik Barış Hareketi Partisi (DBHP) olmuştur. DBHP, Diyanet İşleri Başkanlığının konumunu sorgulamıştır. Bu partinin hakkında laiklik ilkesine aykırılık sebebiyle dava açılan diğer partilerden siyasi düşünce açısından farkı bulunmaktadır. DBHP, sosyalist sol siyasi düşünceye sahip bir parti olarak kurulmuştur. DBHP hakkında kapatma davası parti programında bulunan “devlet din işlerine karışmayacak, din cemaatlere bırakılacaktır” ibaresi nedeniyle açılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere DBHP kapatılmaktan tek bir oy fark ile kurtulmuştur.⁵⁵⁰

Devletin din işlerini üstüne alması ve Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması bu kurumun İslam dininin belirli bir yorumunu resmileştirilmesi eleştirilmektedir.⁵⁵¹ Nitekim Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi kararında belirttiği gibi devletin tüm inanç

⁵⁴⁵ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 21.10.1971 tarihli E.1973/53 K.1971/76 sayılı kararı, AYMKD, sayı 23, s. 47-110.

⁵⁴⁶ Laikliğe aykırı bir eylem veya eğilim göstermeyen ÖZDEP'in Diyanet İşleri Başkanlığını kaldırmak istemesi sebebiyle laikliğe aykırı görülerek kapatılmasında Anayasa Mahkemesinin dayandığı gerekçelerin hukukiliği tartışma konusu olmuştur. Zabunoğlu, s. 258.

⁵⁴⁷ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 23.11.1993 tarihli ve E:1993/1, K:1993/2 sayılı kararı.

⁵⁴⁸ Anayasa Mahkemesi üyelerinden Fulya Kantarcıoğlu, Mustafa Bumin, Yekta Güngör Özden 1995 Anayasa değişiklikleri sonrasında SPK'nın 89'uncu maddesinin geçerliğini yitirdiğini ve bu maddenin Anayasada yer alan kapatma nedenleri arasında bulunmadığını, parti programı incelendiğinde laiklik ilkesine karşıt olunmadığı, kapatma sebebi olarak gösterilen Diyanet İşleri Başkanlığının kaldırılması hususunun laikliğin kamilen tesisi amacıyla hedeflendiğini; Sacit Adalı ve Haşim Kılıç benzer şekilde SPK'nın 89'uncu maddesinin anayasal dayanaktan yoksun kaldığını ve bu hüküm yerine AİHS hükümlerinin uygulanması gerektiğini; Güven Dinçer ise yine SPK m. 89'un anayasal dayanağını yitirdiğini davanın doğrudan anayasa hükümlerine göre neticelendirilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Anayasa Mahkemesinin 22.5.1997 tarihli ve E:1996/3, K:1997/3 sayılı kararı.

⁵⁴⁹ Anayasa Mahkemesinin 22.05.1997 tarihli E:1996/3, K:1997/3 sayılı kararı, RG:02.06.2000, Sayı:24067, ss. 13-49.

⁵⁵⁰ Işık, s. 366-367.

⁵⁵¹ Erdoğan'a göre bu durum Sünni Müslüman olmayanlar kadar Sünni Müslümanların da din özgürlüğüne aykırılık oluşturmaktadır. Erdoğan, (anayasa), s. 123

gruplarına eşit mesafede bulunduğunu ve bunun Laiklik ilkesinin bir gereği olduğu görüşündedir. Bu görüşe rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı tek bir inanç grubuna (İslam dininin Ehlisünnet mezhebi) yönelik hizmet vermektedir.⁵⁵² Perinçek'e göre Siyasi Partiler Kanunundaki yasakların bir kısmı, Anayasa'daki yasakları genişleten yorumlar niteliğindedir veya bütünüyle yeni yasaklardır. Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare dışına çıkarılmasını önermenin yasaklanması da sadece bu sebeple mümkün olmamalıdır. Bir partinin bu gerekçeyle yasaklanabilmesi için aynı zamanda laiklik ilkesine aykırı bir amacın mevcut olması gerekir.⁵⁵³

ii. Zorunlu Din Dersleri

Diyanet İşleri Başkanlığının konumu gibi siyasi partilerin görüşlerinin kapatma davalarının gerekçelerinde yer bulmuş bir diğer laikliğe dair konu zorunlu din dersleridir.⁵⁵⁴ Anayasa Mahkemesi din derslerinin zorunlu olması gerektiğini savunan Milli Nizam Partisi⁵⁵⁵ ve daha sonraki tarihlerde zorunlu hale getirilmiş din derslerinin kapsamının genişletilmesi gerektiğini savunan Huzur Partisi⁵⁵⁶ hakkında kapatma kararı vermiştir. Anayasa Mahkemesinin laikliğe aykırı bulduğu bu talepler kapatma gerekçeleri arasında yer bulmuştur. Görülmektedir ki laiklikle yalnız demokratik sistemin yerine dine dayalı devlet düzeninin getirilmesi veya bunun arzulanması değil

⁵⁵² Işık, s. 377.

⁵⁵³ Perinçek, (rejim), s. 195; Aynı doğrultuda Türk'e göre şahsen Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mevcut statüsünün korunması faydalı olsa bile bunun adeta değişmez bir hüküm şeklinde Siyasi Partiler Kanunu'nda yer almasının anlamı yoktur. Bu statünün değişmesini talep eden siyasi partiler çıkabilmelidir. bkz. Türk, (hukuk), s. 419.

⁵⁵⁴ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 109-110.

⁵⁵⁵ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 20.5.1971 tarihli E.1971/1, K.1971/1 sayılı kararı, AYMKD, sayı 9, s. 3 vd.

⁵⁵⁶ Anayasa Mahkemesi davanın esasını değerlendirirken "Anayasanın 24. maddesinin dördüncü fıkrasında ifadesini bulan "din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır, bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır" yolundaki kural, Atatürk ilke ve inkılaplarıyla daha açık bir anlatımla Türk Devrimleriyle birlikte ele alınıp değerlendirilmelidir. Çünkü, Türk Devrimi, Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen ulusal bağımsızlığın ve çağdaşlaşma hareketinin adıdır ve bu düşünce sistemi 1982 Anayasasının temel dayanağını ve felsefesini oluşturmuştur. Anayasamızın kabul ettiği lâiklik ilkesi, soyut bir kavram değil, Devletin, hukukun ve eğitimin lâikleşmesini içeren sistemler topluluğudur. Bu nedenledir ki Anayasamızın 24. maddesinin dördüncü fıkrası hükmüne başka manalar izafe etmek, Atatürkçü düşünceye ve Türk Devrimine ters düştüğü kadar bizzatıhi hükmün açık olan ve yoruma elverişli bulunmayan beyanına ve ayrıca bilimsel özerkliği ilke olarak benimseyen Anayasa kurallarına da aykırı olur." İfadelerini kullanarak zorunlu din derslerini Türk Devrimi'nin bir parçası olarak kabul etmiştir. Anayasa Mahkemesinin 25.10.1983 tarihli E.1983/2, K.1983/2 sayılı kapatma kararı, RG. 15.10.1984-18546.

dine dayalı devlet düzenine yol açacağı düşünülen devlet alanı içerisinde dinle ilişkili özelliklere yer verilmesinin önü kesilmiştir.⁵⁵⁷

iii. İnkılap Kanunlarına Aykırılık

1961 Anayasası'nda başlığı "Devrim Kanunlarının Korunması" (m.153) olan hükmün, 1982 Anayasası'nda ise "İnkılap Kanunlarının Korunması" başlığıyla (m.174) karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu hükme göre:

Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılap kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz.

2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nda inkılap kanunlarına aykırılık "Atatürk İlke ve İnkılaplarının ve Laik Devlet Niteliğinin Korunması" başlığında yasaklanmıştır. Bu düzenlemelere bakıldığında Anayasa'daki düzenlemeleri aşan bir yasaklamanın yapıldığı görülmektedir.⁵⁵⁸ Siyasi Partiler Kanununa göre siyasi partiler, Anayasa'nın 174'üncü maddesinde yer alan "inkılap kanunları"na aykırı amaç güdemez ve faaliyette bulunamazlar (m.84).⁵⁵⁹ Bu konuda örnek olarak, kuruluşundan altı gün sonra hakkında kapatma davası açılan Huzur Partisi gösterilebilir. Partinin programında bulunan; "Dil çalışmaları için Çağatay, Azeri, Uygur ve Oğuz olmak üzere, dört ana Türk lehçesinin ve bu lehçelerdeki kelime köklerinin incelenmesine

⁵⁵⁷ Bozdağ, s. 145.

⁵⁵⁸ Akartürk, s. 177.

⁵⁵⁹ 1982 Anayasası'nın 174'üncü maddesinde ve 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanununun 84'üncü maddesinde koruma altına alınan "İnkılap Kanunları" şu şekildedir:

- “1. 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu;
2. 25 Teşrinisani 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun;
3. 30 Teşrinisani 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun;
4. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medeni nikah esası ile aynı kanunun 110 uncu maddesi hükmü;
5. 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun;
6. 1 Teşrinisani 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki hakkında Kanun;
7. 26 Teşrinisani 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına dair Kanun;
8. 3 Kanunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.”

tarafımız. Keza tekamülü için önce alfabenin geliştirilmesinde zaruret görüyoruz. Dokuz heceli Türk alfabesine dokuzuncu sesli harf koymak istiyoruz.” ifadeleri “Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkında Kanun”a aykırı bulunmuştur.⁵⁶⁰ Yine partinin programında yer alan din eğitiminin batılı ülkelerdeki örneklerle uygun olarak yapılması, gençliğin sapkın ideolojilerden korunması, eğitimin ülkenin kendine özgü dini ve ahlaki değerlerine uygun olarak yapılması, eğitim ve öğretimin sosyalist ülkelerdeki gibi laik olması yönündeki ifadeler Anayasa’nın laiklik anlayışına uygun bulunmamıştır.⁵⁶¹

Refah Partisi’nin kapatılması gerekçeleri arasında da “inkılap kanunlarına aykırılık” gerekçesinin bulunduğu görülmektedir. İnkılap kanunlarına aykırı kisvelerdeki kişilerin başbakanlık konutuna davet edilmesi ve bu durumun bu kişileri devlet katında kabul edilen kişiler görüntüsü oluşturması Anayasa Mahkemesine göre laik düzenin reddi anlamına gelmektedir.⁵⁶² Burada ihlal edildiği düşünülen inkılap kanunu “3 Kanunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun”dur.

iv. Hukukun Din Kurallarına Dayandırılması

Laik hukuk deyince bundan dini olmayan ve esaslarını dinden almayan hukuk, laik devlet deyince ise dini akide ve esaslara dayanmayan devlet anlaşılmalıdır.⁵⁶³ Bu tanımdan hareketle devletin laik niteliğinin korunabilmesi için hukukun din kurallarına dayandırılmaması gerekmektedir. Nitekim laikliğin korunması kapsamında yer alan yasaklardan biri de hukukun, devletin temel düzeninin din kurallarına dayandırılması yasağıdır. “Devletin temel nizamını dini esaslara uydurma” amacının laiklik ilkesine aykırılığına laiklik sebebiyle kapatma kararlarının gerekçelerinde tarafından hep yer verilmiştir.⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ Anayasa Mahkemesinin 25.10.1983 tarihli E:1983/2, K:1983/2 sayılı kararı, AMKD, sayı:20, s. 362.

⁵⁶¹ Zabunoğlu’na göre zorunlu din derslerini öngören bir anayasanın eğitimin dini ve ahlaki değerlere önem veren bir şekilde yapılmasıyla uyumlayacağını düşünülmesini anlamak güçtür. Zabunoğlu, s. 261.

⁵⁶² Anayasa Mahkemesinin 26.01.1998 tarihli ve E:1997/1, K:1998/1 sayılı kararı

⁵⁶³ Başgil, s. 162.

⁵⁶⁴ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 20.5.1971 tarihli E:1971/1, K:1971/1 sayılı kararı, AMKD, Sayı:9, s. 67-68; Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 25.10.1983 tarihli E:1983/2, K:1983/2 sayılı karar, AMKD, Sayı:20, s. 35-374; Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.1.1998 tarihli E:1997/1, K:1998/1 sayılı karar, AMKD, Sayı:34, C.II, s. 1035.

Anayasa Mahkemesi Refah Partisi hakkında verdiği kapatma kararında devlet düzenine dinin hakîm olamayacağı konusunda aynen şu cümleleri kullanmıştır:

*Lâik düzende, özgün bir sosyal kurum olan din, devlet kuruluşuna ve yönetimine egemen olamaz. Devlete egemen ve etkin güç, dinsel kurallar ve gerekler değil, akıl ve bilimdir. Din, kendi alanında, vicdanlardaki yerinde, Tanrı-insan arasındaki inanç olgusudur. Kişinin iç-inanç dünyasının düzenleyicisi olan dinin, devlet işlerinde yasal düzenlemelerin kaynağı ve dayanağı olması düşünülemez.*⁵⁶⁵

İnsel'e göre bir dini pratiğin ve onun ahlak kurallarının, devletin kuralları haline getirilmesi, dini pratiğin anayasal olarak düzenlenmesi ve toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen ahlaki değerler kisvesi altında, dini kuralların resmileştirilmesi sahici ve yakın bir tehlike olmuştur.⁵⁶⁶

v. Refah Partisi Hakkında Verilen Kapatma Kararı

Refah Partisi'nin öncülü olarak kabul edilen Milli Selamet Partisi 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra kapatılmıştır. Milli Güvenlik Konseyince siyasi partilerin yeniden kurulup faaliyete geçmelerine izin verildikten sonra 19 Temmuz 1983'te Ali Türkmen başkanlığında Milli Selamet Partisi'nin görüşlerini benimseyen Refah Partisi (RP) kuruldu. Milli Güvenlik Konseyi (MGK) partinin kurucularını birden fazla kez veto etmiştir. Bu sebeple parti kadrosu hukuki açıdan ön görülen süre içerisinde tamamlanamadığından 1983 seçimlerine Refah Partisi katılamamıştır. Daha sonra parti başkanlığına kurucular arasındaki Ahmet Tekdal getirilmiştir. 6 Eylül 1987 yılında yapılan referandum ile eski siyasi parti liderlerinin siyaset yasakları kaldırılınca, 11 Ekim 1987'de MSP eski genel başkanı Necmettin Erbakan, Refah Partisi'nin başına geçmiştir.⁵⁶⁷ Refah Partisi hakkında kapatılması istemiyle 21.5.1997 tarihinde Anayasa Mahkemesi nezdinde dava açılmıştır. Cumhuriyet Başsavcılığının hazırlanan iddianamede davaya dayanak olarak gösterilen delilleri sırasıyla

⁵⁶⁵ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.01.1998 tarihli E.1997/1, K.1998/1 sayılı kararı, AYMKD, Sayı:34/2, s. 1035.

⁵⁶⁶ Ahmet İnsel, **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 131.

⁵⁶⁷ Kerem Altıntop, **Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler Tarihi**, EZR Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 75.

incelediğimizde karşımıza ilk olarak yükseköğrenim kurumlarındaki “başörtüsü” meselesi çıkmaktadır. İddianame aynen şu ifadeleri kullanmaktadır:

Genel Başkan Necmettin Erbakan dahil, Refah Partisi’nin tüm yöneticileri, kendilerine oy getirdiği inancıyla hemen her konuşmalarında okullarda ve hatta devlet dairelerinde başörtüsü ile öğrenim görme ve çalışmanın Anayasal bir hak olduğunu ısrarla iddia ederek halkı kışkırtmışlar, eylemler düzenlemişler, hatta Genel Başkan Erbakan ‘İktidar olduklarında rektörlerin başörtüsüne selam duracağını’ bir seçim konuşmasında ileri sürebilmiştir.

İkinci delil olarak Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan’ın bir konuşmasında çok hukuklu bir sistemi savunması gösterilmiştir. Üçüncü delil olarak ise adil düzen savunusu gösterilmiştir. Dördüncü delil olarak Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan’ın Müslümanlıkla Refah Partili olmayı özdeşleştiren bir konuşmasına yer verilmiştir. Beşinci delil bazı tarikat liderlerinin Başbakanlık konutunda ağırlanmasıdır. Altıncı delil olarak çeşitli parti üyelerinin laikliğe aykırı olduğu düşünülen konuşmalarına yer verilmiştir. Yedinci delil olarak bu tip konuşmaların partinin merkez organlarınca reddedilmemesi yani zımnen benimsenmesi gösterilmiştir. İddianame son olarak dini eğitim konusunda Refah Partisinin laikliğe aykırı bir tutum içerisinde olduğunu iddia ederek sonlanmaktadır.⁵⁶⁸ Anayasa Mahkemesi, Refah Partisi hakkında kapatma kararı verirken laiklik karşıtlığının odağı olmasını gerekçe göstermiştir. Anayasa Mahkemesinin bu gerekçeye ilişkin delilleri özetle şunlardır; Refah Partisi genel başkanı Necmettin Erbakan’ın üniversitelerde başörtüsü serbestliği olması yönündeki açıklamaları, “Çok-hukukluluk” esasına dayanan hukuk sistemini savunması, tarikat önderlerine başbakanlık konutunda iftar daveti vermesi⁵⁶⁹; Refah Partisi genel başkan yardımcısı Şevket Kazan’ın irticai faaliyet suçlaması nedeniyle tutuklanan bir belediye başkanını ziyaret etmesi; Bir diğer genel başkan yardımcısı Ahmet Tekdal’ın hac ziyaretinde yapmış olduğu konuşma; Çeşitli Refah Partililerin kamuoyunda tepki alan açıklamaları.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Vural Savaş, **İrtica ve Bölücülüğe Karşı Militan Demokrasi**, 12 Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, ss. 223-231.

⁵⁶⁹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 9.01.1998 tarihli ve E:1998/2, K:1998/1 sayılı kararı.

⁵⁷⁰ Işık, s. 371-372.

e. Sınıf veya Zümre Diktatörlüğünün Yasaklanması

Sınıf ve zümre diktatörlüğü kurma amacını gütmek 1982 Anayasası'nın yasakladığı amaçlardan biridir. 1982 Anayasası'nın 68'inci maddesinin eski 4'üncü fıkrasında “sınıf ve zümre egemenliği” olarak yer alan bu yasak 1961 Anayasası döneminde Anayasa'da yer almamıştır.⁵⁷¹ Parti kelimesi, kelimenin dilbilimsel kökeni yukarıdaki bölümlerde ifade edildiği gibi, doğal olarak, toplumun bir bölümünü ifade etmektedir. Dolayısıyla siyasi partilerin ister istemez toplumsal bazı grupları temsil etmesi sonucu doğacaktır. Bu nedenle parti olgusu toplumsal bir gerçeklik olarak bir miktar bölünmeyi beraberinde getirecektir. Bu bölünme partiler demokrasisinin doğasında olan bir bölünmedir. Siyasi partilerin kurulduğu zamanlarda bu bölünmeye yönelik tepkiler olsa da bu bölünmenin modern demokrasilerin bir parçası olduğu ve korkulmaması gerektiği unutulmamalıdır. Anayasa ve SPK bazı bölünmeleri çoğulculuğun gereği olarak görürken milleti bölen ırk, din, tarikat, kişi, aile temelli bölünmeleri yasadışı kabul eder.⁵⁷² Bu hususun anlamlandırılmasında egemenlik ve iktidar kavramlarının farklılığının öncelikle anlaşılması önem arz etmektedir. Egemenlik sürekli ve değişmez bir anlamı çağrıştırırken, iktidar dönemsel olarak değişebilen ve mutlak tahakküme dayanmayan bir olgudur. 1982 Anayasası sosyal sınıfları inkâr eden bir tutum içerisinde değildir. Elbette toplumda sınıflar olabilir ve bu sınıfları temsil eden partiler iktidarın paydaşı olabilirler ancak bir siyasi parti herhangi bir sınıf ya da zümrenin egemenliği ve diğer sınıfların iktidarının mutlak olarak önlenmesi amacını güdemaz.⁵⁷³ Anayasa Mahkemesi bu doğrultuda sınıf tahakkümü ve diktatörlük anlayışlarının anayasal korumaya sahip olamayacakları görüşündedir.⁵⁷⁴

⁵⁷¹ Daver'e göre bu eklemenin yapılmış olması Anayasa Mahkemesinin görevini yapmasına açıklık ve aydınlık getirmiştir. Bu ekleme ile daha önceki dönemlerde mevcut olan bir boşluk kapatılmıştır. Bülent Daver, “Anayasa Mahkemesi Kararları Açısından Siyasal Partiler: Birkaç Örnek Olay”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı:2, Ankara, 1986, s. 121.

⁵⁷² Perinçek, s. 199-201.

⁵⁷³ Özbudun, (anayasa), s. 95-96.

⁵⁷⁴ Anayasa Mahkemesinin 29.9.1965 tarihli, E.1963/173, K.1965/40 sayılı kararı, AYMKD, Sayı:4, s. 300.

2. Siyasal Partilerin Örgütlenme ve Çalışmalarına İlişkin Yasaklar

1982 Anayasası yargı mensupları ve işçi niteliği taşıyanlar dışındaki kamu görevlisi ve memurlarla yükseköğrenim öncesindeki öğrencilerin siyasi partilere üye olmasını yasaklamıştır. Siyasi partilerin çalışmalarına ilişkin olarak ise demokrasiye aykırı faaliyetlerde bulunma ve ticari girişimlerde bulunma 1982 Anayasası tarafından yasaklanmıştır. Siyasi partilerin mali hareketleri amaçlarına uygun olmak zorundadır. Yine 1982 Anayasası 69’uncu maddenin 7’nci fıkrası kapatılan siyasi partilerin başka adlar altında yeniden kurulmasını yasaklamıştır. Kapatılmış partilerin sembolleri kurulan yeni bir partide kullanılamaz. Bu doğrultuda temelli kapatılmış bir siyasi partinin, kapatılmasına sebebiyet vermiş üyeleri temelli kapatma kararının Resmî Gazete’de gerekçeli olarak yayımlanmasından sonraki beş yıl boyunca bir partide görev alamazlar (m. 69/8).

a. Ticari Faaliyete Girişme Yasağı

1995 Anayasa değişikliği ile 1982 Anayasası’nın 69’uncu maddesinin 2’nci fıkrasına “Ticari faaliyetlere girişme” yasağı eklenmiştir. Bu değişikliğe paralel şekilde 4445 sayılı kanun ile SPK’da yapılan değişiklikle SPK’nın 67’nci maddesine de “Ticari faaliyet” yasağı hüküm altına alınmıştır.⁵⁷⁵ Bu yasağın kapsamına sadece dar manada ticaret hukukundaki “ticari iş” ve “ticari işletmelerin işletilmesi” değil bunların dışındaki esnaf faaliyetlerini de içerecek şekilde geniş anlamda kâr amacı güden faaliyetler de girmektedir. Bunun tersi kabul edilecek olursa partilerin amaç ve faaliyetlerini aşan bir ticari faaliyet alanı açılmış olur. Bu durum siyasi partilerin amaçlarıyla bağdaşmayacaktır.⁵⁷⁶ SPK’nın 67’nci maddesi ticari faaliyete girişmenin yanı sıra “kredi ve borç alma” yasağını da öngörmektedir. SPK’nın 68’inci maddesinde⁵⁷⁷ ise siyasi partilerin gayrimenkul satın alımları sınırlanmıştır. Buna göre

⁵⁷⁵ SPK’nın 67’nci maddesi şu şekildedir:

“(Değişik birinci cümle: 12/8/1999 - 4445/8 md.) Siyasi partiler ticari faaliyette bulunamazlar, kredi veya borç alamazlar. Ancak, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 66 ncı maddenin 1 ve 3 üncü fıkralarında gösterilenler dışında kalan gerçek ve tüzelkişilerden kredili veya ipotek karşılığı mal satın alabilirler”

⁵⁷⁶ Küçük, s. 319.

⁵⁷⁷ SPK’nın 68’inci maddesi şu şekildedir:

siyasi partiler faaliyetlerini gerçekleştirmek ve ikametlerini gerçekleştirmek dışında taşınmaz mal edinemez. Siyasi partiler asıl amaçlarını gerçekleştirmelerine yardımcı olacak şekilde sahip oldukları taşınmaz mallardan gelir elde edebilirler. Öte yandan SPK'nın 72'nci maddesinde⁵⁷⁸ siyasi partilerin üyeleri dahil her çeşit gerçek veya tüzel kişiye borç vermesi de yasaklanmıştır.

b. Yabancıardan Yardım Alma Yasağı

Siyasi partilerin yabancı gerçek veya tüzel kişilerle uluslararası kuruluşlardan maddi yardım almaları yasaktır. Bu yasağa aykırı davranan siyasi partiler kapatılacaklardır. Koçak'a göre siyasi partilerin uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyruğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden yardım alması hususu devletin bağımsızlığının korunması ilkesi çerçevesinde kalmaktadır.⁵⁷⁹ 1982 Anayasası'nın 69'uncu fıkrasının eski 8'inci fıkrası yabancıardan yardım alma yasağı kapsamına “Türk uyruklığında olan yabancı devletlerdeki dernek ve gruplar”ı da almaktaydı. Ayrıca “bunlardan emir alamazlar ve bunların Türkiye'nin bağımsızlığı ve ülke bütünlüğü aleyhindeki karar ve faaliyetlerine katılamazlar.” şeklinde bir yasak mevcuttu. 1995 Anayasa değişiklikleri ile anılan yasaklar kaldırılmıştır. Yine eski fıkra da yer alan “dernek ve gruplar” ibaresi yerine “gerçek ve tüzel kişiler” ibaresi getirilmiştir. Bu doğrultuda Siyasi Partiler Kanununun ilgili maddesi değiştirilmiştir (m.79/c). Öte yandan Anayasa'nın 69'uncu maddesinin yeni 9'uncu fıkrasında artık bulunmayan “...bunlardan emir alamazlar ve bunların Türkiye'nin bağımsızlığı ve ülke bütünlüğü aleyhindeki karar ve faaliyetlerine katılamazlar” biçimindeki hükmü SPK'da korunmaktadır.⁵⁸⁰

“Siyasi partiler, ikametleri ile amaç ve faaliyetleri için gerekli olanlardan başka taşınmaz mal edinemezler. Partiler, amaçları içinde olmak şartıyla sahip oldukları taşınmaz mallardan gelir sağlayabilirler.”

⁵⁷⁸ SPK'nın 72'nci maddesi şu şekildedir:

“Siyasi partiler, üyelerine ve diğer gerçek ve tüzelkişilere hiçbir şekilde borç veremezler.”

⁵⁷⁹ Koçak, s. 143.

⁵⁸⁰ Akartürk'e göre mevcut durum kısmen anayasaya aykırıdır. Akartürk, s. 207.

3. Kapatılan Bir Partinin Başka Bir Adla Yeniden Kurulması Yasağı

Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 8'inci fıkrasında temelli kapatılan bir partinin başka bir ad altında yeniden kurulması yasaklanmıştır. Bu hüküm Anayasa'ya 1995 Anayasa değişiklikleri ile eklenmiştir. Daha sonra 4445 Sayılı Kanun ile SPK'nın 95'inci maddesine de benzer bir hüküm getirilmiştir. Küçük'e göre Anayasa'daki bu yasak hükmü tamamen soyuttur ve belirgin değildir. SPK'ya aktarılırken bir somutlaştırma ve belirginleştirme de yapılamamıştır. Bu tip belirginlikten uzak bir düzenleme siyasi partilere ilişkin güvenceyi ve hukuk güvenliğini tehlikeye sokmaktadır. Zira kişisel görüş ve anlayışlara göre hüküm hakkında farklı çıkarımlar yapılması mümkündür.⁵⁸¹

4. Siyasi Partiler Kanunu 78 ila 96 Maddelerindeki Yasaklar

Siyasi Partiler Kanunun 78 ila 96 maddelerinde Anayasa'da yer alan yasaklara yer vermenin ötesinde kimi bazı yasaklara da yer verilmiştir.⁵⁸² 2003 yılında yapılan Siyasi Partiler Kanunu değişikliğiyle, Anayasa'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasındaki ve 69'uncu maddesinin 10'uncu fıkrasındaki hükümler dışında kalan yasaklar nedeniyle siyasi partilerin kapatılmasının önüne geçilmiştir. Anayasa'nın değiştirilen hükümlerine göre bu yasaklara ilişkin sadece devlet yardımından yoksun bırakma müeyyidesi öngörülmüştür. Anayasa Mahkemesinin 2009 yılında verdiği

⁵⁸¹ Küçük, ss. 330-331.

⁵⁸² Bu yasakları şu şekilde sıralayabiliriz: Demokratik Devlet düzeninin korunması ile ilgili yasaklar (m.78), Bağımsızlığın korunması (m.79/a), Devletin tekliği ilkesinin korunması (m.80), Azınlık yaratılmasının önlenmesi (m.81), Bölgecilik ve ırkçılık yasağı (m.82), Eşitlik ilkesinin korunması (m.83), Atatürk ilke ve inkılaplarının korunması (m.84), Atatürk'e saygı (m.85), Laiklik ilkesinin korunması halifeliğin istenmeyeceği (m.86), Dini ve dince kutsal sayılan şeyleri istismar yasağı (m.87), Dini gösteri yasağı (m.88), Diyanet İşleri Başkanlığının yerinin korunması (m.89), Tüzük ve programlar ile parti faaliyetlerine ilişkin sınırlamalar (m.90), Parti içi çalışmaların demokrasi esaslarına uygun olma zorunluluğu (m.93), Üniforma giydirmeye ve güvenlik kuvvetlerinin görevlerini üstlendirmeye yasağı (m.94), Kapatılan siyasi partiler ve mensuplarının durumu (m.95), Kullanılmayacak parti adları ve işaretler (m.96).

kararla⁵⁸³ bu müeyyide de iptal edilmiştir bu sebeple bu kapsamdaki siyasi partilere yalnızca ihtar verilebilmektedir.⁵⁸⁴

Türk'e göre siyasi partilerle ilgili yasaklama ve yaptırımlar Anayasa'daki partiler için konulan yasakların ötesine geçmemelidir. Özellikle parti kapatmalara ilişkin yasakların çok açık, belirgin, farklı yorumlara elverişli olmayan bir biçimde konması gerekmektedir. Bu gerekliliğin sebebi bu yasakların bir nevi siyasi partiler hukukunun ceza normları olmasıdır. Siyasi partilerin güvenilirliği ve siyasi hayatın güvencesi olarak yasakların açık ve belirgin olması gerekir.⁵⁸⁵

D. Siyasi Partilerin Türk Anayasa Mahkemesi Tarafından Kapatılması

Türkiye'de siyasi partilerin 1961 Anayasası'ndan sonra kurulan Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmaları⁵⁸⁶ üç ana ekseninde olmuştur. Bu üç eksenin ilkini teknik nedenlerle kapatılan partiler oluşturmaktadır. Bu teknik nedenlere iki genel seçime katılamama, istenen evrakların verilememesi, parti adının yasaklı olması gibi durumlar örnek verilebilir. İkinci eksen ise yukarıdaki bölümlerde değinildiği gibi

⁵⁸³ Adalet ve Kalkınma Partisi ve Türkiye Komünist Partisi'nin kapatılması hakkındaki davalara bakan Anayasa Mahkemesi, davada uygulayacağı 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 104'üncü maddesinin ikinci fıkrasının ikinci tümcesinin iptali için norm denetimine başvurmuştur. Yapılan yargılamada ilgili tümce Anayasa'ya aykırı bulunarak iptal edilmiştir. SPK'nın 104'üncü maddesi bu karardan önce şu şekildedir: "MADDE 104- (Değişik 1. fıkra: 4445 - 12.8.1999) Bir siyasi partinin bu Kanunun 101 inci maddesi dışında kalan emredici hükümleriyle diğer kanunların siyasi partilerle ilgili emredici hükümlerine aykırılık halinde bulunması sebebiyle o parti aleyhine Anayasa Mahkemesine, Cumhuriyet Başsavcılığınca re'sen yazı ile başvurulur.

(Değişik 2. fıkra: 4778 - 2.1.2003/m.12) Anayasa Mahkemesi, söz konusu hükümlere aykırılık görürse bu aykırılığın giderilmesi için ilgili siyasi parti hakkında ihtar kararı verir. Bu yazının tebliği tarihinden itibaren altı ay içinde aykırılık giderilmediği takdirde, Cumhuriyet Başsavcılığı o siyasi partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılması için Anayasa Mahkemesine re'sen dava açabilir." Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 11.6.2009 tarihli ve E. 2008/5, K. 2009/81 sayılı kararı.

⁵⁸⁴ Bu yasakların büyük kısmı demokrasiyle bağdaşmamaktadır. Bir kısmı ise 1995 ve 2001 Anayasa değişiklikleri ile Anayasa'ya aykırı veya uyumsuz hale gelmiştir. Atar, s. 90-94.

⁵⁸⁵ Türk, (hukuk), s. 419.

⁵⁸⁶ Anayasa Mahkemesinin siyasi partileri kapatma yetkisine sahip olması Yüksek Mahkemenin siyasi hayattaki etkisinin belirgin örneğini oluşturur. Bu durum geniş taraftar kitlesine sahip bir siyasi partinin kapatılmasının güçlüğü düşünüldüğünde daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan siyaset yapma ile siyaseti etkileme farklı olgulardır. Bu bakımdan Anayasa Mahkemesi siyaset üreten değil görev ve yetkilerinden dolayı siyaseti etkileyebilen bir yargı organıdır. Hasan Tunç, "Anayasa Mahkemesinin Siyasi Yapısı", Prof. Dr. Coşkun Üçok'a Armağan, Cilt 2, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ocak-Haziran 1989, Sayı:2, s. 223

devletin bölünmezliği ilkesine aykırı bulunan partilerin kapatılması oluşturur. Üçüncü eksen ise laiklik karşıtlığı sebebiyle kapatılan partilerden oluşmaktadır.⁵⁸⁷

Siyasi partileri Anayasa Mahkemesinin denetimine bağlayarak onları demokrasiye zarar veren kuruluşlar haline gelmeleri önlenmeye çalışılmıştır. Bu tedbirin kendisinin demokrasiye zarar vermekte olduğunu savunanlar olduğu gibi tam aksi yönde görüş beyan edenlerde hep olmuştur.⁵⁸⁸ Tanör ve Yüzbaşıoğlu'na göre Türkiye'de başta Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu olmak üzere hukuki düzenlemelerde siyasi partilerle ilgili faaliyet kısıtlamaları ve yasaklamalarının diğer pek çok demokratik ülkeye göre oldukça geniş tutulduğu görülmektedir. Anayasa Mahkemesinin bu yasakları uygulamadaki atılğan tavrı ve çok sayıda siyasi parti hakkında kapatma kararı vermesi sonucunda Türkiye'deki siyasi partiler yelpazesi oldukça daralmıştır. Bu durumun militan demokrasinin sınırlarını geçerek kimi zaman anti-demokrasiye yaklaştığı söylenebilir.⁵⁸⁹

Parti yasakları “tüzük ve programa dayalı aykırılık” ve “eyleme dayalı aykırılık” olarak iki kaynaktan beslenmektedir.⁵⁹⁰ Siyasi partilere ilişkin yasaklar bölümünde tüzük ve programa dayalı aykırılıklar detaylarıyla incelenmiştir. Eyleme dayalı aykırılıklar sebebiyle bir siyasi partinin kapatılması için “odak olma” hali şart olarak aranmaktadır. İlerleyen başlıklarda “odak olma” halinin detaylarına değinilecektir.

1. Kapatılmış Parti Kavramı ve Kapatma Nedenleri

Kapatılmış parti Anayasa'nın koyduğu yasakları çiğnemesi sebebiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatma yaptırımıyla karşı karşıya bırakılmış partidir. Buradan hareketle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmayan örneğin 1980 darbesi sonrasında feshedilen partiler, kapatılmış parti tanımına dahil edilemez.⁵⁹¹ Feshedilen

⁵⁸⁷ Yener Lütfü Mert, **Cumhuriyet Döneminde Kapatılan Siyasi Partiler**, İlkim Yayınları, Ankara, 2008, ss. 93-94.

⁵⁸⁸ Bu konudaki farklı görüşler için bkz. Özkan Tikveş, **Anayasa Hukuku Dersleri**, Birinci Cilt, Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi Yayınları, İzmir, 1976, s. 231-235.

⁵⁸⁹ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 99.

⁵⁹⁰ Akartürk, s. 299.

⁵⁹¹ Koçak, s. 132; Perinçek, s. 116-117.

partilerde olağanüstü bir yönetimin yasama tasarrufu söz konusu olmuştur.⁵⁹² Kapatılmış parti ise Anayasa Mahkemesi tarafından bir yargı kararı ile kapatılmış partidir.⁵⁹³ Bir siyasi partinin nasıl kapatılmış parti haline geleceği Anayasa tarafından tanımlanmıştır. Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 4'üncü fıkrasında "Siyasi partilerin kapatılması, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır." denilmektedir. Anayasa'nın 149'uncu maddesinin 4'üncü fıkrasının değiştirilmeden önceki hükmünde var olan temelli kapatma ve kapatma kavramları artık özdeş kavramlardır, zira 2010 değişiklikleriyle bu iki kavram arasındaki fark ortadan kaldırılmıştır.⁵⁹⁴

a. Parti Tüzük ve Programının Anayasa'daki Yasaklara Aykırılığı

Anayasa 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasındaki kapatma nedeni, herhangi bir eylem veya işlem aramadan parti program veya tüzüğünü Anayasaca uygun görülmeyen ilkelere sahip olması durumunda var kabul edildiği için teorik bir kapatma nedenidir ve teorik olması sebebiyle eleştirilmektedir.⁵⁹⁵ Anayasa'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasındaki belirtilen yasaklara aykırı ifadelerin bulunması kapatma kararı verilmesi için yeterli bulunmaktadır. Anayasa başka bir şart aramamaktadır. Bu noktada aykırı ifadenin hukuksal değerlere açık bir aykırılık içerisinde bulunması aranmalıdır. Anayasa'da güvenceye alınmış hukuki değerlere yönelik tehdidin somutlaşmasına gerek kalmayacak düzeyde bir aykırılık olmaması halinde bu tehlikelerin somutlaşması beklenmelidir.⁵⁹⁶

⁵⁹² Milli Güvenlik Kurulu'nun çıkartmış olduğu 16.10.1981 tarih ve 2533 sayılı Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun ile, 12.09.1980 tarihinden önce kurulmuş olan ve Milli Güvenlik Kurulu'nun 7 Nolu Bildirisi ile faaliyetleri yasaklanmış olan tüm siyasi partiler ve bunlara ait organlar, temsilcilikler ile her türlü yan kuruluş feshedilmiştir. Bu yapılara ait tüm taşınır, taşınmaz mal varlığı hazineye devredilmiştir. Yine bu kanunla 1961 Anayasası döneminde yürürlükte bulunan 13.07.1965 tarihli ve 648 sayılı Siyasi Partiler Kanunu da yürürlükten kaldırılmıştır. RG:16.10.1981 Tarih ve 17486 sayılı kanun

⁵⁹³ Koçak, s. 133.

⁵⁹⁴ Teziç, (anayasa), s. 399.

⁵⁹⁵ Yanık, (hukuk), s. 147.

⁵⁹⁶ Tunç ve diğerleri, s. 130.

b. Anayasa'ya Aykırı Eylemlerin Odağı Haline Gelme

(1) Genel Olarak Odak Olma

Anayasa 68'inci maddenin 4'üncü fıkrasındaki düzenlemeye aykırı eylemlerinden dolayı bir siyasi partinin kapatılabilmesi için ayrıntılı şekilde şartlar getirmiştir. Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 4'üncü fıkrasına göre bir siyasi partinin 68'inci maddenin 4'üncü fıkrasına aykırı eylemlerinden dolayı kapatılabilmesi için o siyasi partinin bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak olması şartı aranmaktadır.⁵⁹⁷ Anayasa'ya 1995 değişiklikleriyle girmiş⁵⁹⁸ olan odak kavramı 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ile Anayasa'da daha detaylı olarak açıklanmış ve Anayasa Mahkemesinin takdir hakkı sınırlandırılmıştır.⁵⁹⁹

Odak kavramı isim olarak “Bir ışık veya ısı kaynağından yayılan ışınların toplandığı yer, mihrak, fokus” anlamını taşır. Ancak anayasa hukukunun konusu olan

⁵⁹⁷ Anayasanın odak olmayı düzenleyen 68'inci maddesinin 6'ncı fıkrası şu şekildedir:

“Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. (Ek cümle: 3/10/2001-4709/25 md.) Bir siyasi parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.”

⁵⁹⁸ 1995 Anayasa değişikliklerine kadar Anayasada “odak olma” ile ilgili bir hüküm bulunmamaktaydı. Öte yandan Siyasi Partiler Kanunun 103'üncü maddesi şu şekilde bir düzenleme içeriyordu:

“Bir siyasi partinin, bu Kanunun 78 ila 88 ve 97. Maddeleri hükümlerine aykırı fiillerin işlendiği bir mihrak haline geldiğinin sübuta ermesi halinde, o siyasi parti Anayasa Mahkemesince kapatılır.”

“Bir siyasi partinin yukarıdaki fıkrada yazılı fiillerin mihrakı haline geldiği, 101. Maddenin (d) bendinin uygulanması sonucunda bu fiillerin kesif olarak işlenmesinin o partinin büyük kongre, merkez karar ve yönetim kurulu veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu yahut bu grubun yönetim kurulunca zımnen veya sarahaten benimsendiğinin sübuta ermesiyle olur.”

Mihrak olma hali ile 1995 Anayasa değişikliği ile Anayasaya giren odak olma hali arasındaki uyumsuzluk sorunu Refah Partisi hakkında açılan kapatma davasında davaya bakmakta olan mahkeme sıfatıyla Anayasa Mahkemesi'nce ön sorun olarak ele alınmıştır. Anayasa Mahkemesi davada uygulanacak olan 103/2 maddesini Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 6'ncı fıkrasına aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesinin 9.01.1998 tarihli ve E:1998/2, K:1998/1 sayılı kararı.

12.08.1999 tarihli ve 4445 sayılı uyum Kanun ile 103'üncü maddenin birinci ve iptal edilen ikinci fıkrası yerine kanun koyucu “odak” kavramını tanımlayan yeni bir hüküm ihdas etmiştir. Bu yeni düzenleme de Fazilet Partisi'nin kapatılması davasında Anayasa Mahkemesi tarafından yine Anayasaya aykırılık gerekçesiyle iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesinin 22.12.2000 tarihli ve E:2000/86, K:2000/50 sayılı kararı

Siyasi Partiler Kanunundaki odak tanımının tekrar iptal edilmesi karşısında kanun koyucu odak kavramının Anayasaya yerleştirmiştir. 3.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanun ile Anayasa'nın 6'ncı fıkrasına odak kavramını tanımlayan cümle eklenmiştir.

⁵⁹⁹ Fendoğlu, s. 428.

odak kavramı, TDK sözlüğündeki mecaz anlamına daha yakın bir anlamda kullanılmaktadır. TDK’da odak kelimesinin mecaz anlamı “Herhangi bir düşüncede, nitelikte olan kimselerin kaynağı veya bir şeyin toplandığı, yoğunlaştığı yer” olarak kendine yer bulmaktadır.⁶⁰⁰ Anayasa hukukunda odak kavramı ise bir siyasi partinin kapatılabilmesi için Anayasa’ya aykırı eylemlerin söz konusu siyasi partide yoğun bir şekilde işlenmesi hatta partinin o faaliyetin merkezi haline gelmiş olması anlamını taşımaktadır.⁶⁰¹

Odak kavramının tanımının Anayasa’da olmayıp SPK’da olması karşısında Anayasa Mahkemesi, SPK’daki maddeyi önüne gelen Refah Partisinin kapatılması davasında iptal etmiştir. Anayasa Mahkemesinin bu iptal kararından sonra TBMM ufak değişikliklerle benzer bir maddeyi SPK’ya eklese de Anayasa Mahkemesi bu maddeyi de Fazilet Partisi davasında iptal etmiştir. Bu durum karşısında odak kavramının tanımı 2001 yılında Anayasa değişikliği ile Anayasa metni içerisine yerleştirilmiştir. Yanık’a göre AYM ve TBMM’nin zıt kutuplar gibi hareket etmiş olmaları anayasal organlar arası ilişki bakımından hatalıdır.⁶⁰²

(2) Odak Olmanın Ölçütleri

Anayasamız siyasi partilerin kapatılmasını gerektirecek eylemlerin niteliğini, bu eylemlerin yoğun bir şekilde ve kararlılıkla işlenmesini ve yetkili organlarca zımnen ya da açıkça benimsenmiş olmasını odak olma ölçütünün kriterleri olarak belirlemiştir (69/4).⁶⁰³ Söz konusu hükme göre siyasi partinin kapatma gerektirecek şekilde “odak” haline gelip gelmediğini takdir edecek olan Anayasa Mahkemesinin takdir yetkisi daraltılmak istenmiştir. Bu daraltma ile Anayasa Mahkemesi kararlarının

⁶⁰⁰ Akalın ve diğerleri, s. 1787.

⁶⁰¹ Özcan ve Yanık, s. 148.

⁶⁰² Özcan ve Yanık, s. 149.

⁶⁰³ Anayasa’nın 69’uncu maddesinin 4’üncü fıkrası şu şekildedir:

“Bir siyasi partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. (Ek cümle: 3/10/2001-4709/25 md.) Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.”

keyfilik boyutuna varmasının önüne geçilmek istenmiştir.⁶⁰⁴ Öden'e göre anayasa koyucu 2001 Anayasa değişiklikleri ile Anayasa Mahkemesinin içtihadı olarak belirlediği bazı ilkeleri (kararlılık, benimseme, yoğunluk) tekrarlamış ve siyasi partilere anayasal güvence vermiştir. Ancak değişiklikler ile Anayasa Mahkemesinin takdir yetkisi pek de sınırlandırılmamıştır.⁶⁰⁵ Abdülhakimoğulları'na göre ise 2001 Anayasa değişikliği ile Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 6'ncı fıkrasında yapılan değişiklik hukuki mantığa sahip olmakla birlikte kanun koyucunun anlayışını derin ve berrak şekilde ortaya koyması açısından yeterli değildir.⁶⁰⁶ Ona göre bu değişiklik iç hukuk açısından önemli görünse bile uluslararası hukuk ile yeterli bütünleşmeyi getirmemiştir.⁶⁰⁷

i. Eylemin Niteliği

Eylemlerin parti üyeleri tarafından veya Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 6'ncı fıkrasında sayılmış olan organlar tarafından işlenmiş olması gerekmektedir. Bir eylemin 68'inci maddenin 4'üncü fıkrası kapsamında sayılabilmesi için sayılan değerlere yönelik işlenmesi şarttır. Yasak eylemlerin ağırlığının tespiti oldukça önem arz etmektedir. Anayasa Mahkemesi bir siyasi parti hakkında Anayasa'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasındaki yasaklara aykırı eylemleri sebebiyle yaptırım uygulamaya hükmetmişse bu yaptırımın ne olacağını yasaklara aykırılık içeren eylemin ağırlığını değerlendirerek tespit edecektir.⁶⁰⁸

Öte yandan eylemlerin faili, parti sempatzanı veya destekçisi değil parti üyesi olmalıdır. Parti üyeliği esnasında işlenmemiş bir eylemin (örneğin eski bir üyenin veya üye olmadan önce işlenmiş bir eylemin) partiyi bağlaması yerinde olmayacaktır. Yine bu doğrultuda eylemi işlemiş üyenin partiden ihraç edilmiş olması partinin söz konusu eylemi benimsemediğinin göstergesi kabul edilebilir.⁶⁰⁹ Yasak kapsamındaki

⁶⁰⁴ Yakın zamana kadar Anayasa Mahkemesinin bu duyarlılığı paylaştığı söylenemez. Erdoğan, (anayasa), s. 263.

⁶⁰⁵ Merih Öden, **Türk Anayasa Hukukunda Siyasi Partilerin Anayasaya Aykırı Eylemleri Nedeniyle Kapatılmaları**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003, s. 134.

⁶⁰⁶ Erdal Abdülhakimoğulları, "Anayasa'nın 69. Maddesi'nin 6. Fıkrası'nda 2001 Yılında Yapılan Değişiklik ve 'Yasak Eylemlere Odak Olma' Hali", **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, 2006, (odak), s. 137.

⁶⁰⁷ Abdülhakimoğulları, (odak), s. 138.

⁶⁰⁸ Akartürk, s. 300.

⁶⁰⁹ Yanık, (hukuk), s. 150.

eylemlerin failleri hakkında ceza soruşturması ve kovuşturması yapılması şartı aranmadığı gibi yasak eylemlerin Türk Ceza Kanunu kapsamında suç olarak nitelendiriliyor olması gibi bir şart da aranmamaktadır.⁶¹⁰

ii. Yoğunluk

Eylemlerin anayasal bakımdan ağır ihlaller içermesi ve sık sık oluşması, partilerin farklı üyeleri tarafından farklı zamanlarda işleniyor olması yoğunluğun varlığının kabulü için yol gösterici olabilir. Bireysel ve rastlantısal, keyfi eylemler yoğunluğun habercisi olarak kabul edilemez.⁶¹¹ Yoğunluk ve kararlılık halinde işlenmenin ölçütü yasak eylemlerin parti mensupları veya organlarınca sık sık işlenmesi ya da partinin yönetim organlarının bu eylemleri açık veya kapalı olarak benimsemesidir.⁶¹² Nitekim Anayasa Mahkemesi, Adalet ve Kalkınma Partisi kararında aynen şu ifadeleri kullanmaktadır:

*Anayasaya aykırı eylemlerin siyasi parti üyelerince yoğun bir şekilde işlenmesi ve bunların yetkili organlarca benimsenmesi şartlarının gerçekleştiği somut ve açık kanıtlarla belirlenmelidir. Örneğin, üyeler bir takım eylemler icra ediyor, fakat parti organları bunları benimsemiyorsa, parti odak haline gelmez. Yine parti yetkililerinin 'kararlılık içinde' işlenmeyen eylemleri de partiyi odak haline getirmez. Başka bir ifadeyle, Anayasaya aykırı eylemleri işleyenlerin bu eylemleri süreklilik içinde ve sıklıkla tekrarlamaları zorunludur.*⁶¹³

iii. Zımnen veya Açıkça Benimsenme

Partiler için önemli bir güvence sağlayan bu kriter ile yalnız parti üyesi birtakım kişilerin yaptığı açıklama ve eylemlerle partilerin kapatılmasının önüne geçilmiş olup, bu eylemlerin partinin büyük kongre, merkez karar ve yönetim kurulu veya TBMM grubu tarafından açıkça veya zımnen benimsenmiş olması koşulu getirilmiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta partinin ancak ismen sayılmış bulunan organlarının tavrının kayda değer bulunduğudur. İsimleri sayılmamış makam ve kurulların eylemleri benimsemiş olması dikkate alınmayacaktır. Bu organların söz

⁶¹⁰ Akartürk, s. 300.

⁶¹¹ Yanık, (hukuk), s. 150.

⁶¹² Akartürk, s. 300.

⁶¹³ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 30.07.2008 tarihli ve E:2008/1, K:2008/2 sayılı kararı

konusu eylemleri benimsemiş sayılabilmesi için eylemlerin üzerinden makul bir sürenin geçmiş olması ve yukarıda sayılmış olan organların bu eylemlerden habersiz olmasının mümkün olmaması gerekmektedir. Bu makul süre geçtikten sonra parti organlarından söz konusu aykırılıklara karşı reaksiyon göstermeleri beklenir. Bu noktada hareketsiz kalınması zımni kabul anlamına gelmektedir. Öte yandan dava açılacağına anlaşılmaması ve kapatılması korkusuyla geç kalınmış bir reaksiyon önem arz etmeyecektir.⁶¹⁴

iv. Kararlılık

Kararlılık için benzer eylemlerin tekrar eden şekilde yapılması gerekmektedir. TDK'ya göre kararlılık, istikrar anlamını taşımaktadır.⁶¹⁵ Eleştiriler karşısında geri çekilen ve kendini savunma içgüdüsüyle söylemleri yumuşatma çabası içerisine giren siyasi partinin kararlı olduğu söylenemez.⁶¹⁶ Dolayısıyla siyasi partinin kapatılmayı gerektirecek eylemlerinin eleştirilere rağmen herhangi bir değişikliğe uğramadan devam ettiği görülecektir. Anayasa Mahkemesi kararlarında odaklaşma olgusunun kriterlerini belirlemeyip yalnızca davalı siyasi partilerin bazı eylem ve söylemlerini sıralayıp Anayasa'ya aykırı fiillerin odağı haline geldiğini söyleyen Anayasa Mahkemesi, Adalet ve Kalkınma Partisi kararında farklı bir yol izlemiştir. Mahkemenin gerekçesinde iki farklı odaklaşma tanımı geliştirilmiştir.⁶¹⁷ Bu tanımlardan Aslan'ın tabiriyle “light” olanına göre bir siyasi partinin amacı laik anayasa düzenini ortadan kaldırmak olmasa da laikliğe aykırı olarak görülen bazı eylem ve söylemler içerisindeyse odak haline gelebilir.⁶¹⁸ Bu tanımın odaklaşma kriterlerinden kararlılık unsurunu göz ardı ettiği görülmektedir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Özcan ve Yanık, s. 152.

⁶¹⁵ Akalın ve diğerleri, s. 1322.

⁶¹⁶ Yanık, (hukuk), s. 153.

⁶¹⁷ Anayasa Mahkemesinin odaklaşma tanımlarından ilki odaklaşma siyasi partinin eylemlerinin “ancak Anayasanın 68. maddesinin dördüncü fıkrasında korunan ilkelere temel esasları itibariyle aykırı olması, bu ilkeleri ortadan kaldırmayı amaçlaması ve bu nitelikleriyle demokratik yaşam için doğrudan açık ve yakın tehlike oluşturmada” gerçekleşir şeklindedir. Zühtü Aslan, “Başörtüsü, Ak Parti ve Laiklik: Anayasa Mahkemesinden İki Karar Bir Gerekçe”, **Seta Analiz**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara, Ocak 2009, s. 15.

⁶¹⁸ Zühtü Aslan, s. 15.

⁶¹⁹ Aslan'a göre odaklaşma olgusunun bu tanımı problemlidir. Aslan, s. 16.

c. Yabancılardan Maddi Yardım Alma

Her ne kadar daha önce bu sebeple bir parti kapatma ülkemizde yaşanmamış olsa da Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 10'inci fıkrasında dış ülkelere veya kurum, kuruluşlardan finansal destek almanın siyasi partinin temelli kapatılması sonucunu doğuracağı düzenlenmiştir. 1995 değişikliğiyle “Yurt dışındaki dernek ve gruplardan yardım alma” yasağı “Türk uyrukluğunda olmayan gerçek ve tüzel kişilerden yardım alma” yasağına döndürülmüştür. Bu değişikliği 1999 uyum yasalarıyla SPK'da yapılan değişiklikler izlemiştir. SPK'da yapılan değişiklik ile Anayasa'ya aykırı hale gelen SPK'nın 91 ve 92'nci maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kapsamda SPK'nın 66'ncı maddesi ise değiştirilerek Anayasa ve SPK arasında uyum sağlanmıştır.⁶²⁰

2. Parti Kapatma Davalarının Hukuki Niteliği

Siyasi parti kapatma davalarının hukuki niteliği doktrinde tartışma konusu olmuştur. Aynı şekilde Anayasa Mahkemesi siyasi parti kapatma davalarının hukuki niteliği hakkında farklı yönde kararlar vermiştir. Doğru Yol Partisi hakkında kapatma davasında mahkeme kararında hukuki açıdan kapatma davalarının ceza davası niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Anayasa Mahkemesi de söz konusu kararı verirken hem 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunun 98'inci maddesinde hem de 2949 sayılı eski Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 33'üncü maddesinde siyasi parti kapatma davalarının Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu hükümlerini uygulamak suretiyle karara bağlanacağını söyleyen hükümlere dayanmıştır.⁶²¹

Benzer nitelikte bir düzenleme yeni tarihli 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'da da bulunmaktadır. Kanun'un 52'nci maddesine göre siyasi parti kapatma davalarının Ceza Muhakemesi Kanununun davanın mahiyetine uygun hükümleri uygulanarak karara bağlanır. Öte yandan

⁶²⁰ Erdal Abdülhakimoğulları, **Türkiye'de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2000, s. 129.

⁶²¹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 28.9.1984 tarihli E.1984/1, K.1984/1 sayılı kararı, R.G: 14/02/1985 – 18666.

Anayasa’da veya 30 Mart 2011 tarihli, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluş ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanunda davada uygulanabilecek bir hüküm bulunuyorsa Ceza Muhakemesi Kanunundaki hükümler olaya uygulanmaz.⁶²²

Anayasa Mahkemesi daha yeni tarihli bir kararında içtihadından vazgeçmiş ve siyasi parti kapatma davalarının niteliğinin kendine özgü (Sui Generis) olduğunu belirtmiştir.⁶²³

Koçak’a göre ceza davasında sanık sıfatı ancak gerçek kişiler tarafından kazanılabilir. Siyasi parti kapatma davalarında yargılananların sanık sıfatını taşıyamaları, kural olarak bu yargılamaların dosya üzerinden yapılması ve CMUK’un sadece tamamlayıcı kural olarak uygulanıyor oluşu düşünülerek siyasi parti kapatma davalarının ceza davası niteliğinde olmadığı sonucuna varılmaktadır.⁶²⁴ Öte yandan Durmuş’a göre siyasi parti kapatma kararları ceza davası niteliğindedir. Durmuş siyasi parti kapatma kararlarına karşı Ceza Yargılaması Usulü Kanunundaki olağanüstü kanun yollarına gidilip gidilemeyeceğini tartışmıştır.⁶²⁵ Teziç ise siyasi parti kapatma kararının niteliğinin cezai bir yaptırım değil, siyasi partinin tüzel kişiliğinin sona erdirilmesi niteliğinde bir tespit kararı olduğunu söylemektedir.⁶²⁶ Akartürk’e göre parti kapatma davalarında ceza usul hükümlerinin uygulanması onları ceza davası yapmamaktadır.⁶²⁷

3. Parti Kapatma Davalarında Usul

a. Dava Açılması Usulü

Anayasa’nın 69’uncu maddesi 4’üncü fıkrasına göre siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin davalar re’sen veya Siyasi Partiler Kanununun 100’üncü maddesi doğrultusunda bakanlar kurulu (günümüzde onun yerini alan cumhurbaşkanı) kararıyla Adalet Bakanı veya TBMM’de grubu bulunan siyasi partilerden⁶²⁸ birinin

⁶²² Gözler, (Türk), s. 438.

⁶²³ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 16.01.1998 tarihli E.1997/1, K.1998/1 sayılı kararı.

⁶²⁴ Koçak, ss. 161-162.

⁶²⁵ Durmuş, s. 85.

⁶²⁶ Teziç, (anayasa), s. 397.

⁶²⁷ Akartürk, ss. 230-231.

⁶²⁸ Bu siyasi partinin taşınması gereken şartlar şu şekilde sayılmıştır: “Ancak, bir siyasi partinin Cumhuriyet Başsavcılığından dava açılmasını isteyebilmesi için, bu partinin son milletvekili genel

talebi üzerine Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından açılır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı kendisinden istenilen talebin haksız olduğuna karar verir ve dava açmazsa bu durumu kendisinden istemde bulunan siyasi partiye veya Adalet Bakanına yazılı olarak bildirir. Cumhuriyet Başsavcılığının bildiriminden itibaren otuz gün içerisinde Adalet Bakanı veya siyasi partinin “Partilerle İlgili Yasakları İnceleme Kurulu”na⁶²⁹ yazılı itirazda bulunma hakkı vardır. İtirazın değerlendirilmesinde varılan neticeye göre dava açılır veya açılmaz. Siyasi Partiler Kanunun 98’inci maddesine göre Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı siyasi partiye kapatma davası açılması için iddianame hazırlarken Cumhuriyet savcılarının ve sorğu hakimlerine tanınan bütün yetkilere sahiptir. Bu kuralın istisnasını anayasa ve kanunlarda sadece hakimler tarafından kullanılabileceği söylenen yetkiler oluşturur. Cumhuriyet Başsavcılığının soruşturma için gerekli gördüğü belgeler siyasi partiler tarafından on beş gün içerisinde başsavcılık makamına gönderilir.

b. Yargılamada Usul

Anayasa’nın 149’uncu maddesinin 2’nci fıkrasına göre siyasi partilere ilişkin dava ve başvurulara Anayasa Mahkemesi Genel Kurulunca bakılır. Aynı maddenin birinci fıkrası genel kurulun mahkeme başkanının veya başkanın tayin edeceği başkanvekilinin başkanlığında en az on üye ile toplanır ve kararlarını salt çoğunluk ile alır hükmünü içermektedir. 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun’un 52’nci maddesine göre siyasi partilerin kapatılmasına ilişkin davalar, davanın mahiyetine uygun düştüğü ölçüde Ceza Muhakemesi Kanunu hükümleri uygulanarak dosya üzerinden incelenir ve karar verilir.

Siyasi parti kapatma davaları usulüne ilişkin aynı maddenin 3’üncü fıkrası;

Başkanın görevlendirdiği raportör ilk inceleme raporunu hazırlayarak Başkanlığa sunar. Yapılacak ilk inceleme sonrasında iddianamenin kabulüne

seçimlerine katılmış olması, Türkiye Büyük Millet Meclisinde grubu bulunması, ilk büyük kongresini yapmış olması, partinin merkez karar ve yönetim kurulunun üye tamsayısının salt çoğunluğunun oyu ile dava açılmasının istenmesi yolunda karar alınmış bulunması ve istemin parti adına parti genel başkanı tarafından Cumhuriyet Başsavcılığına yazılı olarak yapılmış olması gerekir.”

⁶²⁹ Kurul Yargıtay Ceza Daireleri Başkanlarından oluşmaktadır.

karar verilmesi hâlinde, iddianame ve ekleri ilgili siyasi partiye gönderilerek usul ve esasa ilişkin savunmaları alınır. Davalı partinin yazılı savunma vermesi hâlinde, bu savunma Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığına gönderilir. Ayrıca Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısından sonra kapatılması istenen siyasi partinin genel başkanlığının veya tayin edeceği bir vekilin sözlü savunması dinlenir. Hakkında siyasi yasaklılık istenenler iddialarla ilgili savunmalarını yazılı olarak sunabilirler.

şeklindedir.

Mahkeme her ne kadar dosya üzerinden inceleme yapıyor olsa da gerekli gördüğü durumlarda sözlü açıklamaları dinlemek üzere ilgilileri veya konu hakkında bilgisi olanları çağırıp dinleyebilir. Anayasa Mahkemesi siyasi partilere ilişkin davalarda Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısından sonra kapatılması istenen partinin genel başkanı veya tayin edilen bir vekilin savunmasını dinler (AY.m.149/6).⁶³⁰

Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu siyasi partilerin kapatması kararı alırken toplantıya katılan üyelerin üçte iki çoğunluğunun oyunun kapatma yönünde olması şarttır (AY.m.149/3). Anayasa'nın 153'üncü maddesi ve Siyasi Partiler Kanunu'nun 98'inci maddeleri uyarınca Anayasa Mahkemesinin verdiği kapatma kararları kesindir.

Anayasa Mahkemesi yargılama esnasında Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu dışındaki siyasi partilere ilişkin düzenleme içeren kanunları ve uluslararası sözleşmeleri göz önünde bulunduracaktır. Anayasa'nın 90'ıncı maddesinde yapılan değişiklik⁶³¹ ile insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerle kanunların çatışması halinde sözleşme hükümlerinin uygulanacağı belirlenmiştir. Buradan hareketle siyasi parti özgürlüğünü güvence altına alan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin örgütlenme özgürlüğüne ilişkin hükümleri yargılamada özellikle göz önünde bulundurulmalıdır.⁶³²

⁶³⁰ 1982 Anayasası'nın ilk halinde bulunmayan bu hak, 1995 Anayasa değişiklikleri ile Anayasa'nın 149'uncu maddesinin son fıkrasına eklenmiştir. Anayasa ile uyumu sağlamak adına 4280 sayılı kanun ile 2949 sayılı kanunun 33'üncü maddesine sözlü savunma hakkı eklenmiştir.

⁶³¹ Bu değişiklik sonrasında Anayasa Mahkemesinin yargılama usulünde gerçekleşen değişiklik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şahnaz Gerek ve Ali Rıza Aydın, Anayasa'nın 90. Maddesi Değişikliği Karşısında Yasaların Geleceği ve Anayasal Denetim, **TBB Dergisi**, Sayı:55, 2004, s. 226-238.

⁶³² Atar, s. 102.

4. Parti Kapatma Davalarında Verilebilecek Karar Türleri

a. Davanın Reddi

Siyasi parti kapatma davalarında verilebilecek kararlardan bir tanesi davanın reddi kararıdır. Anayasa Mahkemesi bu kararı yargılanan siyasi partinin kapatma şartlarını taşımadığı kanaatine vardığında verecektir. Kapatma davasının reddi kararı verildiğinde siyasi parti faaliyetlerine kaldığı yerden devam edecektir. Anayasa Mahkemesinin verdiği kararın kesin olması sebebiyle aynı sebeplerle aynı siyasi partiye kapatma davası açılmayacaktır. Yeni olaylar ve sebeplerle hakkında kapatma davası açılmış ve reddedilmiş bulunan bir siyasi parti hakkında yeni bir kapatma davası açılması ise mümkündür.⁶³³

b. Kapatma Kararı

Anayasa Mahkemesi kapatma sebeplerinin varlığını tespiti halinde ve eğer devlet yardımından yoksun bırakmaya karar vermeyecekse yargılanan siyasi partinin kapatılmasına karar verir. Anayasa'nın 149'uncu maddesinin 3'üncü fıkrası uyarınca, Anayasa Mahkemesi genel kurulunda yapılan toplantıda ancak toplantıya katılanların üçte iki çoğunluğunun oyuyla karar verilebilir. 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleriyle beşte üç olarak Anayasa'ya giren bu hüküm 2010 yılında yapılan değişiklikler ile üçte iki çoğunluk halini almış ve siyasi partilerin kapatılması zorlaştırılmıştır. Kapatmanın esas sonucu olan siyasi partinin varlığının sona erme anı Anayasa Mahkemesinin kararını verdiği andır. SPK'nın 107'nci maddesinin ilk fıkrası uyarınca hakkında kapatmaya karar verilen siyasi partinin malvarlığı hazineye geçer. Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 9'uncu fıkrası uyarınca siyasi partinin kapatılmasına beyan ve faaliyetleriyle sebep olan kurucu veya üyeler, beş yıl boyunca bir başka siyasi partide görev alamazlar. Beş yıllık süre siyasi partinin kapatılmasına ilişkin kesin kararın Resmî Gazete'de yayımlanmasıyla başlayacaktır. Temelli kapatılan siyasi partinin adı⁶³⁴, amblemleri, rumuzları ve benzeri işaretleri başka bir siyasi parti

⁶³³ Gözler, (Türk), s. 439.

⁶³⁴ (Anayasa, m. 69/5)

tarafından kullanılamaz.⁶³⁵ Yeni kurulan siyasi partiler Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış bir siyasi partinin devamı olduklarını iddia ve beyan edemez.⁶³⁶

Siyasi partiler hakkında verilen kapatma kararı, Anayasa Mahkemesi tarafından Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığına gönderilir ve Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından tutulan siyasi parti siciline işlenir (SPK m.10). Siyasi Partiler Kanunu 107'nci maddesinin 2'nci fıkrası uyarınca kapatma kararı Cumhurbaşkanı tarafından uygulanır. Madde metninde Bakanlar Kurulu ibaresi geçse de 9 Temmuz 2018'den itibaren Bakanlar Kurulu tarafından uygulama son bulmuş ve bilindiği üzere yürütme Cumhurbaşkanlığı makamında toplanmıştır.⁶³⁷

Öte yandan bir siyasi parti hakkında kapatma davası açıldıktan sonra o siyasi parti kapanma kararı vererek kendini feshetse bile Anayasa Mahkemesinde açılmış olan dava yürümeye devam eder (SPK m.108). Hakkında kapatma davası açılmışken kapanma kararı veren ve mallarını devretmeye çalışan siyasi partinin dava sonuçlanıncaya kadar mallarını devir işlemi yapabilmesi mümkün değildir (SPK m.110).

Anayasa Mahkemesinin ihtiyati tedbir karar verme yetkisi olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Anayasa Mahkemesi, RP ve HADEP ile ilgili kapatma davalarında ihtiyati tedbir kararı verme yetkisinin olduğu yönünde hareket etmiştir.⁶³⁸ Gözler'e göre ise Anayasa Mahkemesinin ihtiyati tedbir kararı verme yetkisi bulunmamaktadır.⁶³⁹

⁶³⁵ (SPK, m.96/1)

⁶³⁶ (SPK, m.96/3)

⁶³⁷ SPK'nın 107'nci maddesi şu şekildedir:

“Madde 107 – Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılan siyasi partinin bütün malları Hazineye geçer. Kapatma kararını Bakanlar Kurulu uygular.”

⁶³⁸ HADEP kararında Cumhuriyet Başsavcılığı HADEP'in seçimlere girmesinin engellenmesini istemiş Anayasa Mahkemesi'nin tedbir kararına yetkili olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme yapmış olduğu değerlendirmede bu yetkinin varlığını reddetmemiş ancak önündeki dosyada bu kararın verilebilmesi için yeterli delil olmadığını söylemiştir. Kararda ilgili bölüm aynen şu şekildedir: “Davalı parti hakkında açılan kapatma davası sırasında bu aşamada toplanabilen delillerin Parti'nin seçimlere girmesinin önlenmesi yolunda tedbir kararı verilebilmesi için yeterli görülmemesi nedeniyle Anayasa, 2949 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun, 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ile 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu kuralları uyarınca istem yerinde görülmeyle reddine karar vermiştir.” Anayasa Mahkemesinin 13.3.2003 tarihli E:1999/1, K:2003/1 sayılı kararı, R.G: 19/07/2003 – 25173.

⁶³⁹ Gözler, (Türk), s. 441-442.

c. Devlet Yardımından Kısmen veya Tamamen Yoksun Bırakma Kararı

Temelli kapatma kararı yerine daha hafif bir yaptırım olan devlet yardımından yoksun bırakma yaptırımı Anayasa'ya 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 sayılı kanunla yapılan Anayasa değişiklikleriyle girmiştir. Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 7'nci fıkrası siyasi partilerin temelli kapatma yerine devlet yardımından yoksun bırakılması hususunda "yukarıdaki fıkralar"a aykırılık diyerek göndermede bulunur. Dolayısıyla Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 10'uncu fıkrasında da öngörölmüş olan yabancılardan yardım alma sebebiyle kapatılma yaptırımı yerine devlet yardımından yoksun bırakma yaptırımı uygulanamayacak, bu faaliyeti gerçekleştiren siyasi partiler ancak temelli kapatma yaptırımına maruz bırakılabileceklerdir. Siyasi partinin eylemleri göz önüne alındığında Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 4'üncü fıkrasında sayılan değerlerin korunması noktasında devlet yardımından yoksun bırakma yaptırımının yeterli olduğu tespit edilirse bu yaptırım siyasi partinin temelli kapatılması yaptırımına tercih edilmelidir.⁶⁴⁰ Nitekim Anayasa Mahkemesi, Adalet ve Kalkınma Partisi davasında kapatma kararı yerine bu tip bir yaptırım uygulamayı tercih etmiştir.⁶⁴¹

E. Siyasi Partilere İhtar

Siyasi partilere ihtar verilmesi kararı anayasal bir düzenlemeden yoksundur ancak 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu 104'üncü maddesinde ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 53'üncü maddesinde siyasi partilere ihtar müessesesi düzenlenmiştir. SPK'nın 104'üncü maddesine göre SPK'nın 101'inci maddesi dışındaki hükümlerine veya diğer kanunların siyasi partilere ilişkin emredici hükümlerine aykırılık halinde Cumhuriyet Başsavcılığı re'sen Anayasa Mahkemesine yazı ile başvurur. Anayasa Mahkemesi bu

⁶⁴⁰ Gözler, (Türk), s. 443; Anayasa'nın 69'uncu maddesinde Anayasa Mahkemesinin takdir hakkını kullanırken "dava konusu fiillerin ağırlığı" ölçüsü getirilmiştir. Bu durumda Mahkeme, bir siyasi partinin temelli kapatılması yerine devlet yardımından tamamen veya kısmen yoksun bırakılmasının gerekip gerekmediğini tespit ederken dava konusu eylemlerin ağırlığını, ağırlık derecesini göz önünde tutacaktır. Anayasa, Anayasa Mahkemesinin takdir yetkisini yasak eylemlerin ölçüsüne bağlayarak sınırlandırmıştır. Öden, s. 171.

⁶⁴¹ Anayasa Mahkemesinin (parti kapatma) 30.7.2008 tarihli E.2008/1, K.2008/2 sayılı kararı.

başvuruyu haklı görürse ilgili siyasi parti hakkında ihtar kararı verir. Öte yandan ihtar kararının müeyyidesini düzenleyen fıkra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş dolayısıyla ihtar kararı müeyyidesiz kalmıştır.⁶⁴² 6216 sayılı Kanun'un 53'üncü maddesinde SPK'nın 104'üncü maddesinden farklı olarak ihtardan önce ilgili siyasi partinin savunmasının alınacağı hüküm altına alınmıştır.

F. Anayasa Mahkemesinin Siyasi Parti Özgürlüğüne İlişkin Tutumu

Siyasi partiler, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır diyerek partisiz bir demokrasinin mümkün olmadığını ifade eden 1982 Anayasası, partilere olan bu bakışını 1961 Anayasası'ndan miras almıştır. Demokratik siyasi hayatın ne olduğunu Anayasa Mahkemesi:

Esasında siyasi hayat, siyasi kuvvetlerin açık ve serbestçe çalıma olanağını bulacakları bir ortamdır. Bu hayatın demokratik olabilmesi için, iktidarın karşısında halkın düşüncesini, gereksinimlerini ve göstereceği tepkileri, kısa bir deyimle kamu düşüncesini veya kamuoyunu açıklayacak, ortaya çıkaracak ve akıtacak araç ve kurumların bir hürriyet ortamı içinde çalışabilmeleri, bu araç ve kurumlar üzerinde siyasi iktidarın baskısı, vesayet ve telkini olmamasıdır.

diyerek tarif etmiştir.⁶⁴³ Özgürlüklerin korunması ve devlet iktidarın sınırlandırılmasında önemli role sahip siyasi partilerin sık sık bölünmez bütünlük ve laiklik ilkeleri gerekçesiyle geçmişten günümüze kapatıldığı görülmüştür.⁶⁴⁴ 1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesinin verdiği kapatma kararlarında bölünmezlik ve laiklik ilkelerinin ağır bastığı görülmektedir.⁶⁴⁵ Doktrinde mahkemenin yasakçı bir tutum izlediği ve siyasi parti özgürlüğünü oldukça dar yorumlayarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile tanınmış hakları hiçe saydığına yönelik eleştiriler bulunmaktadır.⁶⁴⁶ AİHM'in benimsediği hak eksenli paradigma yerine Anayasa Mahkemesi, pozitivist, tek eksenli ve otoriter gözüken “ideoloji-

⁶⁴² Anayasa Mahkemesinin 11.06.2009 tarih ve E.2008/5, K.2009/81 sayılı kararı.

⁶⁴³ Anayasa Mahkemesinin 1.2.1971 tarih ve E.1970/22, K.1971/20 sayılı kararı, AYMKD, sayı: 10, s. 8 vd.

⁶⁴⁴ Koçak, s. 83.

⁶⁴⁵ Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 210.

⁶⁴⁶ Atar, s. 102; Erdem'e göre “laiklik” ve “bölünmez bütünlük” ilkelerine dayanılarak sıkça verilen kapatma kararları kurucu ideolojinin hassasiyetlerini ortaya koymakta ve Anayasa Mahkemesinin bu amaçla siyasallaştırdığını ortaya koymaktadır. Fazıl Hüsnü Erdem, “Türkiye’de Yargının Hukuk ötesi Sorunları”, **DÜHFD**, Cilt: 24, Sayı: 40, Yıl: 2019, s. 3-30, s. 17.

eksenli” bir paradigma benimsemiştir.⁶⁴⁷ Bu paradigma farkının neticesi yukarıdaki bölümlerde incelediğimiz çok sayıda siyasi parti kapatma davasında ortaya çıkmıştır. Anayasa Mahkemesinin verdiği kapatma kararlarının tamamına yakını AİHM tarafından haksız bulunmuştur. Gözler’e göre Türkiye’de çok sayıda siyasi parti kapatılmasında eleştiri okları Anayasa’ya değil Anayasa Mahkemesine yöneltilmelidir.⁶⁴⁸ Türkiye’nin gündeminde siyasi parti kapatma davaları hep var olmuştur. Nitekim Nisan 2021 itibariyle Halkların Demokratik Partisi’ne kapatma davası iddianamesi yazımı sürmektedir. Aykol’a göre açılan her kapatma davası, kapatma davaları konusunda Türkiye’nin daha özgürlükçü bir alana yönelmesine vesile olmaktadır.⁶⁴⁹

G. Siyasi Partilerin Mali Denetimi

Siyasi partilerin gelir ve giderleri amaçlarına uygun olmalıdır (AY.m.69/3). Bu kuralın uygulanmasına ilişkin kuralların kanunla düzenlenmesi öngörülmüştür. Siyasi Partilerin eşit şartlar altında yarışabilmelerinin sağlanabilmesi ve demokratik düzende siyasi partilerin egemen güçlerin karşısında kendi varlıklarını koruyabilmeleri için mali açıdan özgür olabilmeleri önem taşımaktadır. Partilerin bağımsızlığını sağlamak ve mali güçlüklerin sakıncalarını ortadan kaldırabilmek kolay değildir. Ülkemizde siyasi partiler sürekliliğe sahip örgütleri vardır. Bu örgüt doğal olarak daimî personel ve araç gereç giderlerine sahiptir. Öte yandan seçim süreçleri siyasi partilerin tanıtım giderlerine ciddi meblağlar ayırmasını gerektirmektedir.⁶⁵⁰

Siyasi partilerin ve giderlerinin denetimi büyük önem taşımaktadır. Özellikle iktidar partilerinin mali açıdan özgür olmamaları iş ve sermaye çevreleriyle gayri meşru ilişkiler içerisine girmelerine sebep olabilmektedir.⁶⁵¹ Sürekli bir örgüte sahip olan ve seçim kampanyaları yapan siyasi partilerin hayatta kalmalarının mali güçlerinin yeterli olmasına bağlı olduğu aşikardır. Siyasi partilerin maddi açıdan zayıf

⁶⁴⁷ Aslan, (anakronizm), s. 7.

⁶⁴⁸ Gözler’e göre Anayasa ve kanunlarda hangi değişiklik yapılırsa yapılsın Anayasa Mahkemesi üyelerinin kompozisyonu değişmedikçe siyasi parti kapatma davalarının kapatma kararıyla sonuçlanmasında görülen sıklık değişmeyecektir. Gözler, (kriter), ss. 26-27

⁶⁴⁹ Aykol, s. 150.

⁶⁵⁰ Teziç, (anayasa), s. 387-388.

⁶⁵¹ Teziç, (anayasa), s. 394.

olmalarının ortaya çıkaracağı sorunlar kadar siyasi partilerin maddi açıdan bağımlı hale gelmeleri de çoğulcu demokrasi için tehdit oluşturur. Siyasi partilerin gelir ve giderlerine ilişkin bu endişeler siyasi partilerin mali denetimi beraberinde getirmiştir.⁶⁵²

1. Siyasi Partilerin Gelir Kaynakları

Siyasi Partiler Kanununun 61'inci maddesinde Siyasi Partilerin Gelir Kaynakları ayrıntılı olarak listelenmiştir. 1961 Anayasası döneminde yapılmış olan 648 sayılı kanunla karşılaştırıldığında bazı gelir kalemlerinin çıkarılmış olduğu görülmektedir. Önceki kanunda siyasi partilere piyango tertipleme ve bununla gelir elde etme, lokal işletme, spor müsabakası düzenleme ve gelir etme ve kredi gelirleri gibi gelir kaynakları edinebilme hakkı tanınmıştı. 1983 tarihli ve 2820 sayılı kanunun 61'inci maddesine göre bağış, aidat, parti malvarlığı gelirleri ve devlet yardımları dışında siyasi partilere parti bayrağı, flaması, rozeti, parti yayınları satışından gelir elde etme imkânı tanınmıştır.⁶⁵³ Ayrıca siyasi partiler balo, eğlence, konser düzenleyerek gelir elde edebileceklerdir. Yine siyasi partilerin üye kimlik kartı, parti defter, makbuz ve kağıtları içinde partinin bedel isteme hakkı vardır.

⁶⁵² Koçak, s. 122.

⁶⁵³ 2820 Sayılı SPK'nın "Gelir ve kaynakları" başlığını taşıyan 61'inci maddesi şu şekildedir:

"Madde 61 – (Birinci fıkra Ek: 12/8/1999 - 4445/6 md.) Siyasi partilerin gelirleri amaçlarına aykırı olamaz. Siyasi partiler aşağıda belirtilen gelirleri elde edebilirler:

- a) Parti üyelerinden alınacak giriş aidatı ile üyelik aidatı,
- b) Partili milletvekillerinden alınacak milletvekilliği aidatı,
- c) (Değişik: 31/3/1988 - 3420/6. md.) Milletvekili, belediye başkanlığı, belediye meclis üyeliği ve il genel meclis üyeliği aday adaylarından alınacak özel aidat, (Bu aidatlar 64 üncü maddedeki esaslar dahilinde siyasi partilerin yetkili merkez karar organlarınca tespit ve tahsil olunur.)
- d) Parti bayrağı, flaması, rozeti ve benzeri rumuzların satışından sağlanacak gelirler,
- e) Parti yayınlarının satış bedelleri,
- f) Üye kimlik kartlarının ve parti defter, makbuz ve kağıtlarının sağlanması karşılığında alınacak paralar, g) Partice tertiplenen balo, eğlence ve konser faaliyetlerinden sağlanacak gelirler,
- h) Parti mal varlığından elde edilecek gelirler,
- i) Bağışlar.
- j) (Ek: 27/6/1984 - 3032/1 md.) Devletçe yapılan yardımlar.

(h) bendinde yazılı parti mal varlığından elde edilen gelirler hariç olmak üzere, diğer bentlerde yazılı kaynaklardan elde edilen gelirlerden hiçbir surette vergi, resim ve harç alınmaz."

a. Aidatlar

Aidatlar çok eski ve önemli⁶⁵⁴ bir gelir kalemini oluşturmaktadır. Siyasi partilerin gelirlerini üye aidatlarına dayandırmaları kitle partilerinin ortaya çıkışı ile mümkün olmuştur. Geniş kitlelere yaslanan siyasi partiler hep bir üyeden alınan küçük miktarlarla ciddi bir gelire sahip olabilmişlerdir. Özellikle işçi kitlesini hedefleyen işçi partileri ve sosyalist partiler dünyada üye aidatını başlıca finansman kaynağı olarak kullanmış siyasi parti örnekleridir. Bu durum partinin finansal özgürlüğünü korumak açısından da elverişli bir durum oluşturmuştur.⁶⁵⁵ 2820 sayılı kanunun 62, 63 ve 64'üncü maddeleri siyasi partilerin alacakları aidatları düzenlemektedir. 62'nci madde partiye giriş aidatının parti tüzüğüyle düzenleneceğini belirlemektedir. İlgili maddeye göre partiye girmiş bulunan üyeler aidat ödemesi altına girmeyi kabullenmiş bulunmaktadırlar. 63'üncü madde milletvekili aidatına ilişkindir. Madde milletvekili aidatının yıllık üst sınırının milletvekili ödeneğinin net bir aylık tutarından fazla olamayacağı şeklindedir. Aidatın miktarı ise TBMM meclis grubu kararıyla belirlenecektir. 64'üncü madde düzenlemesi uyarınca milletvekilliği aday adaylığı aidatı da yine milletvekilliği ödeneğinin bir aylık tutarını geçemeyecektir ancak bu sefer miktarı belirleme hususu parti iç yönetmeliklerine havale edilmiştir.⁶⁵⁶

b. Bağışlar

Geçmişten günümüze siyasi partilerin en önemli finansman kaynağını siyasi partilere yapılan bağışlar oluşturmaktadır. Bağış toplama yöntemini siyasi partilerin oluşum sürecinin başlarında parlamento içerisinde doğan kadro partileri başlatmıştır. İlk bölümde değinildiği üzere zaten nüfuzlu ve zengin kişilerden oluşan kadro

⁶⁵⁴ İba ise günümüzde seçim harcamalarının yüksek meblağlara ulaşması sebebiyle üye aidatlarının yetersiz ve önemsiz kaldığını söylemektedir. Nitekim 2021 yılı Türkiye'sinde büyük partilerin üye aidatı almadıkları ve olabildiğince kişiyi üye olarak kaydettikleri görülmektedir. İba, s. 110.

⁶⁵⁵ Tokgöz, s. 158.

⁶⁵⁶ Erdem'e göre parti aidatıyla ilgili üst sınırın kanunla düzenlenmesi gerektiği görüşü hatalıdır. Bu durum siyasi partilere gereğinden fazla müdahalede bulunacaktır. Siyasi parti özgürlüğü bakımından kanunun aidat konusunda siyasi partilere bir miktar hareket alanı bırakmış olması olumludur. Nazlı Erdem, "Siyasi Partilerin Finansmanı ve Mali Denetimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Şeref ERTAŞ'a Armağan, C. 19, Özel Sayı-2017, s. 3105-3145, s. 3113.

partileri⁶⁵⁷ seçim kampanyaları finansman ihtiyacını doğrunca varlıklı destekçilerin bağışlarıyla bu ihtiyacı giderme yoluna gitmişlerdir.⁶⁵⁸ Siyasi partilere yapılacak bağışlar konusu parti kapatma davalarıyla ve siyasi parti özgürlüğüyle doğrudan ilgili olabilmesi bakımından öneme sahiptir. Zira Anayasa'nın 68'inci maddesinin son fıkrasına göre yabancı devlet veya kuruluş, Türk uyruğunda olamayan gerçek veya tüzel kişilerden maddi yardım alan siyasi partiler kapatılır. Anayasa'nın bu hükmünü siyasi partiler kanunu da tekrar etmiştir. Yabancı kaynaklardan finansman bulması sebebiyle kapatma vakası ülkemizde gerçekleşmemiştir. Kimi partiler hakkında kamuoyunda böyle iddialar atılmıştır. Hem bu yaptırım hem de siyaseten riskli olması sebebiyle bu yasağa aykırı davranma siyasi parti yönetimlerince tercih edilir bir tutum olmayacaktır.

Siyasi partilere mahalli idareler, muhtarlıklar, kamu iktisadi teşebbüsleri veya devlet tarafından kurulmuş banka ve diğer kuruluşlar tarafından maddi destekte bulunulması SPK'nın 66'ncı maddesinin ilk fıkrası uyarınca yasaktır. Bunların dışındaki kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ile dernek, vakıf ve kooperatifler ile sendikalar ise maddi yardım konusunda özel kanunlarına uyarlar. 66'ncı maddenin 2'nci fıkrası ise siyasi partilerin alacakları bağış karşılığında makbuz düzenleyecekleri ve bir kişiden ancak belli bir miktar⁶⁵⁹ bağış alınabileceğini öngörmektedir.

c. Kamu Yardımları

Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte siyasi partilerin diğer bir gelir kaynakları da geçmişten bugüne kamu yardımları olmuştur.⁶⁶⁰ Özellikle ülkemizde siyasi

⁶⁵⁷ Bu durumun demokrasi açısından oluşturduğu tehlike karşısında kimi ülkeler siyasi partilere yapılabilecek bağışların miktarını sınırlama yoluna gitmiştir. Nitekim Türkiye'de de 2820 sayılı kanunun 66'ncı maddesinin 2'nci fıkrası uyarınca siyasi partilere yapılacak bağışlara üst sınır koyulmuştur. Özlem Çelik, "Türk Anayasa Hukukunda Siyasi Partilerin Gelir ve Giderlerinin Mali Denetimi", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Özel S., 2010, (makale), s. 1322.

⁶⁵⁸ Tokgöz, s. 159.

⁶⁵⁹ 4445 Sayılı kanunla SPK'ya eklenen ek 6. Madde ile miktar 213 sayılı Vergi Usul Kanunu hükümleri uyarınca tespit ve ilan olunan yeniden değerlendirme oranlarınca arttırılmaktadır.

⁶⁶⁰ Devlet yardımının nasıl yapılacağı ise ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Devlet yardımlarına ilişkin çifte finansman ve "Hollanda istisnası" gibi modeller geliştirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Şafak Evran Topuzkanamış, "Siyasi Partilere Devlet Yardımı", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 2, 2012, ss. 184-185.

partilerin temel gelirleri kamu yardımından meydana gelmektedir.⁶⁶¹ Siyasi partilere devlet yardımı konusu Türkiye’de sık sık tartışmalara ve siyasi manevralara konu olmuştur. Esasen siyasi partilere devlet yardımı demokratik bir düzende partileri egemenlere karşı korumak ve iktidar mücadelesini nispeten eşit şartlarda gerçekleştirebilmelerini sağlamak için yapılmaktadır.⁶⁶²

(1) Doğrudan Kamu Yardımları

Türkiye’de 1965 yılından beri yapılmakta olan siyasi partilere devlet yardımının verilme kriterleri sık sık değişmiş ve yardımın yapılmasında eşitlik ve adillik ilkelerinden zaman zaman uzaklaşmış, devlet yardımı hakkındaki tartışmaların sonu gelmemiştir.⁶⁶³ Batı dünyasındaki yaklaşıma paralel bir şekilde siyasi partileri “demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları” gören 1982 Anayasası siyasi partilere devlet yardımı yapılmasını ön görmektedir.⁶⁶⁴ Bu yardım Anayasa’nın 68’inci maddesinin son fıkrası uyarınca “yeterli düzeyde ve hakça” yapılmalıdır.⁶⁶⁵

Siyasi partilere devlet yardımı yapılması hususuna ilişkin düzenleme, 3032 sayılı ve 27.6.1984 kabul tarihli “24.4.1983 Tarihli ve 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunun 61 inci Maddesine Bir Bent ve Aynı Kanuna Bir Ek Madde ile Bir Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun” ismini taşıyan kanun ile Siyasi Partiler Kanuna eklenen Ek-1 maddesi ile yapılmıştır. Daha sonra bu madde çeşitli kanunlarla değişikliklere uğramıştır. Siyasi partilere devlet yardımıyla ilgili neredeyse her seçimden sonra değişiklikler yapılmıştır. Devlet yardımı yapılabilmesine için günümüzde genel seçim barajını aşmış bulunmak veya milletvekili genel seçimlerinden geçerli oyların yüzde üçünden fazlasını almış olmak şartları aranmaktadır. En son olarak 2.3.2014 tarih ve 6529 sayılı kanun ile partilerin devlet yardımı alabilmeleri için oy oranı şartı yüzde yediden yüzde üçe düşürülmüştür.

⁶⁶¹ Tokgöz, s. 161.

⁶⁶² Özlem Çelik, **Siyasi Partilerin Seçim Harcamalarının Denetimi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 18; Tanör ve Yüzbaşıoğlu, s. 214.

⁶⁶³ Cem Duran Uzun, “Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Siyasi Partilere Devlet Yardımı”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, s. 274

⁶⁶⁴ Erdoğan, (anayasa), s. 259.

⁶⁶⁵ Siyasi partilere devlet yardımı yapılmasının onları “ideolojik aygıtlar” haline getirdiğine ilişkin eleştiriler için bkz. Erdoğan, (anayasa), s. 259-160.

(2) Dolaylı Kamu Yardımları

Siyasi partilere ilişkin dolaylı yardımlar, vergi muafiyetleri ve kitle iletişim araçlarının kullanılması başlıklarında değerlendirilmektedir.⁶⁶⁶ 2820 sayılı SPK'nın 61'inci maddesine göre siyasi partiler kendi mal varlıklarından elde ettikleri gelirler dışında ilgili maddede sayılan gelirler vergi, resim ve harca tabii tutulamaz. Öte yandan siyasi partilerin giderleri bu muafiyetin dışında tutuldukları için vergiye tabi olacaktır. Siyasi partilerin aldığı dolaylı desteklerden birisi ve hatta en eskisi kamu kitle iletişim araçlarının ücretsiz olarak kullanmalarıdır.⁶⁶⁷ Siyasi partilerin kamuya ait kitle iletişim araçlarından faydalanması ilk olarak 1961 Anayasası döneminde kabul edilen 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile sağlanmış daha sonra bu 1982 Anayasası döneminde de devam etmiştir. Kanunun 52'nci maddesi kamuya ait televizyon ve radyodan siyasi partilere tanınan propaganda hakkının kullanılış şeklini tarif etmektedir.⁶⁶⁸

⁶⁶⁶ Saka, s. 121.

⁶⁶⁷ Çelik, (makale), s. 1316.

⁶⁶⁸ 298 Sayılı kanunun 52. Maddesi şu şekildedir:

“Madde 52 – (Değişik: 17/5/1979-2234/1 md.) (Değişik: 10/6/1983-2839/46 md.) Özel kanunlardaki hükümler saklı kalmak üzere, seçime katılan siyasi partiler, oy verme gününden önceki 7 nci günden itibaren oy verme gününden önceki gün saat 18.00'e kadar radyo ve televizyonda propaganda yapabilirler. (Değişik: 23/5/1987-3377/3 md.)

Seçime katılan;

a) Siyasi partilere ilk gün 10, son gün 10 dakikayı geçmemek üzere, programlarını ve yapacakları işleri anlatan iki konuşma,

b) Mecliste grubu bulunan siyasi partilerin herbirine ilaveten 10'ar dakikalık propaganda,

c) (Değişik: 27/10/1995-4125/4 md.) İktidar partisine veya iktidar partilerinden büyük olanına 20 dakikalık, iktidar partilerinden diğerlerine 15'er dakikalık ilave propaganda.

d) Ana muhalefet partisine ilaveten 10 dakikalık propaganda, Hakkı verilir. Bu propaganda sürelerinin yarısını aşmamak üzere siyasi partiler bu propagandalarını görüntülü olarak da verebilirler. Görüntülü propagandalar TRT dışında hazırlatılır. Görüntülü propagandalarda siyasi partiler yaptıkları ve yapacakları icraatı anlatırlar. Bu propagandalarda suç teşkil edecek görüntülere yer verilemez. Siyasi partilerin bu propagandaları bir defada iki dakikadan az olamayacağı gibi bir günde toplam süresi on dakikayı geçemez. Siyasi partiler propaganda haklarını TRT'nin birden fazla kanalına dağıtabilirler. Yüksek Seçim Kurulu, TRT imkanlarına göre bu görüntülerin hangi süre içinde TRT'ye teslim edileceğini ve TRT'deki gösterilme zamanlarını tanzim eder. Bu görüntülerde suç teşkil eden bir husus bulunduğu takdirde Yüksek Seçim Kurulu bunların yayımına izin vermez. Siyasi partiler radyo ve televizyonla ilk konuşmalarında seçim beyannamelerini izah ederler.

Radyo ve televizyon konuşmaları Türkiye'deki bütün radyo ve televizyon postaları ile aynı zamanda yayınlanır.

Radyo ve televizyonda, yayınlanacak propaganda konuşmalarının her gün hangi saatte, hangi parti adına yapılacağı, Türkiye Radyo ve Televizyonları tarafından haber yayınları sırasında, önceden duyurulur. (Değişik: 10/6/1983-2839/46 md.) Radyo ve televizyonda yapılacak propaganda yayınlarının, tam bir tarafsızlık ve eşitlik içinde yapılması, Yüksek Seçim Kurulu ile Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu tarafından sağlanır.

(Değişik: 28/3/1986-3270/22 md.) Televizyonda seçime katılan siyasi partiler adına (...) (1) yukarıdaki fıkralar gereğince yayınlanacak propaganda konuşmalarında Türk Bayrağı ile Yüksek

d. Satış Gelirleri ve Parti Mal Varlığından Elde Edilen Gelirler

Anayasa siyasi partilerin ticari faaliyette bulunamayacağını düzenlemiştir. Bu sebeple siyasi partilerin kullanmadıkları taşınmazları kiralamalarında veya faiz geliri elde etmelerinde ticari faaliyet sınırını göz önünde bulundurmak gerekir. Bir siyasi partinin kiralamak üzere gayrimenkul satın alması ve adeta bir özel şirketmişçesine hareket etmesi Anayasa'ya aykırı olacaktır.

Son olarak belirtmemiz gerekir ki 2820 sayılı SPK'nın 61 ve 65'inci maddeleri yukarıda değinilen flama, rozet ve benzeri rumuzlardan elde edilecek gelirleri düzenlemektedir.

2. Siyasi Partilerin Giderleri

Siyasi partilerin giderlerini amaçları doğrultusunda yapılacak harcamalarla Anayasa'mızca sınırlandırılmıştır. Aynı doğrultuda düzenlemeye Siyasi Partiler Kanununun 70'inci maddesinde yer verilmiştir. Siyasi partilerin amacı, görüşlerini halkın anlayacağı bir dille onlara aktararak ikna yolu ile siyasi hayat içerisinde var olmaktır. Bu veya benzer bir tanımlama SPK'da yer bulmamıştır.

Öte yandan siyasi partilerin harcamalarında amaç yönüyle bir sınırlama olsa da miktar bakımından bir sınırlama getirilmemiştir. Siyasi partiler amaca uygun olarak örneğin seçim dönemlerinde sınırsız harcama yapabilirler. Anayasa'nın 69'uncu maddesinin son fıkrası siyasi partilerin seçim harcamaları ve usullerinin kanunla düzenleneceğini öngörmüş olsa da bu yönde bir düzenlemeye gidilmemiştir.⁶⁶⁹

Seçim Kurulunun tespit edeceği yere asılacak olan bu kurulun belirlediği büyüklükteki parti bayrağı ve konuşmayı yapan kişi dışında hiçbir görüntüye yer verilmez Konuşmacılar, ceket giyme ve kravat takmak zorundadırlar; bayanlar tayyör giyerler.

(Mülga fıkra: 10/9/1987-3403/2 md.)

(Ek: 27/10/1995-4125/4 md.) Özel radyo ve televizyonlarda siyasi partilerin propaganda konuşmaları TRT'de uygulanan usul ve esaslara göre yapılır. Bu yayınlar ulusal nitelikte olanlarda Yüksek Seçim Kurulunca, yerel nitelikte olanlarda İl Seçim Kurullarınca tanzim ve denetlenir. Bu hüküm dışında propagandaya ilişkin yayın yapılamaz. Bu hükme aykırı davranışlar hakkında 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanunun 151/2 hükmü uygulanır."

⁶⁶⁹ Saka, s. 124-125.

3. Siyasi Partilerin Mali Denetiminde Yöntem

Siyasi parti ayrıcalıklarının denetimi özellikle siyasi partilerin mali denetimi olarak kendini göstermektedir.⁶⁷⁰ Anayasa'nın 69'uncu maddesinin 3'üncü fıkrasına göre siyasi partiler Anayasa Mahkemesi tarafından mali açıdan denetlenirler.⁶⁷¹ Siyasi partilerin mal edinimlerinin ve gelir, giderlerinin kanuna uygunluğunun tespiti ve bu konuda uyulması gereken usulün kanunla düzenleneceği ön görülmüştür. Anayasa Mahkemesi bu denetimi gerçekleştirirken Sayıştay'dan yardım alacaktır.

Anayasa'nın ön gördüğü kanuni düzenleme 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanununun 74 ve devamı maddeleri ile 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 55 ve 56'ncı maddelerinde gerçekleştirilmiştir.⁶⁷² 6216 sayılı Kanun'un 55 ve 56'ncı maddeleri mali denetimin nasıl yapılacağı konusunda 2820 sayılı SPK'yı işaret etmektedir.

Bir yılın karara bağlanarak birleştirilmiş kesin hesapları siyasi partinin genel başkanları tarafından Anayasa Mahkemesine izleyen yılın haziran ayına dek iletilir. Anayasa Mahkemesi denetimi yazılı olarak yapar. Anayasa Mahkemesi denetimini, Sayıştay tarafından düzenlenmiş raporlar üzerinden yapabileceği gibi, doğrudan doğruya Siyasi Partinin genel merkezinde veya teşkilatlarında da gerçekleştirebilir. Anayasa Mahkemesi bu denetim için kanunda sayılı kişiler arasından bir naip seçebilir veya yeminli bir bilirkişi görevlendirebilir (SPK m.75). Öte yandan Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü'nün⁶⁷³ 51 ve 52'nci maddeleri siyasi partilerin mali denetimine ilişkin hükümleri içermektedir. Söz konusu içtüzüğün 51'inci maddesinin 2'nci fıkrasında Anayasa Mahkemesinin siyasi partilerden kendisine ulaşan evrakı Sayıştay'a göndereceği hükmü mevcuttur.⁶⁷⁴

⁶⁷⁰ Sağlam, (özgürlük), s. 203.

⁶⁷¹ Bu denetim hazine mali yardım almayan siyasi partilere de uygulanmaktadır. Bu denetimin amacı siyasi partilerin bir bütün olarak mali faaliyetlerini denetlemektir. Recai Akyel, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Hukuksal Konumları ve Denetimleri", **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Sayı:12, 2018, s. 152

⁶⁷² Turan Ateş, **Demokrasi Siyasi Partiler ve Seçim**, Beta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 147.

⁶⁷³ 12.07.2012 tarih 28351 sayılı Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü.

⁶⁷⁴ Söz konusu fıkra şu şekildedir:

"Mahkemece söz konusu belgeler incelenmek üzere Sayıştay Başkanlığına gönderilir."

4. Siyasi Partilerin Mali Denetimi Sonucunda Verilebilecek Kararlar

Siyasi Partiler Kanunu mali denetimin sonucunda, 74 ve 75'inci maddelerde mali, 116'ncı maddede cezai olmak üzere iki türlü yaptırım öngörmüştür. Hazineye irat kaydetme müeyyidesi mali yaptırımı oluştururken, yabancılardan yardım alma sonucunda partinin kapatılması ve bu fiili gerçekleştiren parti mensuplarının hapis cezası ile cezalandırılmaları cezai yaptırımı oluşturur.⁶⁷⁵

Siyasi partilerin mali açıdan denetlenmesinin sonucunda siyasi partinin kanuna aykırı bağış kabul ettiği, tevsik edilmeyen kaynaklardan gelir sağladığı tespit edilirse bu gelirler hazineye irat kaydedilir. Yine aynı şekilde hazineye irat kaydedilme durumu, belgelendirilmesi gerekirken belgelendirilmeyen parti giderleri miktarınca gerçekleştirilir.

Mali kurallara aykırılık durumunda kapatma müeyyidesi değil hazineye irat kaydetme müeyyidesi uygulanır. Örneğin Anayasa Mahkemesi 2019 yılında Anavatan Partisinin 2014 yılı kesin hesabının incelenmesi sonucunda Kanun'a uygun olmayan 3.500,00 Türk Lirası gider karşılığı parti mal varlığının hazineye irat kaydedilmesine karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi bu kararı alırken 3.500,00 Türk Lirası değerindeki gidere ait fatura veya fatura yerine geçen belgenin gönderilmesini istemiştir. Anavatan Partisi tarafı ise bu ödemenin sözleşme karşılığı nakden yapıldığı cevabını vermiştir. Sonuç olarak Anayasa Mahkemesi 2820 sayılı SPK'nın 74'üncü maddesi gereğince hazineye irat kaydetme yaptırımına başvurmuştur. Zira söz konusu madde uyarınca siyasi partilerin giderlerini belge ile tevsik etmeleri gerekmektedir.⁶⁷⁶

Eğer yabancı devlet ve uluslararası kuruluşlar ile yabancı gerçek ve tüzel kişilerden yardım alınması söz konusu ise ilgili siyasi parti hakkında kapatma yaptırımı uygulanacaktır.⁶⁷⁷ Anayasa Mahkemesinin denetim sonucunda verdiği karar kesindir.⁶⁷⁸

Mali ve cezai yaptırım dışında Anayasa Mahkemesi gerekli gördüğü kimi durumlarda siyasi partilere ihtar verilmesi yönünde de karar alabilmektedir. SPK'nın 104'üncü maddesinde ve Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri

⁶⁷⁵ Teziç, (anayasa), s. 394-395.

⁶⁷⁶ Anayasa Mahkemesinin (mali denetim) 16.10.2019 tarihli ve E.2015/62, K.2019/14 sayılı kararı, Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Cilt:3, Sayı:57, ss. 1551-1555.

⁶⁷⁷ Gözler, (Türk), s. 424-425.

⁶⁷⁸ Ateş, s. 148.

Hakkında Kanun'un 53'üncü maddesi ihtarın nasıl yapılacağını düzenlemiştir. Daha önce değinildiği üzere SPK'nın 104'üncü maddesine göre SPK'nın 101'inci maddesi dışında kalan emredici hükümlere aykırılık durumunda o parti aleyhine ihtar verilmesi için Anayasa Mahkemesi veya Cumhuriyet Başsavcılığına başvurulabilir.⁶⁷⁹

Tabii ki Anayasa Mahkemesi siyasi partilere ait kesin hesabın mevzuata, hukuka uygun olduğu tespitini de yapabilecektir. Arzulanan siyasi partilerin mali yapılarının hukuka uygun olmasıdır. Örnek verecek olursak Anayasa Mahkemesi 10.09.2020 tarihinde, Adalet ve Kalkınma Partisi⁶⁸⁰ ve Milliyetçi Hareket Partisinin⁶⁸¹, 16.10.2019 tarihinde ise Hak ve Adalet Partisinin⁶⁸² 2015 yılı kesin hesaplarının doğru, denk, hukuka ve mevzuata uygun olduğuna karar vermiştir.

H. Seçim Sistemi, Seçim Barajı ve Siyasi Parti Özgürlüğü

1. Genel Olarak Seçim Sistemleri

Seçim, demokrasinin temeli olarak kabul edilmektedir. Nitekim seçimlerin olmadığı bir demokrasi tahayyül edilemez.⁶⁸³ Tabii ki her seçim yapılan ülkenin demokratik olduğundan da bahsedilemeyecektir. Otoriter pek çok rejimde seçimlerin göstermelik de olsa yapıldığı görülebilir.

Teknik anlamıyla seçim bir kişinin, heyetin, kurulun ya da toplumun kendisine sunulan seçenekler arasında özgür iradesiyle tercih yapmasıdır. Daver'e göre seçme ile seçim kavramları arasındaki fark seçme işinde daha "elitist" bir karakterin yani seçilende üstün nitelik aramanın varlığına karşın seçimde seçmenin siyasi görüşü, hayat felsefesi, sosyal statüsü, sosyal sınıfı ve çıkarları gibi faktörler rol

⁶⁷⁹ Ferhat Uslu ve Melike Yavuz Dalgıç, "Siyasi Partilerin Mali Denetimi: Anayasa Mahkemesi'nin 2019 Yılı Kararları Ekseninde Kısa Bir Analiz", **Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2, 2020, s. 298.

⁶⁸⁰ Anayasa Mahkemesinin (mali denetim) 10.09.2020 tarihli ve E.2016/61, K.2020/35 sayılı kararı, Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Cilt:3, Sayı:57, ss. 1833-1837.

⁶⁸¹ Anayasa Mahkemesinin (mali denetim) 10.09.2020 tarihli ve E.2016/66, K.2020/36 sayılı kararı, Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Cilt:3, Sayı:57, ss. 1839-1843.

⁶⁸² Anayasa Mahkemesinin (mali denetim) 16.10.2019 tarihli ve E.2016/17, K.2019/22 sayılı kararı, Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, Cilt:3, Sayı:57, ss. 1573-1579.

⁶⁸³ Bülent Daver, "Anayasal Yargı ve Seçim Sistemleri", **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:5, Anayasa Mahkemesi'nin 26. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyum, Ankara, 25-26.04.1988, (sempozyum bir), s. 11.

oynamaktadır.⁶⁸⁴ Ateş'e göre seçim kanunlar doğrultusunda kanun koymak ve ülkeyi yönetmek için adaylar arasından bir veya birkaçını tercih etmektir. Seçim, seçme işidir.⁶⁸⁵ Anayasa hukuku ve siyaset bilimi açısından seçim kelimesinin ifade ettiği anlam günlük dilden farklı olarak bir kamu görevini yerine getirecek kişi veya kurulun seçmenlerce seçilmesidir.⁶⁸⁶

Seçimler farklı türlere sahiptir. Burada kastettiğimiz seçim sistemlerinin çeşitliliği değildir. Seçimler cumhurbaşkanlığı seçimleri, genel seçimler, ara seçimler, yerel seçimler gibi örneklerini sayabileceğimiz bir tipolojiye sahiptir.⁶⁸⁷ Seçim sistemlerine geçmeden önce seçim tipolojisi ile seçim sistemlerinin farklı kavramlar olduğunu not etmek önem taşımaktadır. Siyaset bilimciler çeşitli matematiksel işlemler ve sistemlerle seçim sistemleri üretmişlerdir. Ülkeler kendi koşullarına en uygun olanı seçip uygulama çabası içerisindeydir.⁶⁸⁸ Öte yandan kimi zaman uygulamada görülen sıkıntılar kimi zaman ise yasama gücünü elinde bulunduranların seçim sistemlerini kendi lehlerine eğip bükme isteği sebebiyle seçim sistemleri değişikliklere uğramaktadır.

Seçim sistemi dar ve geniş anlamıyla ikiye ayrılmaktadır. Dar anlamda seçim sistemi oyları parlamento sandalyelerine dönüştürmekte uygulanan yöntem⁶⁸⁹ ilişkin çoğunluk sistemi, nispi temsil sistemi ve karma sistem olarak üç ana başlıkta incelenmektedir. Geniş anlamda seçim sistemi ise seçim sistemlerini sadece hukuki boyutlarıyla ele almayan bir kavramı ifade etmektedir. Geniş anlamda seçim sistemi başta basın özgürlüğü olmak üzere, dernek kurma özgürlüğü, siyasi partilerin teşkilatlanma ve faaliyet özgürlükleri, toplanma ve gösteri yürüyüşü yapma hakkı gibi temel özgürlüklerle de yakından ilişki içerisindeydir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁴ Bülent Daver, “Seçim Sistemi ve Anayasa Yargısı”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:5, 1988, (sempozyum iki), s. 132.

⁶⁸⁵ Ateş, s. 196.

⁶⁸⁶ Hikmet Sami Türk, “Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:22, 2006, (seçim), s. 76.

⁶⁸⁷ Daver, (sempozyum iki), s. 134.

⁶⁸⁸ Ateş, s. 197.

⁶⁸⁹ Ergun Özbudun, “Seçim Sistemleri ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:44, Sayı:1, 1995, (sistem), s. 522.

⁶⁹⁰ Daver, (sempozyum iki), s. 137.

2. Türkiye’deki Seçim Barajı ve Siyasi Parti Özgürlüğüne Etkisi

Türkiye’de günümüzde milletvekili seçimlerinde uygulanan sistem olan “Ülke Barajlı d’Hondt Usulü Nispi Temsil Sistemi” ilk olarak 1995 genel seçimlerinde uygulanmıştır.⁶⁹¹ Ülke barajı, bir siyasi partinin parlamentoda sandalye kazanabilmesi için ülkede kullanılmış toplam geçerli oyların belirli bir yüzdesini almış olması gerekliliğini ifade eder.⁶⁹² Türkiye için halihazırda bu oran yüzde ondur.

Anayasa’nın 67’nci maddesinin 6’ncı fıkrası “Seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak biçimde düzenlenir.” şeklindedir. Özbudun’a göre ideal bir seçim sisteminin temsilde adalet ile yönetimde istikrar ilkelerinin bağdaştığı sistem olduğu düşüncesi hatalıdır. Bunun sebebi bu iki ilkenin birbirlerinin tam karşısı olmasıdır. Dolayısıyla bu iki ilkeyi bağdaştırmak değil iki ilkeden de belli ölçüde taviz vererek orta yolu bulmayı hedeflemek daha sağlıklı bir sonuç verecektir.⁶⁹³

Öte yandan Türkiye’de milletvekili seçimlerinde uygulanan yüzde on ülke barajının yüksekliği geniş kesimler tarafından kabul edilmekte ve bu baraj üzerinden Türkiye’deki seçim sistemi sıklıkla tartışılmaktadır. Yüzde on seçim barajının temsilde adalet ile yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştırması bir yana, bu iki ilkenin ortasında bir yol bulunmasını dahi güçleştirdiği düşünülmektedir. Geçmişte barajın kaldırılması için ciddi girişimlerin olmamasının sebebi olarak parlamenter sistemde hükümet kurulmasını zorlaştırmamak gösterilmiştir.⁶⁹⁴ Bilindiği üzere Türkiye, 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan halkoylaması ile kabul edilen anayasa değişikliği ile parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçmiştir. Dolayısıyla hükümet kurmanın zorlaşması gibi bir argüman geçersiz kalmıştır.⁶⁹⁵ Bu duruma rağmen halen yüzde on

⁶⁹¹ Bülent Özgül, **Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye’de Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model Önerisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2002, s. 144.

⁶⁹² Türk, (seçim), s. 98.

⁶⁹³ Özbudun, (sistem), s. 533.

⁶⁹⁴ Abdulkadir Yıldız, “Seçim Sistemleri ve Türkiye’de Milletvekili Seçim Sistemine İlişkin Bir Öneri”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:26, Sayı:3, 2018, s. 117.

⁶⁹⁵ Parlamenter sistem yürürlükte iken yaptığı değerlendirmede Eren, yüzde on seçim barajının orantılılık açısından eleştirilebileceğini ancak yönetimde istikrar saikiyle bu barajın konmasının hukuka aykırı olmadığını belirtmiştir. Abdurrahman Eren, “Türkiye’de Uygulanan %10 Genel Seçim Barajının Serbest Seçim Hakkını İhlal Sorunu”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:16, Sayı:2, 2008, (seçim), s. 109; Nitekim seçim barajına 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan seçime DEHAP adayları olarak katılan başvuruocular tarafından AİHM nezdinde itiraz edilmiştir. AİHM seçim barajının yüksek olduğunu kabul etmekle birlikte AİHS’nin ihlal

gibi örneğine dünyada rastlanmayan ölçüde⁶⁹⁶ yüksek bir ülke barajı yürürlükte bulunmaktadır. Seçim sisteminin ve ülke barajının değiştirilmesi için bir kanun teklifi hazırlığı içerisinde olduğu ise basına yansımıştır.⁶⁹⁷ 2017 Anayasa değişiklikleri ile yönetimde istikrarın sağlanacağı vaat edilmiştir. Söz konusu değişiklikler gerçekleştirilmiş bulunmaktadır. Bu sebeple bu aşamadan sonra temsilde adaletin sağlanmasına yönelik adımlar atılması gerektiği açıktır.⁶⁹⁸

Yüzde on seçim barajı parlamenter sistemin yürürlükte bulunduğu dönemde çokça tartışılmıştır. Nitekim parlamenter sistemde dahi Sabuncu'ya göre seçim barajları, yasamanın yürütmenin güdümünde hızlı bir şekilde çalışabilmesi bakımından bazı faydaları haiz olmakla birlikte; birtakım konularda siyasi partiler arasında uzlaşma sağlama ihtiyacını ortadan kaldırarak siyasi alanda çatışmacı üslubu güçlendirmesi bakımından sakıncalıdır.⁶⁹⁹ Köker'e göre ise sınırlı çoğulculuk ilkesi yerine sınırlandırılmamış bir siyasi alan için barajsız, temsilde adaleti tam olarak sağlayan gerçek bir demokratik çoğulculuğa yönelmek gerekmektedir.⁷⁰⁰ Karşıt görüşe göre ise demokrasi teorisi açısından toplumun iradesinin yönetime yansımaları temel unsur olarak görülse de bir toplumdaki bölünmelerin sınırsız sayıda olabileceği göz önünde bulundurulduğunda her bir eğilimin yönetimde temsil edilmeye çalışılmasının bir kakofoni yaratabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.⁷⁰¹

Seçim barajının, kanımızca tamamen kaldırmanın mümkün görülmemesi durumunda, en azından siyasi partilere devlet yardımı için aranan sınır olan yüzde üçe indirilmesi yerinde olacaktır.⁷⁰²

edilmediğine karar vermiştir. Yumak ve Sadak/Türkiye, Başvuru No:10226/03, Karar Tarihi, 30.01.2007.

⁶⁹⁶ Alper Atalay, “Meclis dünyadaki seçim barajlarını araştırdı”, 01.04.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/meclis-dunyadaki-secim-barajlarini-arastirdi/2195200>, (17.06.2021).

⁶⁹⁷ Nur Banu Aras, “Siyasi Partiler Kanunu’nda seçim barajı düşüyor: Yüzde 7’de uzlaşma tamam”, 30.03.2021, <https://www.yenisafak.com/gundem/siyasi-partiler-kanununda-secim-barajidusuyor-yuzde-7de-uzlasma-tamam-3615946>, (17.06.2021).

⁶⁹⁸ Batuhan Ustabulut, “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye’de Ülke Seçim Barajı Uygulaması”, *İnsan ve İnsan Dergisi*, Sayı:18, 2018, ss. 355-356.

⁶⁹⁹ Yavuz Sabuncu, “Seçim Barajları ve Siyasal Sonuçları”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Sayı:23, 2006, s. 197.

⁷⁰⁰ Levent Köker, “Seçim Sistemleri ve Siyasal Çoğulculuk”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Sayı:23, 2006, s. 210.

⁷⁰¹ Eren, (seçim), s. 73.

⁷⁰² Türk’e göre baraj en fazla yüzde beş seviyesinde olmalıdır. Türk, (hukuk), s. 514; Ustabulut’a göre de mümkünse baraj tamamen kaldırılmalı, eğer aksi görüş hakim olur ise yüzde üç seviyesine çekilmelidir. Ustabulut, s. 354.

VII. AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ VE SİYASİ PARTİ ÖZGÜRLÜĞÜ

A. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Siyasi Partilere Bakışı

Türkiye Cumhuriyeti 1949 yılında Avrupa Konseyi'nin kurucuları arasına girmiştir. 1954 yılında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Türkiye tarafından onaylanmıştır. 1987 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine bireysel başvuru kabul edilmiştir. Bundan iki yıl sonra ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yargı yetkisi benimsenmiştir. 1999 tarihli Venedik Komisyonu raporuna da uymayı taahhüt eden Türkiye, siyasi parti özgürlüğü konusunda da bu yapıyı sürdürmek durumundadır.⁷⁰³ 1982 Anayasası'na göre siyasi parti özgürlüğünü irdelerken Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin siyasi parti özgürlüğüne bakışını göz önünde bulundurmak Türkiye'nin bulunmuş olduğu taahhütler sebebiyle zorunludur.⁷⁰⁴

Türkiye'deki çok sayıda parti kapatılması hadisesinin aksine Avrupa'da 2003 yılında kapatılan ve ETA terör örgütü ile ilişkili olduğu kabul edilen İspanya'daki Batasuna Partisi dışında 1956 yılından bu yana parti kapatma kararı alınmamıştır.⁷⁰⁵ Avrupa'da siyasi partilere müeyyide uygulanmasının iki standardı AİHM içtihatları ve Venedik Komisyonu kararlarıdır. Bunların özü siyasi partilerin, örgütlenme özgürlüğü kapsamındaki en önemli kuruluşlar olduğudur. Siyasi partiler kolektif ifade araçları olarak kamuoyu oluşumuna yeri doldurulamaz katkılarıyla demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Buradan hareketle siyasi partilerin yasaklanması konusunda tek makul sebep, şiddeti teşvik olacaktır. Demokratik bir düzende siyasi partilerin sistemi değiştiren bir programa sahip olmaları dahi tolere edilmelidir.⁷⁰⁶

⁷⁰³ Fendoğlu, s. 431.

⁷⁰⁴ Esasen 1982 Anayasası'nda olduğu gibi AİHS'de de belirli durumlarda siyasi partilerin sınırlanması sözleşmeye hakim olan bir anlayıştır. AİHS'nin 8, 9, 10, 11'inci maddelerinin 2'nci fıkralarında bazı sınırlama sebeplerine yer verilmektedir. Ayrıca 17'nci maddede Sözleşmede öngörülen hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmayacağı hükmü getirilmiştir. Reyhan Sunay, **Avrupa Sözleşmesi ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları**, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2001, (ifade), s. 252.

⁷⁰⁵ Fendoğlu, s. 433.

⁷⁰⁶ Erdoğan, (anayasa), s. 116.

AİHM'nin siyasi partilerin varlığını ve faaliyetlerini korurken kullandığı hükümler AİHS'nin ifade özgürlüğü hakkındaki 10'uncu madde ile dernek ve örgütlenme özgürlüğünü koruyan 11'inci⁷⁰⁷ maddesidir.⁷⁰⁸ Bir siyasi partinin 11'inci maddedeki sınırlama uygulanarak kapatılabilmesi ve bu kapatmanın haklı olabilmesi için “maddede öngörülen meşru amaçlardan birini gerçekleştirmek için kanun marifetiyle konmuş” olması ve “demokratik toplum⁷⁰⁹ için ihtiyaç duyulması” şarttır. AİHM siyasi partilerin, demokratik sistem için taşıdığı önemden dolayı bir siyasi partinin kapatılabilmesi için sağlam gerekçeler bulunması gerektiğini söylemektedir.⁷¹⁰

AİHM, siyasi partilerin bir “örgüt” sıfatıyla 11'inci madde hükümlerine tabi, maddenin koruması altında bulunduğunu ve siyasi partilerin kapatılmalarının 11'inci madde kapsamındaki özgürlüğe müdahale oluşturduğunu söylemektedir. 11'inci madde ile korunan hak ve özgürlüklere resmi makamların müdahalesinin meşruluğu 8,9 ve 10'uncu maddelerle birlikte ele alınır.⁷¹¹

⁷⁰⁷ AİHS'nin 11'inci maddesinin ilk fıkrasında örgütlenme özgürlüğünden bahsedildikten sonra 2'nci fıkrada bu hakkın sınırlanabileceği durumlar şu şekilde ifade edilmiştir:

“Bu hakların kullanılması, yasayla öngörülen ve demokratik bir toplum içinde ulusal güvenliğin, kamu güvenliğinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli olanlar dışındaki sınırlamalara tabi tutulamaz. Bu madde, silahlı kuvvetler, kolluk kuvvetleri veya devlet idaresi mensuplarınca yukarıda anılan haklarını kullanılmasına meşru sınırlamalar getirilmesine engel değildir.”

⁷⁰⁸ AİHS'de siyasi partilerden açık açık söz edilmemektedir ancak yukarıda belirttiğimiz gibi AİHM'nin yerleşik içtihatları, AİHS 11'inci maddenin siyasi partileri de ihtiva ettiği yönündedir. Küçük, s. 40.

⁷⁰⁹ Demokratik toplum kavramının unsurları, AİHS kurumları tarafından içtihat yoluyla belirlenmiştir. Başta Handyside kararı olmak üzere pek çok kararda vurgulandığı gibi demokratik toplumun temel unsurları çoğulculuk, hoşgörü ve geniş fikirliliklerdir. Bu karar örnekleri için bkz. Sunay, s. 107; Handyside kararı AİHM'in köşe taşı kararlarından biridir. Bu davada bir yayıncı olan Handyside ilk kez 1969 yılında Danimarka'da yayınlanan çocuklara yönelik bir ders kitabının yayın haklarını almış ve Birleşik Krallık'ta yayınlamıştır. Kitap yayınlandıktan sonra Müstehcen Yayınlar Yasasına aykırı bulunarak toplatılmış ve başvurucuya para cezası verilmiştir. AİHM bu olayda ihlal olmadığına hükmetmiştir. Sibel İncoğlu, “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Çoğulculuk”, **Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İnkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı**, Türkiye Barolar Birliği Yayını, Ankara, 2010, ss. 106-107.

⁷¹⁰ Venedik Komisyonu, Türkiye'de Siyasi Partilerin Yasaklanmasına İlişkin Anayasal ve Yasal Hükümlere Dair Görüş, Görüş No:489/2008, Strasbourg, 13.03.2009, Çev. TESEV, İstanbul, 2009, s. 9, https://www.tesev.org.tr/w-content/uploads/rapor_Venedik_Komisyonu_Turkiye_Raporu.pdf, (27.05.2021).

⁷¹¹ A. Şeref Gözübüyük ve diğerleri, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması**, 12. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 362.

B. Türkiye’de Kapatılan Partiler ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi

Türkiye’den on bir parti hakkında kapatma işlemini AİHS’ye aykırı bulan AİHM, Refah Partisi hakkında verilen kapatma kararına karşı yapılan başvuruyu ise reddetmiştir. Anayasa Mahkemesi ile AİHM arasında siyasi partilerin kapatılması konusundaki yorum farkı çarpıcı bir şekilde ortadadır.⁷¹² Bu farkı oluşmasında en önemli unsur Anayasa Mahkemesinin aksine AİHM’in paradigmasının “hak eksenli” oluşudur.⁷¹³

AİHM’e göre bir siyasi partinin kapatılması söz konusuysa, örgütlenme hak ve özgürlüğünün düzenlendiği AİHS’nin 11’inci maddesinin 2’nci fıkrasında sayılan “ulusal güvenlik”, “kamu güvenliği” ve “başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması” gibi kısıtlama sebeplerine dayanılarak bu durumun somutlaştırılması gerekmektedir.⁷¹⁴ AİHM, AİHS’in 11’inci maddesinin ihlali gerekçesiyle diğer maddeler yönünden incelemeye yer olmadığına karar vererek Türkiye’yi Birleşik Komünist Partisi, Sosyalist Parti, Özgürlük ve Demokrasi Partisi, Sosyalist Türkiye Partisi, Demokrasi ve Değişim Partisi için tazminat ödemeye mahkûm etmiştir. Halkın Emek Partisi ve Demokrasi Partisi davasında ise tazminat yerine sadece avukat masraflarının ödenmesine hükmetmiştir. Yine Emek Partisi davasında Türkiye haksız bulunmuştur. Refah Partisi’nin başvurusunun reddi sonrasında Fazilet Partisi ise yapmış olduğu başvuruyu geri çekmiştir.⁷¹⁵ 11’inci maddedeki örgütlenme ve toplanma özgürlüğü, AİHM’ye göre demokratik bir toplumun vazgeçilmez unsuru

⁷¹² Bu durumun sebeplerinden biri Türk Anayasa Mahkemesi’nin siyasi parti kapatma davalarında AİHS’yi “bağımsız ölçü norm” olarak değil sadece “destek ölçü norm” olarak kullanmasıdır. Zühtü Aslan, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Anayasa Yargısı: Uyum Sorunu ve Öneriler”, **Anayasa Yargısı**, 17, 2000, s. 274-293, (uyum), s. 282; Sunay’a göre Anayasa Mahkemesi sınırlama ve kapatma ile ifade özgürlüğü arasında ölçülü bir denge oluşturamamıştır. Reyhan Sunay, “Siyaset-İdeoloji-Yargı Ekseninde Türkiye’de Parti Özgürlüğü ve Avrupa Sözleşmesi Uygulaması”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Ankara, Yıl:6, Sayı:22, Bahar 2001, s. 43.

⁷¹³ AİHM’in benimsemiş olduğu hak-eksenli paradigma siyasi partilerin ancak sınırlı durumlarda ve istisnai olarak kapatılabileceğini söyler. Zühtü Aslan, “Anayasa Mahkemesi’nin Siyasal Partiler Politikası: Ve çağı’nda ‘Ya-ya da’cı Yaklaşımın Anakronizmi Üzerine Bir Deneme”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Ankara, Yıl:6, Sayı:22, Bahar 2001, (anakronizm), s. 11.

⁷¹⁴ Mehmet Turhan, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Ankara, Yıl:6, Sayı:22, Bahar 2001, (AİHS), s. 22.

⁷¹⁵ Aykol, s. 157.

olan 10'uncu maddedeki kanaati, inanç ve düşünceyi açıklama özgürlüğü⁷¹⁶ ile sıkı bağlantıya sahiptir.⁷¹⁷

Öte yandan siyasi partiler demokratik toplumdaki fonksiyonları gereği AİHS'nin 11'inci maddesindeki örgütlenme özgürlüğünün en etkili kullanım biçimi sayılırlar.⁷¹⁸ Nitekim 11'inci maddenin Türkiye açısından önemi siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması noktasında ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Türkiye Birleşik Komünist Partisi⁷¹⁹ davasında 11'inci maddenin özel bir kurum olan siyasi partilere uygulanamayacağını iddia etmiştir ancak bu savunma mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. AİHM'ye göre siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması örgütlenme özgürlüğüne devlet tarafından müdahale edilmesidir. Bu müdahale Mahkeme tarafından “demokratik bir toplumda gerekli” niteliğe sahip bulunmamıştır. Bunun gerekçesi ise TBKP'nin daha faaliyete geçmeden sadece tüzük ve programına bakılarak kapatılmasıdır. Kararda bir partinin programında “Kürt halkı”, “Kürt ulusu”, “Kürt vatandaşları” gibi ifadelerin bulunmasını bu partinin Türk ulusu bakımından ayrılıkçılık yaptığı anlamına gelmediğini ve partinin adında “komünist” ibaresinin geçmesinin kapatılma için yeterli olmadığı belirtilmiştir.⁷²⁰

Refah Partisi, Erbakan, Kazan ve Tekdal/Türkiye⁷²¹ başvurusunda Mahkeme “islamist” eğilimli partinin, laikliğe karşı bir merkez oluşturduğu ve bu şekilde demokratik düzene zarar vereceği gerekçesiyle kapatılmasını 11'inci maddeye aykırı bulmamış, daha önceki Türkiye aleyhine parti kapatma davalarından farklı olarak yalnızca parti programı ve tüzüğünü değil parti mensuplarının somut faaliyet ve

⁷¹⁶ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi organları ifade özgürlüğüne yapılan müdahalelere karşı çok sıkı bir denetim mekanizması geliştirmiştir. Eleştiri ve tartışma alanı çok geniş tutulmuştur. Özel kişilere karşı olandan daha geniş bir çerçeve politik kişiler için ön görülmüştür. Hükümet karşısında eleştiri alanı ise hepsinden daha geniştir. İbrahim Kaboğlu, “Pozitif Anayasa Hukukunda Düşünce Özgürlüğünün Sınırları”, **Düşünce Özgürlüğü**, (Ed. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 227.

⁷¹⁷ Osman Doğru ve Atilla Nalbant, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar**, 2. Cilt, Yargıtay Başkanlığı Yayını, Ankara, 2013, s. 440; Donna Gamien, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi El Kitabı**, Çev. Serkan Cengiz ve Utku Kılınç, İzmir Barosu Yayınları, İzmir, 2008, s. 143.

⁷¹⁸ Hakan Karakuş, **Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları ve Karşıoylarında Türkiye**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2001, s. 281

⁷¹⁹ Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve diğerleri/Türkiye, Başvuru No:133/ 1996/ 752/ 951, 30.01.1998

⁷²⁰ Gözübüyük ve diğerleri, s. 378.

⁷²¹ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Başvuru No: 41340/98, 41342/98, 41343/98 ve 41344/98, 13.02.2003.

beyanları mercek altına alınmıştır.⁷²² Mahkemeye göre kamu hukuku ve özel hukuk alanında geçerli kuralların birlikte teokratik bir rejim halini alması, ülkenin yakın geçmişi göz önünde bulundurulduğunda tamamen hayal ürünü bir ihtimal değildir.⁷²³ Refah Partisi'nin önerdiği çok hukuklu sistem bireyleri hukuk sistemi içerisinde bir ayrıma tabi tutacaktır. Vatandaşlar bulundukları kategorilere göre hak ve özgürlüklere sahip olacaklardır. Böyle bir modelin Sözleşmenin sistemiyle uyum göstermesi mümkün değildir.⁷²⁴ Anayasa Mahkemesine göre Refah Partisi'nin kapatılma gerekçelerinden bir olan şeriatı ihdas niyetinin⁷²⁵ demokrasinin temel ilkeleriyle bağdaşması kolay değildir. Demokrasi ve insan haklarına saygılı olduğunu beyan ederken şeriat düzeninin ihdasını savunmak birbiriyle bağdaşmamaktadır. Şeriat düzeni özellikle ceza hukuku, ceza yargılaması, kadınların hukuk düzenindeki konumu ve özel, kamusal tüm alanlara dini kurallar doğrultusunda müdahalenin meşru kılınacak olması sebebiyle Sözleşme'nin benimsediği değerlerle uyuşmamaktadır.⁷²⁶

Bu davada Mahkemece, Refah Partisi'nin politik projesi teorik olarak değil gerçekleştirilebilir bir hedef olarak ele alınmaktadır. Bu husus doğrultusunda Mahkeme tartışmayı teorik düzeyden pratik düzeye indirmekte ve “müdahalenin gerekliliği” kavramına açıklık getirmektedir. Özetlenen gerekçelerle Mahkeme, devletlerin takdir marjlarını göz önünde tutarak müdahalenin “sıkıştıran, toplumsal ihtiyaç” muvacehesinde güdülen meşru amaçla orantısız olmadığı ve bu sebeple Sözleşme'nin 11'inci maddesinin ihlal edilmediği sonucuna varmıştır.⁷²⁷

Aşağı incelenen kararlarda görüleceği üzere siyasi parti kapatma davalarında Mahkeme'nin üzerinde durduğu konular 10'uncu maddedekilere benzerlik taşımaktadır. Siyasi parti yönetici ve üyelerinin beyanları ile parti tüzük ve programlarındaki şiddete teşvik ve isyana çağrı gibi ifadeler dışındaki ifadeler genel olarak koruma kapsamına alınmıştır.⁷²⁸ AİHM kararların çoğunun içeriğini oluşturan “azınlık yaratılması yasağı”, “federasyon ve özerklik talebi” gibi talep ve önerilerin kabul edilemez bulunarak parti kapatma yoluna gidilmesini ifade özgürlüğünün

⁷²² Gözübüyük ve diğerleri, s. 379.

⁷²³ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 64.

⁷²⁴ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 69.

⁷²⁵ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 70.

⁷²⁶ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 71.

⁷²⁷ Gözübüyük ve diğerleri, s. 380.

⁷²⁸ Karakuş, s. 292.

kullanılmasına müdahale olarak değerlendirmiştir.⁷²⁹ Mahkeme’ye göre siyasi partiler söz konusu olduğunda 11’inci maddedeki istisnalar oldukça dar yorumlanacaktır.⁷³⁰ AİHM, ancak “Batasuna” davasındaki gibi şiddetin araçsallaştırılması ve terör örgütü ile siyasi parti arasındaki bağlantıların objektif olarak kanıtlanması durumunda siyasi partilerin demokrasi için bir tehdit olarak görülebileceği kanaatindedir.⁷³¹

1. Türkiye Birleşik Komünist Partisi

4 Haziran 1990 tarihinde kurulan Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP), Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının 14 Haziran 1990 tarihinde Anayasa Mahkemesine yaptığı başvurunun sonucunda 16 Temmuz 1991 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Anayasa Mahkemesi, 2820 sayılı kanunun 96’ncı maddesinin 3’üncü fıkrasında kullanılması yasaklanmış olan bir sözcüğün adında bulunmasını kanun hükmünün uygulanması için yeterli saymış ve sonuç olarak TBKP’nin kapatılmasına karar vermiştir.⁷³² Ayrıca Anayasa Mahkemesi bu kararı alırken TBKP program ve tüzüğünün iki ulusa (Türk Ulusu ve Kürt Ulusu) gönderme yaptığı bölümleri zikrederek bu durumun ulusal birliğe zarar verecek şekilde azınlıklar yaratacak bir niteliği oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Yine Anayasa Mahkemesi kendi geleceğini tayin hakkının ve bölgesel özerkliğin Anayasa tarafından yasaklandığını

⁷²⁹ Doğru ve Nalbant, s. 439; Karakuş, s. 293; Sağlam’a göre AİHM “Türkiye’nin içinde bulunduğu somut koşulların insan haklarını ve demokrasinin geleceği bakımından taşıdığı önemi hiçbir biçimde göz önünde tutmamış; bölünme tehlikesi ve tehdidinin yarattığı koşulları tartışma konusu bile yapmamış, adeta Türkiye’den bunun riskini üstlenerek demokrasiyi uygulamasını istemiştir.” Sağlam, (sorunlar), s. 162; Yokuş’a göre ise “demokratik toplum” kavramının içeriğini “çoğulculuk” ile dolduran AİHM’in, siyasi partiler açısından her ülke için ayrı bir yorum gerektiren “tehdit-tehlike” dengesini bir kenara bırakarak ortak bir demokrasi ve insan hakları anlayışı geliştirme çabası olağan ve doğaldır. Sevtap Yokuş, “Türk Anayasa Mahkemesi’nin ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Siyasi Partilere Yaklaşımı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:59, Sayı:4, 2001, s. 119.

⁷³⁰ Doğru ve Nalbant, s. 438

⁷³¹ Herri Batasuna ve Batasuna-İspanya kararına konu olay, 1986 ve 2001 yıllarında kurulmuş olan Batasuna ve Herri Batasuna adlı iki siyasi partinin İspanyol Yüksek Mahkemesi tarafından kapatılmasına ilişkindir. Bu partilerin ETA’nın stratejik araçlarına dönüşmesi ve birçok eylem ve söylemleriyle ETA’nın terör faaliyetlerine kapalı bir destek vermeleri partiler hakkında kapatma kararını doğurmuştur. Doğru ve Nalbant, ss. 440-441.

⁷³² Anayasa Mahkemesi’nin TBKP kararının dayandığı 2820 sayılı SPK’nın 96/3’üncü maddesindeki hükmün 1995 Anayasa değişikliğinden sonra AİHS’nin 11’inci maddesi dışında Anayasa’ya da aykırı hale geldiğini belirtmek gerekmektedir. Fazıl Sağlam, “Siyasi Partiler Kanunu’nda Uluslar Arası Standartlara Uygunluk Sağlamak İçin Yapılması Gereken Değişiklikler”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı:17, Ankara, 2000, (değişiklikler), s. 235.

hatırlatmıştır. AİHM nezdinde yapılan yargılamada⁷³³ Türkiye Cumhuriyeti AİHS'nin 11'inci maddesinde siyasi partilere ilişkin bir ibare olmamasından bahisle ilgili maddenin ihlali iddiasını yanlış olduğunu savunmuştur.⁷³⁴ Hükümet TBKP'nin kendini "komünist" olarak tanımlayarak kaçınılmaz olarak yıkıcı olan bir öğretiye gönderme yaptığını savunmuştur. AİHM, AİHS'nin 11'inci maddesi kapsamına siyasi partilerin girmesi noktasında kuşku bulunmadığını belirtmiştir. AİHM'e göre bir parti yalnızca isminde bulunan bir kelimedenden dolayı kapatılmamalıdır. AİHM kararında Anayasa Mahkemesinin iki kapatma gerekçesinden biri olan azınlık yaratılması iddiası reddedilmiştir. AİHM buna delil olarak TBKP tüzüğünde Kürtleri bir azınlık olarak nitelendirilmediği gösterilmiştir. Sonuç olarak daha faaliyetlerine başlamadan TBKP'nin kapatılmış olması AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlali olarak nitelendirilmiştir.⁷³⁵ Mahkeme başvuru sahiplerinin manevi tazminat taleplerini reddetmiş ve Anayasa Mahkemesinin partiyi kapatma kararının sözleşmeyi ihlal ettiğine hükmedilmesinin yeterli manevi tatmini sağladığı görüşüne varmıştır.⁷³⁶

2. Sosyalist Parti

Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Sosyalist Parti (SP) 1 Şubat 1988 tarihinde kurulmuş bir partidir. 2820 sayılı kanunun 101'inci maddesi gereğince, Anayasa Mahkemesi, 10 Temmuz 1992 tarihinde SP hakkında kapatma kararı

⁷³³ TBKP adına 7 Ocak 1992 tarihinde AİHK'ye yapılan başvuru öncesinde AİHM'nin siyasi partiler hakkında bir pratiği bulunmamaktadır. Alman Komünist Partisi ve Avusturya Komünist Partisi'nin AİHK'ya yapmış olduğu başvurular reddedilmiş ve bu sebeple AİHM önüne gelememişlerdir. Komisyon bu başvuruları incelenmediği için AİHS'nin 11'inci maddesi kapsamına siyasi partilerin girdiğini kabul etmiş olduğu düşünülmüştür. Başvuruların AİHM önüne o zamana dek gelmemiş olması o zamana kadar Mahkemenin konu hakkında herhangi bir görüş geliştirmemiş olması sonucunu doğurmuştur. TBKP davasında ise bu durum Mahkeme tarafından incelenmiş ve siyasi partilerin 11'inci madde kapsamına girdikleri konusunda yorum geliştirilmiştir. Güney Dinç, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Göre İnanç, Anlatım ve Örgütlenme Özgürlükleri**, İzmir Barosu Yayınları, İzmir, 2005, ss. 90-91.

⁷³⁴ Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve diğerleri/Türkiye, Başvuru No:133/ 1996/ 752/ 951, 30.01.1998.

⁷³⁵ Anayasa Mahkemesi ve AİHM'in ikisinin de TBKP hakkındaki incelemesini tüzük ve programla sınırlı tutmuş olmasına rağmen ortaya çıkan yorum farkının sebebi AİHM'in TBKP'nin tüzük ve programını AİHS 10 ve 11'inci maddeler açısından değerlendirirken Anayasa Mahkemesinin SPK m. 81 açısından değerlendirme yapmış olmasıdır. Bu durumu AİHS ile SPK m. 81 arasındaki potansiyel çatışmanın da bir göstergesidir. Öte yandan 1995 Anayasa değişikliğinden sonra SPK m. 81 açıkça Anayasaya aykırı bir duruma gelmiştir. Sağlam, (değişiklikler), s. 236.

⁷³⁶ Bu durum "Mahkeme'nin konu hakkında gösterdiği tutumun olgunluğunu sergilemektedir." Durmuş Tezcan ve diğerleri, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, T.C. Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara, 2004, s. 294

vermiştir. Karar, 25 Ekim 1992 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Anayasa Mahkemesi davanın esası hakkında karar verirken genel olarak partinin beyan ve yayınlarını ele almıştır. Bu beyan ve yayınlarda SP’nin siyasi mesajının Kürt Milleti ve Türk Milleti olarak iki farklı millet öngörerek bunları kendine muhatap belirlediği görülmüştür. Anayasa Mahkemesi, etnik kökeni ne olursa olsun vatandaşları Türk olan Türkiye Cumhuriyeti içerisinde iki farklı milletin var olduğu varsayamaz, belirlemesini yapmıştır. Anayasa Mahkemesine göre SP’nin bu beyan ve yayınlarının arkasında azınlık yaratma amacı vardır.⁷³⁷ AİHM nezdinde başvuru SP tarafı AİHS’nin 11’inci maddesinin ihlal edildiğini öne sürmüştür. Buna karşılık Hükümet tarafı ise 11’inci maddenin siyasi partilere uygulanamayacağını, sözleşmenin uygulanamaz, “ratione materiae” olduğunu ve AİHS’nin 17’nci maddesinin uygulanması gerektiğini öne sürmüştür.⁷³⁸ AİHM Hükümetin bu iddiasını TBKP kararına atıfla reddetmiştir. Nitekim AİHM’e göre Siyasi Partiler AİHS’nin 11’inci maddesinin koruması altındadır. AİHM SP’nin kapatılmasında “meşru amaçlardan” ulusal güvenliğinin korunması amacını taşıdığını kabul etmiştir. AİHM, Anayasa Mahkemesi tarafından SP’nin kapatılmasına gerekçe olarak gösterilen Genel Başkan Doğu Perinçek’in sözlerinde ayaklanma veya demokratik prensipleri ortadan kaldırmaya yönelik şiddet kullanımını teşvik edecek bir anlam bulmamıştır.⁷³⁹ AİHM, SP’nin beyan ve yayınlarının bir federasyon kurulmasını öngörse ve bu durum Türkiye Cumhuriyeti’nin mevcut prensipleri ve devlet yapısı ile çelişse bile parti kapatmanın güdülen amaç ile orantısız ve demokratik bir toplum için gereksiz olduğu kanaatine

⁷³⁷ Üniter devlet ilkesi ve Atatürk milliyetçiliği ilkesi Anayasa Mahkemesince Sosyalist Parti kararında ve TBKP kararında tartışılmaz kavramlar ve değerlerle, ödün verilmesi imkânsız ilke ve nitelikler olarak görülmüştür. AİHM’e göre ise siyasi parti kapatma davalarında temel ölçüt devletin temel ilkeleri değil “demokrasi”dir. Uygun, (egemenlik), s. 415.

⁷³⁸ Sosyalist Parti ve diğerleri/Türkiye, Başvuru No: 20/1997/804/1007, 25.05.1998.

⁷³⁹ AİHM üniter bir ülkede federasyonun hatta ayrılma hakkının savunulmasını şiddete başvurulmadıkça ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirmektedir. AİHM, bu tür eylemlerin o ülkenin bütünlüğü açısından yaratacağı tehlikeyi ve yaratacağı parçalayacağı etkiyi hesaba katmamaktadır. Siyasi partinin kendi eylemlerini ve amacını barışçı olarak nitelemesini yeterli görmektedir. Bu değerlendirme ilke olarak doğru kabul edilse bile militan demokrasi açısından eksik bir değerlendirmedir. Özellikle aynı amacı güden terörist grupların ülkeyi kanlı bir savaşın içine soktuğu bir durumda devletin kendisini koruma hakkını o ülkenin somut koşulları açısından göz önünde tutmak gerekir. Bu gereklilik insan hakları ve demokrasi açısından da mevcuttur. Sağlam, (değişiklikler), s. 238.

varmıştır. Hükümet tarafının 17'nci maddenin devreye alınması talebini ise AİHM anlamsız bulmuştur.⁷⁴⁰

3. Özgürlük ve Demokrasi Partisi

Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP) 19 Ekim 1992 tarihinde kurulmuştur. 29 Ocak 1993 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, ÖZDEP'in kapatılması için Anayasa Mahkemesine başvurmuştur. 14 Temmuz 1993 tarihinde Anayasa Mahkemesi ÖZDEP'in programının "bölünmez bütünlük" ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılmasına karar vermiştir. Anayasa Mahkemesindeki yargılama sırasında ÖZDEP kendi kendine kapanma kararı almıştır. Anayasa Mahkemesi bu durumun kapatma davasının derdest olması nedeniyle esas hakkında karar verilmesine engel teşkil etmediği yönünde karar vermiştir. Hükümet, Anayasa Mahkemesi tarafından verilen kapatma kararını AİHM nezdinde savunurken bu kendi kendini fesih kararını öne sürerek başvurucuların mağduriyet iddia edemeyeceklerini öne sürmüştür.⁷⁴¹ Hükümet ayrıca ÖZDEP hakkında verilen kapatma kararının demokratik toplum için gerekli ve orantılı olduğunu, AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlal edilmediğini savunmuştur. Hükümetin ÖZDEP'in kendi kendine kapanma kararı alması sebebiyle AİHM'e yapmış olduğu başvurusunun reddedilmesi talebi Mahkeme nezdinde ön sorun olarak ele alınmış ve itiraz reddedilmiştir.⁷⁴²

ÖZDEP, mahkeme huzurunda yaptığı açıklamalarında; Kürt sorununun Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan bir tanesi olduğunu, siyasi partilerin görevlerinden birinin bu sorunun çözümüne yönelik teklifler üretmesi olduğunu ve yalnızca "Kürt" kelimesinin kullanılmasının siyasi partinin kapatılması için yeterli olmadığı noktalarına değinmiştir.⁷⁴³ ÖZDEP, Cumhuriyet Başsavcısı ve Anayasa Mahkemesinin kendilerine yönelik ithamlarının "Kürt", "Kürt halkı", "azınlık", "halklar" ifadelerine dayandırıldığı görüşündedir. Parti programlarında

⁷⁴⁰ Tezcan'a göre Sosyalist Parti ve Türkiye Birleşik Komünist Partisi kararlarında varılan sonuçlar fikir olarak aşındır. Özellikle Sosyalist Parti kararı Türkiye gerçekleriyle bağdaşmamaktadır. Buna rağmen Türkiye bu kararları tartışıp ileriye dönük çizgisini açık bir şekilde belirlemelidir. Durmuş Tezcan, "Örgütlenme Hakkının Sınırları Açısından Siyasi Partileri Kapatma Kararlarına İlişkin Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Ortaya Koyduğu Eğilim", s. 140.

⁷⁴¹ Özdep/Türkiye, Başvuru No:23885/94, 08.12.1999.

⁷⁴² Özdep/Türkiye, Paragraf 26.

⁷⁴³ Özdep/Türkiye, Paragraf 34.

Kürtleri azınlık olarak nitelendirmediği ve Kürtlere yönelik özel bir muamele talebinde bulunulmadığını beyan etmiştir. Buna karşılık Hükümet tarafı ise ÖZDEP programında bulunan amaçların vatandaşların bir kısmını isyana veya Devletin anayasal ilkelerine uygun olmayan yeni bir siyasi düzen oluşturulması gibi yasadığı eylemlere teşvik etmeye yatkın olduğunu savunmuştur. Ayrıca Hükümet’e göre ÖZDEP Kürt kökenli nüfus için kendi kaderini tayin hakkını savunmaktadır. Hükümet, Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve Sosyalist Parti kararlarına atıf yaparak ÖZDEP’in durumunun onlardan farklı olduğunu çünkü ÖZDEP’in demokratik müzakere yerine terör örgütünü destekleyerek ülkenin bölünmesinden yana olduğunu savunmuştur. Hükümet’e göre ÖZDEP’in Türkiye’deki terör eylemlerinde payı olmuştur.⁷⁴⁴

Komisyon sözleşmenin 11’inci maddesinin ihlal edildiği yönünde görüş bildirmiştir. Zira ÖZDEP’in programında Kürt vatandaşların durumlarıyla ilgili şiddeti bir araç olarak gören ifadeler bulunmamaktadır.⁷⁴⁵

Mahkeme yapmış olduğu değerlendirmede çok seslilik olmadan demokrasinin var olamayacağını vurgulamıştır. İfade özgürlüğünün sadece lehte veya zararsız olanlar için değil şok ve rahatsız edici “bilgi” ve “fikirler” için de geçerli olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴⁶ Mahkeme, Hükümet’in ÖZDEP programında yer alan ifadelerin⁷⁴⁷ silahlı mücadeleyi desteklediği yönündeki görüşüne katılmamıştır. Mahkemeye göre bu ifadeler halkı şiddet kullanmaya veya demokrasi kurallarını çiğnemeye teşvik etmemektedir. Mahkeme, ÖZDEP’in “Türk ve Kürt halklarını kapsayan bir sosyal düzen” kurmak olan bir siyasi projeyi amaçlamasını, demokratik kuralları ihlal ve Türkiye’den ayrılmayı teşvik eder nitelikte bulmamıştır. Mahkemenin ÖZDEP’in Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kaldırılmasına ilişkin teklifine ilişkin görüşü de aynı doğrultudadır. Mahkeme sonuç olarak, ÖZDEP’in kapatılmasını hedef açısından orantısız ve demokratik bir toplum için gereksiz bulmuştur.⁷⁴⁸ Mahkeme bu karara varırken terörizm ile ilgili mücadele ve huzurunda bulunan davaların tarihçesini

⁷⁴⁴ Özdep/Türkiye, Paragraf 35.

⁷⁴⁵ Özdep/Türkiye, Paragraf 36.

⁷⁴⁶ Özdep/Türkiye, Paragraf 37.

⁷⁴⁷ ÖZDEP’in parti programından alıntılanan ifade şu şekildedir:

“ÖZDEP halkların bağımsızlık ve özgürlük için verdiği haklı ve meşru mücadelede halkları desteklemektedir. Bu mücadelede halkların yanındadır.”

⁷⁴⁸ Özdep/Türkiye, Paragraf 48.

dikkate aldığını belirtmiş, Türkiye Birleşik Komünist Partisi kararına atıfta bulunmuştur.⁷⁴⁹

4. Halkın Emek Partisi

Halkın Emek Partisi (HEP) 7 Haziran 1990 tarihinde kurulmuştur. 3 Temmuz 1992'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından "Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozma amacını taşımak" ve "yasaya aykırı siyasi faaliyetlerin mihrakı olmak" iddiasıyla Anayasa Mahkemesi tarafından HEP'in kapatılması istenmiştir. Anayasa Mahkemesi, 11 üyenin oybirliği ile 14 Temmuz 1993'te HEP'in kapatılmasına karar vermiştir. Anayasa Mahkemesi kararına gerekçe olarak, HEP yöneticileri ve çeşitli düzeylerdeki yetkililerinin yazılı ve sözlü açıklamalarındaki Türk Milletinin bir tarafta Türkler diğer tarafta Kürtler olarak ikiye bölmeleri gösterilmiştir. Yine Anayasa Mahkemesi HEP'in Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkını savunduklarını ve PKK terör örgütünü meşru bir savaşın parçası olarak gördüklerine değinmiştir. AİHM ise HEP'in demokratik rejimi baltalayacak bir politikayı savunmadığı ve siyasi amaçlar için güç kullanımını teşvik etmediği gerekçesiyle kapatılmasının acil bir toplumsal ihtiyacı karşıladığının söylenemeyeceğine karar vermiştir. AİHM, AİHS'in 11'inci maddesinin ihlal edildiği kanaatine varmıştır.⁷⁵⁰

5. Demokrasi Parti

Anayasa Mahkemesi tarafından 14 Temmuz 1993'te kapatılan Halkın Emek Partisi'nin (HEP) on sekiz milletvekili 20 Ekim 1991'de yapılan seçimlerde Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) listelerine girerek milletvekili seçilmişler ve 7 Mayıs 1993'te kurulan Demokrasi Partisi'ne (DEP) katılmışlardır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı 2 Kasım 1993'te DEP'in kapatılması için dava açmıştır. 16 Haziran 1994'te Anayasa Mahkemesi DEP'in feshedilmesine karar vermiş, karar 30 Haziran 1994'te Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Bu kararın AİHS'yi ihlal ettiğini

⁷⁴⁹ Özdep/Türkiye, Paragraf 44.

⁷⁵⁰ Yazar ve diğerleri/Türkiye, Başvuru No:22723/93, 22724/93 ve 22725/93, 09.04.2002.

iddia ederek AİHM'e başvuran taraf sözleşmenin 11'inci maddesine dayanmıştır.⁷⁵¹ Savunmacı taraf olan Hükümet, ilk olarak AİHS'nin 11'inci maddesinin siyasi partilere uygulanabilirliği sorunu üzerinde durmuştur. Siyasi partinin söyleminin, bölücü ve toprak bütünlüğü hedef alan, toplumun farklı kesimleri arasında kin ve nefreti körükleyen nitelikte olduğu öne sürülmüştür. AİHM, AİHS'nin 11'inci maddesinin değerlendirilmesinin 10'uncu maddenin ışığında yapılması gerektiğini belirtmiştir. Mahkemeye göre düşünce ve ifade özgürlüğünün korunması AİHS'nin 11'inci maddesince güvence altına alınan dernek kurma⁷⁵² ve toplantı özgürlüğünün temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Mahkeme siyasi parti faaliyetlerinin kolektif ifade özgürlüğünün uygulaması olduğunu belirtmektedir. AİHM, DEP tarafından dile getirilen otonom veya ayrılıkçı talepleri terörist faaliyetlere destek olduğu görüşünü ikna edici bulmamıştır. Mahkemeye göre DEP'in Hükümetin terörle mücadele politikasına olan sert eleştirileri silahlı eylem yapan bir örgülle beraber hareket ettiğini ortaya kayan bir delil mahiyetinde değildir ve bu sebeple bu durum partinin kapatılmasını gerektirmemektedir. AİHM, DEP'in kapatılması kararının sosyal bir ihtiyacı karşılama amacını taşımadığı kanaatindedir. Öte yandan AİHM, partinin eski genel başkanlarından Erbil'in Kuzey Irak'ta yapmış olduğu konuşmaları siyasi yol olarak şiddete başvurmayı onaylayan tehlikeli bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir. AİHM, partinin eski başkanı Erbil'in yaptığı konuşmalardan dolayı DEP'in kapatılmasını ise orantılı bir yaptırım olarak görmemiş ve DEP'in kapatılmasının "demokratik bir toplum için zaruret" olmadığı dolayısıyla AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlal edildiği kanaatine varmıştır.

6. Refah Partisi

Refah Partisi 19 Temmuz 1983 tarihinde kurulmuştur. 21 Mayıs 1997 tarihinde, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, laiklik ilkesine aykırı fiillerin odağı olduğu gerekçesiyle Anayasa Mahkemesinden Refah Partisi'nin kapatılmasını talep etmiştir. Refah Partisi davası incelediğimiz AİHM kararlarından laiklik ilkesinin ana odak

⁷⁵¹ Dicle, Dep/Türkiye, Başvuru No:25141/94, 10.12.2002.

⁷⁵² Bugün dahi pek çok ülkenin anayasasında ve uluslararası belgelerde siyasi parti özgürlüğünün özel olarak düzenlenmemesi sebebiyle siyasi parti özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü kapsamında korunmaktadır. Dündar Sezer, s. 2.

olması sebebiyle ayrılmaktadır. 16 Ocak 1998 tarihinde, Anayasa Mahkemesi, "laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı" olduğu gerekçesiyle Refah Partisi hakkında kapatma kararı vermiştir.

Refah Partisi adına AİHM'e başvuranlar, Anayasa Mahkemesinin Refah Partisi'nin laiklik karşıtı eylemlerin odağı haline geldiğine karar verirken kullandığı ölçütlerin 2820 Sayılı SPK'da öngörülen ölçütleri aştığını iddia etmişlerdir.

Mahkeme öncelikle müdahalenin kanunla öngörölmüş olup olmadığını tartışmış ve müdahalenin kanunla öngöröldüğüne hükmetmiştir. AİHM, Anayasa Mahkemesinin Refah Partisi hakkında kapatma kararı verdiği davada konu edilen "başörtüsü" konusuna da değinmiş⁷⁵³ üniversiteler "çeşitli inançlara mensup öğrencilerin barış içinde bir arada yaşamalarını ve dolayısıyla da kamu düzeni ve başkalarının inançlarının korunmasını teminen söz konusu dine ilişkin ritüel ve simgelerin sergilenmesini bu tür bir sergilemenin yeri ve şekli belirleme hususunda sınırlamalar getirerek düzenleyebilir" demiştir.⁷⁵⁴

Mahkeme siyasi partiler şeklinde örgütlenen totaliter hareketlerin gerçek emellerini yeterince güçlenene kadar gizleyebilecekleri kanaatindedir.⁷⁵⁵ Mahkeme bu türden bir tehlikenin somutlaşmasının tedbir almak için beklenilmesine sebep oluşturmaması gerektiği kanaatindedir.⁷⁵⁶

Mahkeme bir siyasi partinin demokratik ilkeleri yok etmeye yönelik tehdit oluşturduğu kanaatine vardıldıktan sonra partinin kapatılmasının "zorlayıcı bir sosyal gereksinimi" karşılayıp karşılamadığını incelemektedir. Bu noktada tehdidin yeterince yakın olduğuna dair inandırıcı kanıt olup olmadığı, siyasi parti lider ve üyelerinin

⁷⁵³ AİHM'in atıf yaptığı 44774/98 Başvuru Numaralı Leyla Şahin/Türkiye kararında başvuru, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesinde okurken, Üniversite rektörlüğünün başörtülü öğrencilerin ders, staj ve uygulamalara alınmaması yönündeki genelgesi gereği derslere alınmadığını belirtmiştir. Genelgenin iptali için açılan idari davalar idari yargı tarafından reddedilmiştir. Başvurucu kılık kıyafet kurallarına uymadığı için uyarı cezası, daha sonra başörtüsü ile ilgili protestolara katıldığı için uzaklaştırma cezası almıştır. Başvurucunun disiplin cezasına karşı başvurduğu yargı yolundan da sonuç alınamamıştır. Sonuç olarak başvuru AİHM nezdinde AİHS'nin 8, 9, 10, 14 ve 1 Nolu Ek Protokol'ün 2'nci maddesinin ihlal edildiğinden bahisle başvuruda bulunmuştur. AİHM nezdinde Türkiye Cumhuriyeti yapılmış olan bu uygulamanın din özgürlüğüne müdahale oluşturmadığını savunmuştur. Netice olarak mahkeme sözleşmenin ihlal edilmediği yönünde karar vermiştir. Bu karar hakkındaki eleştiriler için bkz. Zühtü Aslan, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü**, Liberal Düşünce Topluluğu Yayını, Ankara, 2005, ss. 81-82.

⁷⁵⁴ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 95.

⁷⁵⁵ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 99.

⁷⁵⁶ Refah Partisi ve diğerleri/Türkiye, Paragraf 102.

konuşmalarının bütünüyle partiye isnat edilip edilemeyeceği, isnat edilen eylem ve konuşmaların “demokratik toplum” kavramıyla çelişen ve parti tarafından savunulan sarıh ve bütün bir toplum modeli olup olmadığı incelenmektedir. Mahkeme, Refah Partisi’nin siyasi iktidarı ele geçirme potansiyeline sahip olduğunu düşünmektedir. Mahkeme bu somut ihtimal karşısında ulusal makamların kendilerine tanınan takdir hakkı sınırları içerisinde davrandığını düşünmüştür.

Mahkeme Genel Başkan ve Genel Başkan Yardımcılarının yaptıkları konuşmaların doğrudan Refah Partisi’ne isnat edilebileceğini milletvekili ve belediye başkanlarının yapmış oldukları konuşmaların ise parti kendini bunlardan uzaklaştırmadığı sürece partiye isnat edilebilir olduğunu düşünmüştür. Refah Partisi’nin kendini bu kişilerden uzaklaştırmadığını göz önünde bulunduran mahkeme, partinin üye ve liderlerinin, Anayasa Mahkemesinin kapatma kararında dile getirilen fiil ve konuşmalarının bütün partiye isnat edilebileceğine kanaat getirmiştir.

Mahkeme Refah Partisi’ne Anayasa Mahkemesi tarafından isnat edilen çok hukuklu bir sistem kurma planının, AİHS ile bağdaşmayacağı kanaatindedir. Yine Mahkeme, Anayasa Mahkemesinin Refah Partisi hakkında vardığı kanaat olan “şeriat” a dayalı devlet düzeni kurma planının varlığına katılmaktadır. Mahkeme şeriat ile demokrasinin bağdaşmayacağı belirlemesini yapmıştır. Mahkeme, şiddet kullanımı olasılığına ilişkin Refah Partisi yöneticilerin açık bir beyanı olmasa da şiddet kullanımını açıkça onaylayan üyelerden kendilerini ayıracak ve bu konudaki belirsizliği giderecek bir beyanın bulunmadığı belirlemesini yapmıştır.

Neticeten AİHM, Refah Partisi hakkında verilen kapatma kararının Sözleşmeci Devletlere tanınan yorum hakkının sınırları içinde, "zorlayıcı bir toplumsal gereksinimi" makul bir biçimde karşılar nitelikte olduğu ve uygulanan tedbirin orantısız olmadığı, dolayısıyla AİHS’nin 11’inci maddesinin ihlal edilmediği kanaatine varmıştır.⁷⁵⁷

⁷⁵⁷ Refah Partisi hakkında verilen kapatma kararı AİHM tarafından AİHS’ye aykırı bulunmayan dört siyasi kapatma vak’asından biridir (diğerleri “KPD”, “Herri Batasuna” ve “Batasuna” adlı siyasi partilerdir.). Refah Partisi kararı 11 Eylül 2001 sonrası oluşan ortamın yarattığı konjonktürel bir içtihat olduğu teziyle doktrinde eleştirilmiştir. Bkz. Adil Şahin, “İnsan Hakları Hukukunda Siyasal Parti Özgürlüğü Ya Da AİHM’nin 30 Haziran 2009 Tarihli ‘Batasuna Kararı’nı Yeniden Düşünmek”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:65, Sayı:01, 2010, s. 159.

7. Sosyalist Türkiye Partisi

6 Kasım 1992 tarihinde kurulan Sosyalist Türkiye Partisi (STP), Anayasa Mahkemesi tarafından 30 Kasım 1993 tarihli karar ile kapatılmıştır. Diğer siyasi partilere ilişkin davalarda olduğu gibi başvurular STP'nin feshedilmesi ile AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlal edildiğini savunmuştur.⁷⁵⁸ Başvurular AİHM nezdinde yaptıkları açıklamalarda, parti programlarının özellikle Türkiye'ye veya "Kürt Hareketi"ne ilişkin değil aynı zamanda global dünya düzenine ve Orta Doğu'ya ilişkin analizler yapıldığını, halkların birlikteliğine dikkat çekildiği ve vatandaşlar arasında etnik ayrımcılık yapılarak kin ve şiddete çağrıda bulunulmadığını ileri sürmüşlerdir. AİHM, federasyon düşüncesi sebebiyle kapatılan pek çok partinin başvurusunda olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin kanun ve ilkeleriyle uyuşmasa bile bir siyasi partinin bu tip önerilerde bulunabileceğini, buradaki ölçütün bu öneri yapılırken kullanılan araçların demokratik olması ve önerinin demokratik ilkelere aykırı olmaması olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yine AİHM'nin diğer davalarda olduğu gibi müdahalenin demokratik bir toplumda "gerekli" ve "sosyal bir ihtiyaca" cevap verir nitelikte olup olmadığına bakılacağı belirtilmiştir. Tüm bu koşullar sağlandığında ise müdahalenin yine de meşru amaç ile orantılı olup olmadığına bakılmaktadır. AİHM sonuç olarak STP'nin derhal ve nihai olarak kapatılması gibi radikal bir tedbirin, hedeflenen amaca göre orantısız ve demokratik bir toplumda gerekli olmadığı dolayısıyla AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlal edildiğine karar vermiştir.

8. Demokrasi ve Değişim Partisi

19 Mart 1996 tarihinde Anayasa Mahkemesi, özellikle partinin programının "Devletin toprak bütünlüğüne, ulusal birliğe ve Devletin resmi diline saldırı niteliğinde olduğuna ve Siyasi Partiler Kanunu'nun 78 a) ve 81 a) ve b) maddelerinin ihlaline neden olduğuna" atıfta bulunarak Demokrasi ve Değişim Partisi'nin (DDP) feshedilmesine karar vermiştir. DDP faaliyetlerine başlamadan parti programına dayalı olarak feshedilmiştir. AİHM'ye başvurular DDP'nin kapatılmasının AİHS'nin

⁷⁵⁸ Sosyalist Türkiye Partisi/Türkiye, Başvuru No:26482/95, 12.11.2003.

11'inci maddesinin ihlalini oluşturduğunu iddia etmişlerdir.⁷⁵⁹ Davada savunma yapan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, terörün ulusal bütünlüğü tehdit ettiği ve terör eylemleri sonucunda çok sayıda can kaybının olduğu bir süreçte, bir siyasi parti yönetici ve sözcülerinin terörist grupların söz ve eylemlerini destekler mahiyette beyan vermemeleri gerektiğini savunmuştur. Hükümet Anayasa Mahkemesinin gerekçeli kararına atıfla DDP'nin feshedilmesinin “demokratik bir toplum” için zorunlu olduğunu ve kamu düzeninin korunmasına hizmet ettiğini savunmuştur. AİHM, Refah Partisi hakkında yapılan yargılamada getirdiği içtihadı atıfla bir siyasi partinin bir yasada ya da Devlet yapısında anayasal veya yasal değişiklik yapmayı önerebilmesini iki koşula bağlamaktadır. Bu koşullar değişiklik için öngörülen araçların yasal ve demokratik olması ile önerilen değişikliğin temel demokratik ilkelere uyuşmasıdır. AİHM, Demokrasi ve Değişim Partililerin söylemlerini tarihi bir tespitte bulunan ve Türkiye'deki Kürt sorununa ilişkin politikaları irdeleyen söylemler olarak nitelendirmiştir. AİHM'e göre DDP'nin programı şiddeti bir araç olarak görmemektedir. AİHM, hükümetin DDP'nin hedeflerinin PKK terör örgütü ile benzerlikler taşıdığı yönündeki savunmasını, bu kabulün demokratik bir tartışma çerçevesinde sorunları ele alma olasılığını azaltacağı gerekçesiyle yerinde bulmamaktadır. Sonuç olarak AİHM, DDP'nin feshedilmesini makul görmemiş AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlal edildiğine 9, 10 ve 14'üncü maddeler yönünden inceleme yapmanın gereksiz olduğuna karar vermiştir.

9. Emek Partisi

Emek Partisi (EP) 25 Mart 1996 tarihinde kurulmuştur. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, 22 Mayıs 1996 tarihinde Emek Partisi'nin kapatılması için Anayasa Mahkemesine başvurmuştur. Anayasa Mahkemesi 14 Şubat 1997 tarihinde “bölünmez bütünlük” ilkesine dayanarak Emek Partisi'nin kapatılmasına karar vermiştir. Hükümet Emek Partisi'nin kapatılmasını AİHM nezdinde savunurken Emek Partisi yöneticilerinin, teröre destek veren beyanlarda bulunduğu bahisle partinin kapatılmasının “demokratik toplumda gerekli” olduğunu ileri sürmüştür. AİHM, EP'in, daha faaliyetlerini başlatmadan kapatıldığını dolayısıyla bu önlemin sadece

⁷⁵⁹ Demokrasi ve Değişim Partisi/Türkiye, Başvuru No:39210/98, 39974/98, 21.04.2005.

EP'in programına dayanılarak verildiğini ve EP'in savunduğu ilkelerin demokrasinin temel ilkelerine aykırı olmadığını kabul etmiştir.⁷⁶⁰ Hükümetin EP'in hedeflerinin PKK ile aynı olduğu doğrultusundaki savunusuna AİHM bu yaklaşımın konuya ilişkin sorunları demokratik olarak tartışmayı engelleyeceği gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Sonuç olarak AİHM, AİHS'nin 11'inci maddenin ihlal edildiğine karar vermiştir.

10. Demokratik Kitle Partisi

Anayasa Mahkemesi 26 Şubat 1999 tarihinde Demokratik Kitle Partisi'nin (DKP) kapatılması kararını vermiştir. AİHM'e başvuranlar DKP'nin kapatılmasının AİHS'nin 9, 10, 11'inci maddeleriyle birlikte 14, 18 ve Ek 1 no'lu Protokolün 3'üncü maddeleri ile güvence altına alınan hakların ihlal edildiğini iddia etmiştir.⁷⁶¹ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti terörün toprak bütünlüğünü tehdit ettiği, binlerce insan kaybına yol açtığı bir dönemde siyasi parti yöneticilerinin terörü destekleyen görüşleri beyan etmelerinin kabul edilemez olduğunu savunmuştur. Ayrıca Hükümet, DKP tüzüğündeki ihtilaf konusu bölümlere atıfta bulunarak DKP'nin feshinin "demokratik bir toplum için zaruret" oluşturduğunu belirtmiştir. Anayasa Mahkemesi DKP'yi Türk Ulusunun bütünlüğünü Türkler ve Kürtler olarak ikiye ayırmakla itham etmiştir. AİHM, DKP programının Türkiye'deki Kürt sorunun analizini yaparak Hükümetin terörle mücadelesini eleştirdiğini kabul etmektedir. AİHM'ye göre DKP'nin savunduğu ilkeler ve siyasi projesi demokrasiyle temelde çelişmemektedir. AİHM bu sonuca varırken Refah Partisi ve Halkın Emeği Partisi davasına atıfta bulunmuştur.

11. Halkın Demokrasi Partisi

Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), 11 Mayıs 1994 tarihinde kurulan ve 13 Mart 2003 tarihinde kapatılmış olan bir siyasi partidir. Anayasa Mahkemesi, "devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne aykırı eylemlerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle HADEP'in kapatılmasına karar vermiştir. HADEP tarafı ise AİHM'e başvurarak bu suçlamayı kabul etmemiş, partinin kapatılmasının demokratik bir

⁷⁶⁰ Emek Partisi ve Şenol/Türkiye, Başvuru No:39434/98, 31.05.2005.

⁷⁶¹ Demokratik Kitle Partisi ve Elçi/Türkiye, Başvuru No:51290/99, 03.05.2007.

toplumda gerekli olmadığını savunmuştur.⁷⁶² AİHM birçok kararında olduğu gibi çoğulculuğun ve ifade özgürlüğünün demokratik sistem için önemine değinmiş ve Türkiye Birleşik Komünist Partisi davasına atıfta bulunmuştur.⁷⁶³ AİHM'e göre AİHS'nin 11'inci maddesine ilişkin istisnai durumlar siyasi partilerin kapatılması söz konusu olduğunda ikna edici şekilde ortaya koyulmalıdır. HADEP üyelerinin Türkiye'nin terörle mücadelesine ilişkin kullandığı "kirli savaş" tabiri AİHM'e göre HADEP'i şiddet eylemleri gerçekleştiren silahlı gruplarla eşit hale getirecek yeterli kanıt değildir. AİHM, Anayasa Mahkemesi tarafından HADEP'in PKK ile ilişkine kanıt olarak kabul edilen olguların bu ilişkinin varlığını somut olarak ortaya koymadığına kanaat getirmiştir. Ayrıca Mahkeme "özerklik" taleplerinin başlı başına demokrasinin temel ilkelerine aykırılık oluşturmayacağı görüşündedir. AİHM sonuç olarak HADEP'in temelli olarak kapatılmasının "ivedi bir sosyal gerekliliği" karşılamadığından bahisle AİHS'in 11'inci maddesinin ihlal edildiği kanaatine varmıştır.

12. Demokratik Toplum Partisi

Demokratik Toplum Partisi (DTP), 9 Kasım 2005 tarihinde kurulmuştur. AİHM, DTP'nin HEP, DEP, ÖZDEP, HADEP, DEHAP gibi "Türkiye'nin Kürt yanlısı siyasi partileri hareketi" içerisinde yer aldığı belirlemesini yapmaktadır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı 16 Kasım 2007 tarihinde, Anayasa Mahkemesinden, DTP'nin kapatılmasını talep etmiştir. Başsavcı dayanak olarak "bölünmez bütünlük" ilkesini göstermiştir. DTP temsilcileri bu iddiaları kabul etmemiştir. Anayasa Mahkemesi, 11 Aralık 2009 tarihinde oybirliğiyle DTP'nin kapatılmasına karar vermiştir.

DTP'nin kapatılması AİHM önüne geldiğinde⁷⁶⁴, Mahkeme DTP'nin Kürt sorunu konusunda Türkiye'de en önde gelen siyasi parti olduğundan bahisle davanın "Herri Batasuna ve Batasuna" davasından ayrı tutmak gerektiğini belirtmiştir.⁷⁶⁵

⁷⁶² Hadep ve Demir/Türkiye, Başvuru No:28003/03, 14.12.2010.

⁷⁶³ Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve diğerleri/Türkiye, paragraflar 42-43.

⁷⁶⁴ Demokratik Toplum Partisi (DTP) ve diğerleri/Türkiye, Başvuru No:3840/10, 3870/10, 3878/10, 15616/10, 21919/10, 39118/10 ve 37272/10, 12.01.2016.

⁷⁶⁵ Herri Batasuna ve Batasuna olayı ile DTP arasındaki farklardan iki noktanın altını çizmek gerekir. Öncelikle Herri Batasuna ve Batasuna partilerinin kapatılmasını mümkün kılan 27 Haziran 2002 tarihli ve 6/2002 sayılı Siyasal Partiler Hakkındaki Organik Yasa'nın gerekçesinde ve yasayı Anayasa'ya uygun bulan İspanyol Anayasa Mahkemesi kararında, amacın anayasal çerçeveyi

Mahkeme'ye göre DTP tarafından sunulan perspektifin, Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut yapısı ve ilkeleriyle uyumlu olmaması bu perspektifi demokratik kurallara aykırı hale getirmemektedir.

Mahkeme, Kürt sorununa siyasi çözüm bulmak ve Kürt kimliğini tanımak yönündeki beyanların DTP ile PKK'nın savunduğu ilkelerin paralelliği sonucunu doğursa bile bu durumun partinin şiddeti meşru gördüğü anlamına gelmeyeceğini söylemiştir. Mahkeme netice olarak DTP program ve amaçlarının demokratik toplum anlayışıyla bağdaşmayan bir siyasi proje içermediğini belirtmektedir. AİHM her ne kadar DTP'nin programında bir kapatma sebebi bulunmasa da DTP'nin teorik olarak programı aracılığıyla beyan etmediği emellerinin olabileceğini kabul etmektedir. Nitekim mahkeme bu durumu açıklığa kavuşturmak için Anayasa Mahkemesine sunulan delilleri ve DTP'nin iki eş başkanının yapmış olduğu konuşmaları değerlendirmiştir. Mahkeme bu iki eş başkanın konuşmalarında seçmenlerinin endişelerini dile getirme görevlerini yerine getirme amacından farklı bir amaç izledikleri konusunda ikna olmamıştır. Öte yandan diğer DTP'lilerin tutumlarını inceledikten sonra bu parti hakkında tedbir alınmasının makul olarak "zorunlu sosyal ihtiyacı" karşılayabileceği kanaatine varmıştır.

Mahkeme bu değerlendirmelerden sonra ihtilaf konusu tedbirin orantılı olup olmadığını incelemeye koyulmuştur. Mahkeme kapatma tedbirine DTP'nin siyasi çizgisine dayanılarak başvurulmasını haklı ve yeterli delil olarak görmemiştir. Sonuç olarak mahkeme Türkiye Cumhuriyeti tarafından DTP'nin kapatılmasıyla ilgili öne sürülen gerekçeleri uygun görse bile kapatma kararını meşru amaçlar ile orantılı bulmamış ve AİHS'nin 11'inci maddesinin ihlal edildiği kanaatine varmıştır.

sorgulayan düşünce ya da öğretilerin yasaklanması olmadığı açıkça belirtilmiştir. Gerekçe ve kararda siyasi partilerin savundukları görüşler nedeniyle değil şiddete başvurmaları ya da terör örgütlerine siyasi destek olmaları, vatandaşların haklarına ya da demokrasi ilkelerine zarar vermeleri durumunda kapatılabilecekleri vurgulanmıştır. 1982 Anayasası ve 2820 sayılı Siyasi Partiler kanununda ise İspanya'daki durumun aksine siyasi partilerin "anayasal çerçeveyi sorgulayabilme özgürlüğü"ne sahip olmadıkları görülmektedir. Altı çizilmesi gereken diğer nokta ise AİHM'in, İspanyol Anayasa Mahkemesinin sadece terörü kınamamayı baz almayarak Herri Batasuna ve Batasuna partilerinin terör örgütünün stratejik planının bir parçası olduğuna dair delilleri de değerlendirmesini göz önünde bulundurmasıdır. Demirhan Burak Çelik, "İHAM'ın DTP ve Diğerleri/Türkiye Kararı Üzerine", **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2015/2, ss. 55-56.

C. Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu

Avrupa Konseyinin anayasal konularındaki danışma organı ve asıl adı “Avrupa Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu” olan Venedik Komisyonu 1990 yılında kurulmuştur. Komisyon Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin anayasa hazırlama süreçlerine katkıda bulunmuştur. Venedik Komisyonu dört konuda faaliyet göstermektedir. Bu dört konu: Anayasa hazırlama sürecine katkı vermek, seçimler ve referandumların düzenlenmesine yardımcı olmak, Anayasa Mahkemeleriyle iş birliği içerisinde bulunmak ve çeşitli konularda fikri kuruluş olarak faaliyet göstermektir. Venedik Komisyonu; anayasa hukukçuları, uluslararası hukuk alanında uzmanlar, Anayasa Mahkemesi üyeleri ve parlamenterlerden oluşur.⁷⁶⁶ Venedik Komisyonunun kararları tavsiye niteliğinde olup hukuki bağlayıcılığı bulunmamaktadır.⁷⁶⁷

Venedik Komisyonunun hazırladığı raporlardan biri siyasi partilerin yasaklanması ile ilgilidir. Bu rapor 11 Aralık 1999 tarihinde kabul edilmiş olup 10 Ocak 2000 tarihinde komisyon tarafından deklare edilmiştir. Metin, örgütlenme özgürlüğünün temel hak ve özgürlükler içerisindeki yerini göz önünde bulundurarak siyasi partilere uygulanacak tedbirlerle ilgili standartları ortaya koymuştur. “Partilerin Yasaklanması, Kapatılması ve Benzer Önlemler Hakkında” adını taşıyan ve Venedik Komisyonu’nca hazırlanan raporda da belirtildiği üzere; demokratik bir siyasi parti sisteminde, istisnai olan siyasi parti kapatma önlemine başvurulabilmesi için temel hak ve özgürlükler veya anayasal düzene ilişkin tehdidin mevcudiyetine dair yeterli kanıtın olması gerekir.⁷⁶⁸ Venedik Komisyonu raporuna göre siyasi parti kapatma en son çaredir (ultima ratio) ve bir siyasi partinin kapatılabilmesi için somut şiddet tehdidi gerekir.⁷⁶⁹ Komisyona göre devletler siyasi partilere katılma hakkını herkese karşı tanırlar. Bu hakka siyasi görüşlere sahip olma özgürlüğü, herhangi bir sınır tanımayan

⁷⁶⁶ Aykol, s. 153-155.

⁷⁶⁷ Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk, “Venedik Kriterleri Çerçevesinde Siyasi Partilerin Yasaklanması”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, s. 334.

⁷⁶⁸ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), CDL-INF (2000), “Guidelines on Prohibition and dissolution of Political Parties and Analogous Measures”, Venice, 10-11 December 1999, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2000\)001-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)001-e), (17.06.2021).

⁷⁶⁹ Sami Selçuk, **Türkiye’nin Demokratik Dönüşümü**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 130.

bilgi alma ve aktarma özgürlüğü de içkindir. Siyasi partilerin kayıt altına alınacak olmaları bu hakkı ihlal edici bir durum oluşturmaz.⁷⁷⁰

Venedik Komisyonunun siyasi partilerle ilgili hazırlamış olduğu birden fazla metin olmuştur. Venedik Komisyonu 2004'te 58'inci oturumda siyasi partilerin düzenlenmesi konusunda bir rehber kabul etmiştir.⁷⁷¹ 2008'de ise Komisyon, "Siyasi Partiler Alanında İyi Davranış Kurallarını" hazırlamış ve kabul etmiştir.⁷⁷² 2009 yılında Venedik Komisyonu "Türkiye'de Siyasi Partilerin Yasaklanmasına İlişkin Anayasal ve Yasal Hükümlere Dair Görüş" yayınlamıştır.⁷⁷³ Bu görüşte Venedik Komisyonu 1982 Anayasası'nın 68'inci maddesinin 4'üncü fıkrasındaki siyasi partilere ilişkin yasaklara ve bu yasakları genişletir nitelikteki SPK hükümlerine anayasal modelde değişiklik isteyen her partiye karşı, söz konusu parti şiddeti araç olarak benimsenmese dahi başvurulabileceğinin altını çizmiştir.⁷⁷⁴ Komisyona göre bu açıdan Türkiye'deki anayasa ve kanun hükümleri özgürlükleri kısıtlar nitelikte gözükmektedir. Yine komisyon Türkiye'de siyasi partilere yönelik kapatma davasının re'sen Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı tarafından açılabilir oluşunu eleştirmiştir.⁷⁷⁵ Komisyona göre siyasi partilere yönelik kapatma davasının açılabilmesi yetkisi diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi demokratik kurumlara bırakılmalıdır. Bu yetki demokratik kurumlara bırakılmamışsa bile en azından yetkili makam üzerinde demokratik denetim mekanizmaları mevcut olmalıdır.⁷⁷⁶

⁷⁷⁰ Kasım Karagöz, "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Parti Kapatma Davaları ve Refah Partisi Kararının Venedik Komisyonu Raporları Doğrultusunda Değerlendirilmesi", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:10, Sayı:1, 2006, s. 318.

⁷⁷¹ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), CDL(2004)007, Guidelines and Explanatory Report on Legislation on Political Parties: Some Specific Issues, Doc. Venice ,12-13 March 2004, Rehber konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Tahmazoğlu Üzeltürk, ss. 344-346.

⁷⁷² European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), CDL-AD(2009)002, Code Of Good Practice in The Field of Political Parties, adopted by Venice Commission at its 77th Plenary Session, 12-13 December, 2008, 2008 Kodu hakkında bkz. Tahmazoğlu Üzeltürk ss. 350-351.

⁷⁷³ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), CDL-AD(2009)006-e, Opinion on the Constitutional and Legal Provisions relevant to the Prohibition of Political Parties in Turkey adopted by the Venice Commission at its 78th Plenary Session Venice, 13-14 March 2009, bkz. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2009\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2009)006-e), (17.07.2021).

⁷⁷⁴ Paragraf 78.

⁷⁷⁵ Paragraf 84.

⁷⁷⁶ Paragraf 85.

SONUÇ

Demokrasilerin vazgeçilmez unsuru olan siyasi partilerin tanımı konusunda doktrinde bir görüş birliği yoktur. Çok sayıda farklı siyasi parti tanımlaması mevcuttur. Siyasi parti tanımı hakkında bir görüş birliğine varılamasa da yapılmış olan tanımları, vurgulanan unsura göre belirli gruplara ayırmak mümkündür. Nitekim kimi yazarlar siyasi parti tanımlarını kategorize etmiştir. Öte yandan hem 1961 Anayasası hem de 1982 Anayasası siyasi partileri tanımlama yoluna gitmemiştir. Bu çalışmada biz siyasi partilerle ilgili yapılmış sayısız tanımlamaya bir yenisini ekleme yoluna gitmedik. Yine de bir tanım denemesine girişildiğinde siyasi partileri ideolojik birlik olarak tanımlamanın yanlış olacağını not etmek istiyoruz. Geçmişin aksine günümüzde siyasi partiler her geçen gün bildiğimiz sol-sağ siyasal tayfının (spectrum) dışına çıkmaktadır.⁷⁷⁷ Elbette siyaset bilimi yeni kategorizasyonlar ve tanımlamalar yapacaktır ancak ideolojilerin silikleştiği ve sınırlarının belirsizleştiği günümüzde siyasi parti tanımına ideoloji kavramını eklemek yanlış olacaktır. İdeolojisi renksiz, kokusuz adeta yumurta akı olan kimi siyasi partilerin, siyasi parti tanımının dışına çıkarılarak hukuki statünün dışında bırakılması istenilen bir sonuç değildir.

Siyasi partilerin kökenleri incelendiğinde gruplaşma olgusunun antik çağlara kadar dayandığı görülmektedir. Modern siyasi partilerin ortaya çıkışı ise oldukça yenidir. Modern siyasi partilerin ataları niteliğinde olan toplumsal kimi grupları, siyasi amaç gütmelerine bakarak parti olarak adlandırmanın doğruluğu oldukça tartışmalıdır. Esasen bildiğimiz anlamda siyasi partilerin ilk örneklerinin Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'nde doğduğu kabul edilmektedir. Türkiye'de siyasi partilerin tarihi ise İkinci Meşrutiyetin ilanı ile başlamıştır. Türkiye'de siyasi partilerin kökenlerini anlayabilmek için Osmanlı Devleti'nin son dönemine damga vurmuş olan İttihat ve Terakki Fırkası ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Halk Partisini incelemek zaruridir. İkinci Meşrutiyet'in ilanından İttihat ve Terakki Fırkasının mutlak iktidar olduğu döneme kadar geçen sürede Türkiye'de çok sayıda siyasi parti kurulmuştur. Bu siyasi partiler (o zamanki adlarıyla fırkalar) incelendiğinde günümüzdeki pek çok siyasi düşüncenin

⁷⁷⁷ Esasen sol-sağ siyasal tayfı bile günümüzde yetersiz kalmakta ve ideolojileri anlamlandırmada yanlış sonuçlara ulaştırabilmektedir. Bu konuda detaylı eleştiri için bkz. Andrew Heywood, **Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş**, çev. Ahmet K. Bayram, 5. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2013, s. 33.

ve fırkanın o zamanlarda filizlenmiş olduğu görülmektedir. Dönemi incelemek hem ülkemizdeki siyasi akımları silsileler halinde anlayabilme imkanını bulmak hem de bugünkü siyasi partilerin kökenlerini görebilmek açısından önemlidir. Biz de bu sebeple çalışmamızda ülkemizde kurulan ilk siyasi partilere görece geniş yer vermeye çalıştık.

Siyasi partilerin nasıl kuruluşlar olduğu sorusunun cevabı da doktrinde üzerinde uzlaşıya varılamamış bir başka konudur. Siyasi partilerin anayasa organı, *sui generis* kuruluşlar, kamu hukuku tüzel kişileri ve özel hukuk tüzel kişileri olduğu gibi çeşitli görüşler mevcuttur. Tam bir ittifak olduğu söylenemeyecek olsa da siyasi partilerin kamu hukuku tüzel kişiliği olmadıklarına dair görüş oldukça yaygın olarak karşımıza çıkmıştır. Nitekim Anayasa Mahkemesi de siyasi partilerin kamu hukuku tüzel kişilikleri olduğuna dair yalnız eski bir kararında görüş belirtmiş daha sonra bu görüşünden vazgeçmiş ve bu görüşü tekrarlamamıştır.

Siyasi parti tipolojisi ile ilgili geçmişte çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Farklı yazarlarca siyasi partiler yapılarına, işlevlerine, disiplinli olup olmamalarına göre sınıflandırılmışlardır. Gelişen ve değişen toplumsal koşulların ortaya çıkardığı yeni tip siyasi partiler olabilmektedir. Örneğin hepsini-yakala partileri ortaya yeni çıktığı düşünülen bir siyasi parti tipidir. Siyasi partilerin demokrasiler için vazgeçilmezliğinin sebepleri siyasi partilerin yerine getirdikleri işlevlerdir. Siyasi partiler çok çeşitli işlevleri yerine getirmektedirler. Siyasi parti tipolojisi gibi siyasi parti işlevleri de farklı yazarlarca farklı şekilde kategorize edilmiştir. Zaman içerisinde siyasi partilerin yaşadıkları değişimlerin siyasi parti tanımına etkisi olduğu gibi siyasi parti tipolojisine de etkisi olmuştur. Her geçen gün yeni siyasi parti tiplerinin ortaya çıkması mutlakıtır. Siyaset biliminin konusu olan bu tipler hakkında akademik çalışma yapılmasına devam edilmesi, siyasi partileri inceleyen araştırmacıların siyasi partilerin doğasını anlayabilmelerine yardımcı olacaktır.

Siyasi parti özgürlüğü bireysel ve kurumsal manada farklı anlamlar taşımaktadır. Demokratik bir sistemde siyasi parti özgürlüğünün tam manasıyla hayata geçirilebilmesi bu farklı anlamların gereklerinin sağlanmasına bağlıdır. Siyasi partilerin, demokrasiler için çok önemli olan, halk kitlelerinin taleplerini yönetim kademelerine taşıma işlevinin yerine getirilebilmesi, parti içi demokrasi ilkesinin

hayata geçirilebilmesine bağlıdır. Nitekim 1982 Anayasası da parti içi demokrasi ilkesini tanımıştır.

Türkiye’de siyasi parti özgürlüğü konusunda uzun süre en önemli sorun, siyasi parti faaliyetlerinin denetimi ile halkın politik tercihlerini yönlendirmeye çalışmak arasındaki sınırın, daha öz ifadesiyle siyasi partilerin hareket alanının ideolojik çerçevesinin ne olduğunun, belirsizliği olmuştur. Anayasa Mahkemesinin siyasi partiler hakkında sıkça başvurduğu temelli kapatma yaptırımı Türkiye gündemini geçmişten günümüze sıkça meşgul etmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ile Anayasa Mahkemesi hakkında siyasi parti özgürlüğünün sınırları konusundaki yorum farkı göze batmıştır.

Kanun koyucu Anayasa Mahkemesinin sık sık siyasi parti kapatma yaptırımına başvurması karşısında anayasa değişiklikleriyle bu durumun önüne geçmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda önce 1995 Anayasa değişiklikleri ile “odak olma” terimi Anayasa’ya dahil edilmiş, 2001 Anayasa değişiklikleri ile de “odak olma” halinin şartları tanımlanmıştır. Yapılan bu değişiklikler, siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından sıkça kapatılmasına engel olamamıştır. 2009 yılına kadar siyasi partiler Anayasa Mahkemesi tarafından sıklıkla kapatılma devam etmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi hakkında kapatma kararı yerine hazine yardımının yarısının kesilmesine karar verilmiştir. Bu durumu siyasi parti kapatma davalarında bir içtihat değişikliği olarak yorumlamak güçtür. Öte yandan on yılı aşkın süredir Anayasa Mahkemesi siyasi parti kapatma kararı vermemiştir. Son kapatılan siyasi parti 2009 yılında kapatılan Demokratik Toplum Partisi’dir. On yılı aşan sessizlikten sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, Halkların Demokratik Partisi hakkında kapatma davası açıldığını bildirmiştir.⁷⁷⁸ Bu durum Anayasa Mahkemesinin siyasi alanda tartışılmaya devam edileceğinin habercisidir.

Sağlam bir demokrasi ve hukuk devleti için Anayasa Mahkemesinin bu tartışmaların dışına çıkarılması gerektiği açıktır. Bunun sağlanabilmesi ise norm boyutu ve Anayasa Mahkemesinin siyasi parti kapatma konusunda istikrarlı bir *jürisprüdans* geliştirmesi kadar, Türkiye’nin sosyal ve siyasi meselelerinin çözümüyle de ilişkilidir. Gözler’e göre siyasi parti kapatma kararlarında bir yanlışlık varsa bunun

⁷⁷⁸ Bekir Şahin, “Basın Açıklaması”, 07.06.2021, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1704/basin-aciklamasi>, (17.06.2021).

sebebi uygulamadaki normlar değil Anayasa Mahkemesi üyelerinin yanlış içtihatlarındaki ısrarlarıdır. Gözler, çözüm yolunun Anayasa Mahkemesi üyelerinin daha demokratik bir seçim yoluyla seçilmesi olduğu kanaatindedir.⁷⁷⁹ Kanımızca Anayasa Mahkemesinin siyasi partiler hakkında verdiği kararların kamu vicdanını tatmin etmesi Anayasa Mahkemesi üyelerinin hakkaniyetli ve liyakatli kişilerden seçilmesi kadar bu üyeler üzerinde baskı oluşturulmamasına da bağlıdır. Anayasa Mahkemesi üyelerine yönelik oluşan baskı veya baskı ihtimalinin müsebbibi olarak yalnızca yürütme organı görülmemelidir. Zaman zaman siyasi partilerin de Anayasa Mahkemesinin varlığını doğrudan hedef aldıkları görülebilmektedir. Anayasa yargısının bağımsızlığı için düzeltilmesi gereken sorunlar konusunda anayasa ve kanun değişiklikleri bu sebeplerle yeterli olmayacaktır. Demokrasi ve hukuk devleti kültürünün geliştirilmesi ve benimsenmesi önemli bir mesele olarak Türk toplumunun önünde durmaktadır. Elbette Anayasa’da ve kanunlarda yapılacak değişiklikler de öneme sahiptir. Özellikle 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu’nda tadile gidilmesi gerekmektedir. Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunda çok sayıda değişiklik yapılmıştır. Bunca değişiklik sonucunda Anayasa ve Siyasi Partiler Kanunu arasında kimi uyumsuzluklar meydana gelmiştir. Siyasi Partiler Kanununda yapılacak kapsamlı tadil ile bu uyumsuzlukların giderilmesi elzemdir.

Siyasi parti özgülüğünün tam olarak sağlanması konusunda önemli bir konu da siyasi partilere yapılan devlet yardımlarıdır. Siyasi partilerin seçim kampanyaları geçmişten günümüze büyük bir değişim geçirmiştir. Siyasi partilerin seçim hazırlıklarında propaganda kavramının yerini pazarlama almıştır. Propaganda ancak basit de olsa farklı bir fikir üzerinden yapılabilmektedir. Günümüzdeki pazarlama olgusu ise fikirlere değil imajlara dayanmaktadır.⁷⁸⁰

Siyasi partilerin seçim kampanyalarının imajlara dayanması seçim kampanyaları için ihtiyaç duyulan bütçelerin devasa boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur. Siyasi partilerin seçim kampanyalarının dönüşümü, devlet yardımının önemini arttırmıştır. Geçmişten beri yapılan bu yardımların hangi siyasi partilere hangi şartlar doğrultusunda dağıtılacağı konusu kanun koyucu tarafından sıkça değişikliğe uğratılmıştır. Siyasi partilere devlet yardımı Anayasa’ya göre yeterli düzeyde ve hakça

⁷⁷⁹ Gözler, (kriter), s. 31.

⁷⁸⁰ Atakan Hatipoğlu, “Siyasi Partilere Hazine Yardımı: Sosyolojik Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı:41, Ekim 2009, s. 238.

yapılmalıdır. Devlet yardımı konusundaki düzenlemelerde yapılan bu sık değişiklikler hakça dağıtımına şüphe düşürmüştür.

Siyasi parti özgürlüğünün tesisi sadece Anayasa’da belli siyasi hakların tanınmasından ibaret görülmemelidir. Bir ülke anayasası siyasi parti özgürlüklerini tanımış olsa da siyasal katılımın önünde pratik hayatta engeller bulunabilmektedir. Sermaye çevrelerinin desteğini almayarak hukuki çerçevede faaliyetlerini sürdüren kimi siyasi partiler, devlet yardımından da yoksun kaldıklarında nefes alamayacaklardır. Bu siyasi partilere devlet yardımının yeterli düzeyde ve hakça yapılmaması onların kendini temsil ettiğini düşünen toplumsal kesimlerin siyasi katılımdan ve “politik alanda seslerini duyurmaktan” mahrum kalmalarına sebebiyet verebilir.

Kanımızca devlet yardımının oldukça geniş toplumsal kesimleri içerisine alarak düzenlenmesi ve bunun anayasal olarak daha güvenceli bir hale getirilmesi demokrasimizin daha sağlıklı olabilmesi için önem taşımaktadır. Siyasi partilere devlet yardımı konusunda en önemli husus ise bu konudaki kanuni düzenlemenin sık sık değiştirilerek devlet yardımını partiler demokrasisini şekillendirme aracı olarak kullanmanın önüne geçilmesidir. Bunun sağlanabilmesi için siyasi partilere devlet yardımı konusunun geniş tabanlı bir mutabakatla ve kamuoyu önünde tartışılarak kanunlaştırılmış olması şarttır.

Siyasi partilerin mali yönleriyle ilgili bir diğer önemli konu ise siyasi partilerin mali yapılarının oldukça geç denetlenmesidir. Yukarıda örnek olarak verdiğimiz Adalet ve Kalkınma Partisi ile Milliyetçi Hareket Partisinin 2015 yılına ait kesin hesapları hakkında karar Anayasa Mahkemesi tarafından ancak 2020 yılında verilebilmiştir. Siyasi partilerin mali denetiminin yıllarca geç yapılması sorunu yeni bir sorun değildir. Mehter, 1991 yılında yapmış olduğu tebliğde siyasi partilerin altı yıldır karara bağlanmamış hesapların bulunduğu bahisle Anayasa Mahkemesinde var olan gecikme ve iş birikimi sorunundan bahsetmektedir.⁷⁸¹ On yıllar sonra aynı sorunun devam ettiğini görmek ülkemiz açısından esef vericidir.

Siyasi partiler alanında çözüm bekleyen sorunlardan yalnızca birisi mali denetimin oldukça gecikmeli yapılmasıdır. Yasama organı gerekli anayasal ve yasal

⁷⁸¹ Hamdi Mehter, “Siyasi Partilerin Mali Denetimi”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:8, 1991, s. 460.

düzenlemeleri gerçekleştirerek mali denetimin gecikmeli yapılması sorununu çözebilecektir.

Siyasi partiler alanında çözümü kolay gözükmeyen sorunlar da mevcuttur. Bunlardan birisi şüphesiz, parti içi demokrasinin birçok siyasi partide tesis edilememiş olmasıdır. 1982 Anayasası parti içi demokrasi yükümlülüğünü haiz olmasına rağmen bugün birçok siyasi partide parti içi demokrasi ilkesinin tam manasıyla uygulanmakta olduğundan söz edilemez. Birçok siyasi parti il ve ilçe kongresinde, genel merkezin belirlediği kişi dışındaki parti üyelerinin aday olması engellenmektedir. Benzer durumlar genel merkez kurultaylarında da yaşanabilmektedir. Parti içi demokrasi yalnızca anayasal ve yasal değişikliklerle sağlanamayacak kadar geniş bir konudur. Yapılacak anayasal ve yasal değişikliklerin yanı sıra Türk toplumunun demokrasi kültürünün geliştirilmesi de hem genel manada demokrasi için hem parti içi demokrasi için elzem gözükmektedir.

Son olarak burada değineceğimiz ve genel manada demokrasimizin derinliği bakımından önümüzde duran bir diğer sorun ise yüzde on gibi çok yüksek seviyede olan ülke barajıdır. Özellikle 2017 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ile Türkiye'nin parlamenter sistemden başkanlık sistemine geçmiş olmasından sonra yüzde on barajını rasyonel kılmaya çalışanların öne sürdüğü “hükümet kurulamaması problemi” ortadan kalkmıştır. Yürürlükteki sistemde en geç seçimin ikinci turunda yürütme organı belirlenmektedir. Hal böyleyken yüzde on seçim barajının daha düşük bir seviyeye indirilmesinin hatta tamamen kaldırılmasının önünde hiçbir engel yoktur. Nitekim kamuoyuna yansıyan seçim kanununda değişiklik hazırlığından da anlaşılacağı üzere Türkiye'nin önündeki gündemlerden birisi de budur.

KAYNAKÇA

Abdülhakimoğulları, Erdal. “Anayasa’nın 69. Maddesi’nin 6. Fıkrası’nda 2001 Yılında Yapılan Değişiklik ve ‘Yasak Eylemlere Odak Olma’ Hali”, **Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı:3, 2006, ss. 129-140.

Abdülhakimoğulları, Erdal. **Türkiye’de Siyasi Partilerin Kapatılması Rejimi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2000.

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 2. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1994.

Akalın, Şükrü Haluk, Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, Nurettin Demir, Nevzat Gözaydın, A. Melek Özyetgin, Hamza Zülfikar, Belgin Tezcan Aksu, Abdullah Durkun, Beyza Gültekin, Burçak Okkalı, Âdem Terzi, Şener Mete, Ömer Kaya, Safa Tekeli. **Türkçe Sözlük**, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Akartürk, Ekrem Ali. **Türk Hukukunda Siyasal Parti Yasakları**, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Akkerman, Naki Cevat. **Demokrasi ve Türkiye’de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar**, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

Akyel, Recai. “Türkiye’de Siyasal Partilerin Hukuksal Konumları ve Denetimleri”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Sayı:12, 2018, ss. 115-154.

Aliefendioğlu, Yılmaz. “Siyasal Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri”, **Anayasa Yargısı**, Cilt:16, 1999, ss. 95-115.

Alkan, Mehmet Ö. (Ed.). **Prens Sabahaddin Bütün Eserleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

Altıntop, Kerem. **Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partiler Tarihi**, EZR Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Aras, Nur Banu. “**Siyasi Partiler Kanunu’nda seçim barajı düşüyor: Yüzde 7’de uzlaşma tamam**”, 30.03.2021, <https://www.yenisafak.com/gundem/siyasi-partiler-kanununda-secim-baraji-dusuyor-yuzde-7de-uzlasma-tamam-3615946>, (17.06.2021).

Aslan, Zühtü. “Anayasa Mahkemesi’nin Siyasal Partiler Politikası:’Ve çağı’nda ‘Ya-ya da’cı Yaklaşımın Anakronizmi Üzerine Bir Deneme”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Ankara, Yıl:6, Sayı:22, Bahar 2001, ss. 5-14.

Aslan, Zühtü. “Başörtüsü, Ak Parti ve Laiklik: Anayasa Mahkemesinden İki Karar Bir Gerekçe”, **Seta Analiz**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Ankara, Ocak 2009.

Aslan, Zühtü. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü**, Liberal Düşünce Topluluğu Yayını, Ankara, 2005.

Atalay, Alper. “**Meclis dünyadaki seçim barajlarını araştırdı**”, 01.04.2021, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/meclis-dunyadaki-secim-barajlarini-arastirdi/2195200>, (17.06.2021).

Atar, Yavuz. **Türk Anayasa Hukuku**, 13. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2019.

Ateş, Turan. **Demokrasi Siyasi Partiler ve Seçim**, Beta Yayınları, İstanbul, 2007.

Atılgan, Gökhan ve Eylem Özdemir, “Siyasi Partiler”, **Siyaset Bilimi**, (Ed. Gökhan Atılgan, Attila Aytekin), 4. Basım, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, ss.207-219.

Aydemir, Şevket Süreyya. **Menderes’in Dramı**, 5. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Aykol, Hüseyin. **Türkiye’de Siyasi Parti Kapatmanın Tarihi**, 1. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2009.

Aykutalp, Aykut. “Siyasal Parti Tipolojileri ve Türkiye”, **Siyasal Partiler, Seçim Sistemleri ve Türkiye**, (Ed. Atıl Cem Çiçek, Adem Çelik, Berkan Hamdemir), Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, ss. 81-100.

Bader, Veit. “Laikliğin Anayasallaştırılması, Alternatif Laiklik Ya Da Liberal Demokratik Anayasacılık Türk Anayasa Mahkemesi Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin ‘Laikliğe İlişkin Kararlarına’ Eleştirel Bir Bakış”, Çev. Erdal Abdulkakimoğulları, **Küresel Bakış Dergisi**, Yıl:2, Sayı:4, 2012, ss. 1-48.

Başgil, Ali Fuad. **Din ve Laiklik**, 13. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2009.

Bentham, David ve Kevin Boyle, **Demokrasinin Temelleri**, çev. Aslıhan Zeynep Kopuzlu, 2. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2005.

Berkes, Niyazi, **Siyasi Partiler**, Yurt ve Dünya Yayınları, Ankara, 1946.

Berkes, Niyazi. **Teokrasi ve Laiklik**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021.

Bosuter, Kudret. **Türk Siyasi Partiler Sisteminde Parti İçi Demokrasi**, Ulus Basımevi, Ankara, 1969.

Bottomore, Tom. **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Erol Mutlu, Teori Yayınları, Ankara, 1987.

CHP, “CHP Tarihi”, 05.06.2015, <https://www.chp.org.tr/haberler/chp-tarihi>, (05.02.2021).

Cleveland, William L. **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Çeçen, Anıl. **İnsan Hakları**, Selvi Yayınları, Ankara, 1990.

Çelik, Demirhan Burak. “İHAM’ın DTP ve Diğerleri/Türkiye Kararı Üzerine”, **Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2015/2, ss. 23-67.

Çelik, Özlem. **Siyasi Partilerin Seçim Harcamalarının Denetimi**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2012.

Çelik, Özlem. “Türk Anayasa Hukukunda Siyasi Partilerin Gelir ve Giderlerinin Mali Denetimi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Özel S., 2010, ss.1303-1362.

Dahl, Robert A. **Demokrasi Üzerine**, Çev. Betül Kadioğlu, 6. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2021.

Dalton, Russell J, David M. Farrell, Ian McAllister. **Political Parties and Democratic Linkage How Parties Organize Democracy**, Oxford University Press, New York, 2011.

Daver, Bülent. “Anayasa Mahkemesi Kararları Açısından Siyasal Partiler: Birkaç Örnek Olay”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:2, Ankara, 1986, ss. 93-140.

Daver, Bülent. “Anayasal Yargı ve Seçim Sistemleri”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:5, Anayasa Mahkemesi’nin 26. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyum, Ankara, 25-26.04.1988, ss. 7-27.

Daver, Bülent. “Seçim Sistemi ve Anayasa Yargısı”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:5, Ankara, 1988, ss. 131-147.

Delice, Aslan. **Anglo-Sakson Örnekler Işığında Siyasal Parti ve Seçim Yasaları**, 2. Baskı, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2020.

Dinç, Güney. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Göre İnanç, Anlatım ve Örgütlenme Özgürlükleri**, İzmir Barosu Yayınları, İzmir, 2005.

Doğru, Osman ve Atilla Nalbant, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar**, 2. Cilt, Yargıtay Başkanlığı Yayını, Ankara, 2013.

Dönmezer, Sulhi. “Devletin Ülkesi ve Milleti İle Bütünlüğü ve Bölünmezliği”, **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Armağanı Cumhuriyet Döneminde Hukuk**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1973, ss. 1-21.

Durmuş, Arzu. **Siyasi Partilerin Kapatılması ve Yüce Divan Kararlarını Tartışmak**, Beta yayınları, İstanbul, 2001.

Dursun, Davut. **Siyaset Bilimi**, 2. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2004.

Duverger, Maurice. **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982.

Duverger, Maurice. **Siyasi Partiler**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1970.

Dündar Sezer, Tijen. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde Dernek Kurma Özgürlüğü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2004.

Dündar Sezer, Tijen. “Dernek Kurma Özgürlüğünün İçeriği ve Gelişim Süreci Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, **DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:10, Sayı:1, 2008.

Erdem, Fazıl Hüsnü. “Türkiye’de Yargının Hukuk ötesi Sorunları”, **DÜHFD**, Cilt: 24, Sayı: 40, 2019, ss. 3-30.

Erdem, Nazlı. “Siyasi Partilerin Finansmanı ve Mali Denetimi”, **DEÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Şeref ERTAŞ’a Armağan, C. 19, Özel Sayı-2017, ss. 3105-3145.

Erdoğan, Mustafa, **Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset**, 2. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 1999.

Erdoğan, Mustafa. **Türk Anayasa Hukuku**, 2. Baskı, Hukuk Yayınları, Ankara, 2019.

Eren, Abdurrahman. “Türk Hukukunda Siyasi Partilerin Hukuki Niteliği ve Anayasa Mahkemesinin Tutumu”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, ss. 45-73.

Eren, Abdurrahman. “Türkiye’de Uygulanan %10 Genel Seçim Barajının Serbest Seçim Hakkını İhlal Sorunu”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:16, Sayı:2, 2008, ss. 63-110.

Ergil, Doğu. “Laiklik Üzerine Düşünceler ‘Türkiye Örneği’”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Ankara, Cilt:44, Sayı:3, 1989, ss. 1-47.

Eroğul, Cem. **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.

Esen, Bülent Nuri. “Türkiye’de Anayasal Gelişmeler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:25, Sayı:1-2, 1968, ss. 35-58.

Evans, Eric J. **Political Parties in Britain 1783-1867**, Methuen, Londra, 1985.

Evran Topuzkanamış, Şafak. “Siyasi Partilere Devlet Yardımı”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 2, 2012, ss. 167-203.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, **Anayasa Hukuku**, 8. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2020.

Fırlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciler#1>, (16.05.2021).

Fisher, Justin. **British Political Parties**, Prentice Hall-Harvester Wheatsheaf, Hertford, 1996.

Gamien, Donna. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi El Kitabı**, Çev. Serkan Cengiz ve Utku Kılınç, İzmir Barosu Yayınları, İzmir, 2008.

Gerek, Şahnaz ve Ali Rıza Aydın, “Anayasa’nın 90. Maddesi Değişikliği Karşısında Yasaların Geleceği ve Anayasal Denetim”, **TBB Dergisi**, Sayı:55, 2004, ss. 226-238.

Gökçe, Ali Fuat. “Siyasi Partilerde Parti İçi Demokrasi ve Disiplin Algısı: Türkiye”, **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, Yıl:5, Sayı:9, 2013, ss. 65-79.

Gözler, Kemal. “Parti Kapatmanın Kriteri Ne? Parti Kapatmaya Karşı Anayasa Değişikliği Çözüm Mü?”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:93, Bahar 2008, ss. 24-31.

Gözler, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Ekin Yayınları, Bursa, 2019.

Gözübüyük, Şeref ve Feyyaz Gölcüklü. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması**, 12. Baskı, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019.

Gül, Hüseyin. **Avrupa Siyasi Partilerinin Ortaya Çıkışı ve Avrupa Halk Partisi-EPP**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Hafızoğulları, Zeki. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Temel Nitelikleri”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:45, Sayı:1, 1996, ss. 23-28.

Hakyemez, Yusuf Şevki. “2001 Yılında Yapılan Anayasa Değişikliklerinin Siyasal Parti Özgürlüğü Üzerindeki Etkileri”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:19, 2002.

Hakyemez, Yusuf Şevki. “2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2010, ss. 387-406.

Hakyemez, Yusuf Şevki. “Anayasa Mahkemesi’nin Siyasal Parti Kapatma Konusundaki İçtihadı Değişti mi? TBKP ve Hak-Par Kararları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, ss. 93-119.

Hakyemez, Yusuf Şevki. “Anayasa Mahkemesi'nin Demokratik Barış Hareketi Partisi Kararı”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:34, Sayı:4, Aralık 2001, ss. 49-69.

Hakyemez, Yusuf Şevki. “Türkiye’de Son 10 Yılda (2002-2012) Demokratikleşme Sürecinde Atılan Adımlar”, **Türkiye’nin Demokratik Dönüşümü**, (Ed. Murat Yılmaz ve Hamit Emrah Beriş), 2. Baskı, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2013.

Hakyemez, Yusuf Şevki. **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2000.

Hatipoğlu, Atakan. “Siyasi Partilere Hazine Yardımı: Sosyolojik Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı:41, Ekim 2009, ss. 233-250.

Heywood, Andrew. **Siyaset Teorisine Giriş**, çev. Hızır Murat Köse, 8. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2017.

Heywood, Andrew. **Siyaset**, çev. Fahri Bakırcı, Felix Kitap, Ankara, 2019.

Heywood, Andrew, **Siyasî İdeolojiler: Bir Giriş**, çev. Ahmet K. Bayram, 5. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2013.

İba, Şeref. **Siyasi Partiler ve Seçim Hukuku**, 4. Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara, 2020.

İktisadi Kalkınma Vakfı, “Avrupa Birliğini Kuran Andlaşma”, çev. Can Baydarol, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A5-tr.pdf>, (18.05.2021).

İktisadi Kalkınma Vakfı, “Amsterdam Antlaşması, Bütünleştirilmiş Haliyle Avrupa Birliği Kurucu Antlaşmaları”, çev. Cenk Bolayır, <https://www.ikv.org.tr/images/files/A6-tr.pdf>, (18.05.2021).

İnceoğlu, Sibel. “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Çoğulculuk”, **Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı**, Türkiye Barolar Birliği Yayını, Ankara, 2010.

İnsel, Ahmet. **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995.

Kabasakal, Mehmet. **Türkiye’de Siyasi Parti Örgütlenmesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

Kaboğlu, İbrahim Özden. “İfade Özgürlüğünün Siyasi Partilerce Kullanımının Sınırları”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:16, 1999, s. 71-92.

Kaboğlu, İbrahim Özden. **Özgürlükler Hukuku 1**, Yedinci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2013.

Kaboğlu, İbrahim Özden. “Pozitif Anayasa Hukukunda Düşünce Özgürlüğünün Sınırları”, **Düşünce Özgürlüğü**, (Ed. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Kahraman, Hasan Bülent. **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-1 Kavramlar Kuramlar Kurumlar**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Kahraman, Hasan Bülent. **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-2 1920-1960**, 2. Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012.

Kahraman, Mehmet. “Avrupa Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, **Mustafa Kemal Üniversitesi SBE Dergisi**, Cilt:5, Sayı:9, 2008, ss. 57-77.

Kalaycıoğlu, Ersin. “Parti-İçi Demokrasi Uzmanların Değerlendirmesi”, **Parti-İçi Demokrasi Konferans Kitabı**, Anadolu Stratejik Araştırmalar Vakfı, Friedrich Ebert Vakfı ve Uluslararası Cumhuriyetçiler Enstitüsü, Ankara, 1997.

Kapani, Münici. **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

Kapani, Münici. **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013.

Kapani, Münici. **Politika Bilimine Giriş**, BB101 Yayınları, Ankara, 2015.

Karagöz, Kasım. “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Parti Kapatma Davaları ve Refah Partisi Kararının Venedik Komisyonu Raporları Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:10, Sayı:1, 2006, ss. 311-348.

Karakaş, Ercan. **Çağdaş Parti Örgütlenmesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2019.

Karakoç, Rıfat. **Parti İçi Demokrasi: Türkiye, Fransa, Amerika Birleşik Devletleri Karşılaştırması**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017.

Karpat, Kemal. **Ortadoğu’da Millet-Milliyet-Milliyetçilik**, Timaş, İstanbul, 2015.

Kasa, Özlem. **Bir Örgüt Olarak Siyasi Partiler (CHP Örnek Olayı)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Kaya, Semih Batur. “Anayasa Mahkemesi’nin Laiklik ve Bölünmez Bütünlük İlkeleri ve Hegemonik Koruma Tezi Ekseninde Siyasi Partilere Yaklaşımı ve Çağdaş Çoğulcu Demokrasilerde Siyasi Partilerin Önemi”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı:122, 2016, ss. 9-46.

Kılıçdaroğlu, Kerem. **Gelişmekte Olan Demokrasilerde Siyasi Partiler ve Parti Stratejileri**, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2019.

Kirshner, Alexander S. **Militan Demokrasi**, Çev. Ferit Burak Aydar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Koçak, Cemil. **Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları İkinci Parti**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Köker, Levent. “Seçim Sistemleri ve Siyasî Çoğulculuk”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı:23, 2006, ss. 199-210.

Kuper, Adam ve Jessica Kuper (Ed.). **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, Birinci Kitap, Adres Yayınları, Ankara, 2016.

Kuper, Adam ve Jessica Kuper (Ed.). **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, İkinci Kitap, Adres Yayınları, Ankara, 2016.

Kuzu, Burhan. **1961 ve 1982 Anayasalarında ve Bunlara İlişkin Siyasi Partiler Kanunlarında Siyasi Parti Kavramı, Kuruluşu ve Kapatma Rejimi (Karşılaştırmalı Bir İnceleme)**, Ord. Prof. Dr. Sulhi Dönmezer’e Armağan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:LII, Sayı:1-4, İstanbul, 1987, ss. 145-185.

Küçük, Adnan. **Siyasi Partilere İlişkin Yasaklamalar (Tarihi Gelişim, AİHS, AİHM İctihatları, Bazı Ülkeler, Teorik Çerçeve, 1982 Anayasası ve Türk AYM İctihatları)**, Asil Yayıncılık, Ankara, 2005,

Küçük, Tefik Sönmez. **Parti İçi Demokrasi**, On İki Levha Yayınları, İstanbul, 2015.

Lampe, Ernst Joachim. “Düşünce Özgürlüğü, İfade Özgürlüğü, Demokrasi”, **Düşünce Özgürlüğü**, (Ed. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1998.

LaPalombara, Joseph ve Myron Weiner (Ed.), **Political Parties and Political Development**, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, 1969.

Lewis, Bernard. **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.

Lijphart, Arend. **Çağdaş Demokrasiler**, çev. Ergun Özbudun ve Ersin Onulduran, Türk Demokrasi Vakfı ve Siyasi İlimler Derneği Ortak Yayını, Yale Üniversitesi Yayını, 1984.

Lipson, Leslie. **Demokratik Uygarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.

Malisoff, William Marias. “What Is Freedom?”, **Philosophy Of Science**, Cilt:7, Sayı:3, 1940, ss. 265-272.

Maor, Moshe. **Political Parties and Party Systems Comparative Approches and The British Experience**, Routledge, Londra, 1997.

Mardin, Şerif. **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

McCormick, John. **Avrupa Birliği Siyaseti**, çev. Doğancan Özsel, Adres Yayınları, Ankara, 2015.

Mehter, Hamdi. “Siyasi Partilerin Mali Denetimi”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:8, 1991, ss. 441-468.

Mert, Yener Lütfü. **Cumhuriyet Döneminde Kapatılan Siyasi Partiler**, İlkim Yayınları, Ankara, 2008.

Narin, Serdar. “1921 Anayasası’nın Genel Özellikleri Bağlamında Yer Yönünden Yerinden Yönetimler ve Siyasal Özerkliğin Reddi”, **İzmir Barosu Dergisi**, Eylül 2018, ss. 79-110.

Narin, Serdar. “Küreselleşme Dinamikleri Karşısında Ulusal Kimliğin Korunması ve Atatürk Milliyetçiliği Anlayışı”, **İzmir Barosu Dergisi**, Ocak 2018, ss. 205-253.

Öden, Merih. **Türk Anayasa Hukukunda Siyasi Partilerin Anayasaya Aykırı Eylemleri Nedeniyle Kapatılmaları**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2003.

Öz, Esat, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

Öz, Mustafa. “Şîa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia#1>, (16.05.2021).

Özbudun, Ergun, **Anayasalcılık ve Demokrasi**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Özbudun, Ergun, “M. Duverger’in ‘Siyasal Partiler’i ve Siyasal Parti İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:21, Sayı:1, 1964, ss. 23-51.

Özbudun, Ergun. “Seçim Sistemleri ve Türkiye”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:44, Sayı:1, 1995, ss. 521-539.

Özbudun, Ergun. **Siyasi Partiler**, AÜHF Yayınları, Ankara, 1983.

Özbudun, Ergun. **Türk Anayasa Hukuku**, 20. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2020.

Özcan, Hüseyin ve Murat Yanık. **Siyasi Partiler Hukuku**, 3. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 2014.

Özdek, Yasemin E. “Halkın Emek Partisi’nin Kapatılmasına İlişkin Anayasa Mahkemesi Kararı zerine Düşünceler”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 26, Sayı: 3, Ankara, 1993, ss. 169-216.

Özgül, Bülent. **Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye’de Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model nerisi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2002.

Özkul, Fatih. “Anayasalarımızda Laiklik İlkesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı:4, 2014, ss. 273-310.

Özlem, Doğan. “Ahlâkta, Hukukta ve Siyasette zgrlk Kavramı stne”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:72, Sayı:1, 2014, ss. 87-94.

Parla, Taha. **Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Payaslıoğlu, Arif. **Siyasi Partiler**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1952.

Perinçek, Doğu. “Federal Almanya Siyasi Partiler Kanunu”, **AÜHF Dergisi**, Cilt:24, Sayı:1, Ocak 1967, ss. 105-123.

Perinçek, Doğu. **Anayasa ve Partiler Rejimi**, 4. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Poggi, Gianfranco. **Devlet Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, çev. Aysun Babacan, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.

Ramsour, Ernest Edmondson. **Genç Türkler ve İttihat Terakki**, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul, 2009.

Rençber, Kamuran. **Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri**, 3. Baskı, Dora Yayınları, Bursa, 2018.

Sabuncu, Yavuz. “Seçim Barajları ve Siyasal Sonuçları”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı:23, 2006, ss. 191-197.

Sağlam, Fazıl. “Siyasi Parti Özgürlüğü”, **Cogito: İnsan Hakları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 195-215.

Sağlam, Fazıl. “Siyasi Partiler Kanunu’nda Uluslar Arası Standartlara Uygunluk Sağlamak İçin Yapılması Gereken Değişiklikler”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Sayı:17, Ankara, 2000, ss. 233-255.

Sağlam, Fazıl. **Siyasi Partiler Hukukunun Güncel Sorunları**, Beta Basım, İstanbul, 1999.

Sancar, Mithat. **“Devlet Akı” Kısacasında Hukuk Devleti**, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Sarıbay, Ali Yaşar. **Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler**, Alfa Yayınları, Bursa, 2001.

Sartori, Giovanni. **Demokrasi Kuramı**, çev. Deniz Baykal, Siyasi İlimler Türk Derneği Yayınları, Ankara.

Sartori, Giovanni. **Parties and Party Systems**, ECPR Press, Colchester, 2005.

Savaş, Vural. **İrtica ve Bölücülüğe Karşı Militan Demokrasi**, 12 Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

Savcı, Bahri. “1959 Kilyos Semineri, Türkiye’de Siyasi Partiler ve Tazyik Grupları”, **Kanun-u Esasi’nin 100. Yılı**, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1978.

Selçuk, Sami. **Türkiye’nin Demokratik Dönüşümü**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Sencer, Muzaffer. **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, Geçiş Yayınları, İstanbul, 1971.

Sertoğlu, Midhat. **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Sevinç, Murat. “1995 Anayasa Değişikliklerinin Siyasal Partiler Tüzemize Etkileri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:52, Sayı:1, 1997, ss. 633-645.

Söğütlü, Mahmut Yalçın. **Siyasi Parti Özgürlüğü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.

Sunay, Reyhan. “‘Siyaset-İdeoloji-Yargı Ekseninde’ Türkiye’de Parti Özgürlüğü ve Avrupa Sözleşmesi Uygulaması”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Ankara, Yıl:6, Sayı:22, Bahar 2001, ss. 32-45.

Sunay, Reyhan. **Avrupa Sözleşmesi ve Türk Anayasasında İfade Hürriyetinin Muhtevası ve Sınırları**, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara, 2001.

Sümer, Çağdaş. “Eski Yunan’da Siyasal Çatışma: Atina ve Sparta’da Sınıf Mücadelesi”, **Bilim ve Gelecek**, Mart 2014, <https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2014/03/01/eski-yunanda-siyasal-catisma-atina-ve-spartada-sinif-mucadelesi/> , (9.03.2021).

Şahin, Adil. “İnsan Hakları Hukukunda Siyasal Parti Özgürlüğü Ya Da AİHM’nin 30 Haziran 2009 Tarihli ‘Batasuna Kararı’nı Yeniden Düşünmek”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:65, Sayı:01, 2010, ss. 135-174.

Şahin, Bekir. “Basın Açıklaması”, 07.06.2021, <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1704/basin-aciklamasi>, (17.06.2021).

Şentürk, İsmail Hakkı. “Türk Hukukunda Siyasi Parti Sicillerinin Tutulması”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Yıl: 2014, Sayı:4, ss. 459-495.

Şimşek, Oğuz. “Federal Alman Anayasa Hukuku’nda Temel Hakların Düşmesi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, 2003, ss. 94-112.

Tahmazoğlu Üzeltürk, Sultan. “Venedik Kriterleri Çerçevesinde Siyasi Partilerin Yasaklanması”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, ss. 333-357.

Tanilli, Server. **Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş**, 5. Baskı, Say Yayınları, İstanbul, 1988.

Tanör, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu. **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, 20. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2020.

T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, “Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma”, 2011, <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf>, (18.05.2021).

Tezcan, Durmuş, Mustafa Ruhan Erdem ve Oğuz Sancakdar. **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, T.C. Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara, 2004, s. 294

Teziç, Erdoğan. **100 Soruda Siyasi Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.

Teziç, Erdoğan. **Anayasa Hukuku**, 23. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2019.

Teziç, Erdoğan. “Türkiye’de Siyasal Düşünce ve Örgütlenme Özgürlüğü”, **Anayasa Yargısı**, Sayı:7, Ankara, 1990, ss. 31-46.

Tikveş, Özkan. **Anayasa Hukuku Dersleri**, 1. Cilt, Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi Yayınları, İzmir, 1976.

Tokgöz, Zübeyir G. **Demokratikleşme Sürecinde Siyasi Partiler**, Günce Yayıncılık, Ankara, 1999.

Toroslu, Nevzat. “Laik Devlet Kavramı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:49, Sayı:3, 1994, ss. 455-458.

Touraine, Alain. **Demokrasi Nedir**, çev. Olcay Kunal, 7. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Tökin, Füzulan Hüsrev. **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasal Düşüncenin Gelişmesi**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.

Tunaya, Tarık Zafer. **Hürriyet’in İlanı**, 2. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

Tunaya, Tarık Zafer. **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 4. Baskı, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1980.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 1. Cilt, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Cilt, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tuncay, Suavi. **Parti İçi Demokrasi ve Türkiye**, 2. Basım, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000.

Tunç, Hasan, Faruk Bilir ve Bülent Yavuz. **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Tunç, Hasan. “Anayasa Mahkemesinin Siyasi Yapısı”, **Prof. Dr. Coşkun Üçok’a Armağan**, Cilt 2, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı:2, Ocak-Haziran 1989, ss. 211-235.

Tunçay, Mete. **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti İktidarının Kurulması (1923-1931)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Turhan, Mehmet. “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Siyasi Parti Kapatma Davaları”, **Liberal Düşünce Dergisi**, Ankara, Yıl:6, Sayı:22, Bahar 2001, ss. 15-31.

Türk, Hikmet Sami. “Seçim, Seçim Sistemleri ve Anayasal Tercih”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:22, 2006, ss. 75-113.

Türk, Hikmet Sami, **Siyasi Partiler ve Seçim Hukukunun Temel Sorunları ve Çözüm Önerileri**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2019.

Uslu, Ferhat ve Melike Yavuz Dalgıç, “Siyasi Partilerin Mali Denetimi: Anayasa Mahkemesi’nin 2019 Yılı Kararları Ekseninde Kısa Bir Analiz”, **Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:2, 2020, ss. 281-312.

Ustabulut, Batuhan. “Temsilde Adalet ve Yönetimde İstikrar İlkeleri Çerçevesinde Türkiye’de Ülke Seçim Barajı Uygulaması”, **İnsan ve İnsan Dergisi**, Sayı:18, 2018, ss. 341-358.

Uygun, Oktay. “Üniter ve Federal Devlet Açısından Egemenliğin Bölünmezliği İlkesi”, **Cumhuriyet’in 75. Yıl Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1999, ss. 389-423.

Uygun, Oktay. **1982 Anayasası’nda Temel Hak ve Özgürlüklerin Genel Rejimi**, Kazancı Yayınları, İstanbul, 1992.

Uzun, Cem Duran. “Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Siyasi Partilere Devlet Yardımı”, **Prof. Dr. Yılmaz Aliefendioğlu’na Armağan**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2009, ss. 255-279.

Uzun, Turgay (ed.). **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler**, Orion Kitabevi, Ankara, 2013.

Yanık, Murat. **Parti İçi Demokrasi**, Adalet Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2013.

Yetkin, Çetin. **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

Yıldız, Abdulkadir. “Seçim Sistemleri ve Türkiye’de Milletvekili Seçim Sistemine İlişkin Bir Öneri”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:26, Sayı:3, 2018, ss. 113-153.

Yokuş, Sevtap. “Türk Anayasa Mahkemesi’nin ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Siyasal Partilere Yaklaşımı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:59, Sayı:4, 2001, ss. 107-128.

Yücekök, Ahmet N. **Siyaset'in Toplumsal Tabanı (Siyaset Sosyolojisi)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.

Yücel, Gökberk. **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ana Akım Siyasi Partiler (1889-1930)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2020.

Zabunoğlu, Hamdi Gökçe. **Türk Anayasal Düzeninde Siyasal Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırları**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2013.

Zürcher, Erick Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner, 25. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Zürcher, Erick Jan. **Savaş Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)**, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

Zürcher, Erick Jan. **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, çev. Gül Çağalı Güven, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1992.